

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

XII. évfolyam 2. szám

Kolozsvár

2014

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

XII. évfolyam 2. szám

Kolozsvár
2014

Erdélyi Társadalom

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet
és a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány lektorált folyóirata.

Megjelenik évente két alkalommal.

Alapítók

Horváth István, Magyarai Tivadar, Péter László, Veres Valér

Főszerkesztő

Veres Valér

Lapszámfelelős szerkesztők

Goodwin, John – Hadas Miklós – Hughes, Jason – Plugor Réka

Szerkesztőbizottság

Benedek József, Berszán Lídia, Csata Zsombor, Geambaşu Réka, Horváth István,
Kiss Dénes, Magyarai Tivadar, Pásztor Gyöngyi, Péter László

Szerkesztőtanács

Bárdi Nándor, Csepeli György, Kuczi Tibor, Ladányi János, Lengyel György,
Lőrincz D. József, Mezei Elemér, Pászka Imre, Szabó Béla, Tamás Pál

Olvasószerkesztés, korrektúra

Kocsis Tünde – Kustán Magyarai Attila

Borítóterv

Módi István-Hunor

DTP

Virág Péter

A szerkesztőség postacíme

Revista „Erdélyi Társadalom”

Str. Dostoievski/Plugarilor nr. 34, RO–400075 Cluj-Napoca/Kolozsvár
Telefon +40 264 599 461, fax: +40 264 430 611. E-mail: et@socasis.ubbcluj.ro

A folyóiratban közölt írások letölthetők a CEEOL (www.ceeol.com) adatbázisból.
A tanulmányok beküldésével kapcsolatos információk és a régebbi számok elérhetők
a www.erdelyitarsadalom.ro honlapon.
A kiadványhoz érkezett kéziratok megjelentetéséről két külső szaklektor anonim bírálata
(double-blind peer review) alapján a szerkesztőség dönt.

Kiadó: Presa Universitară Clujeană

Nyomda: Incitato

ISSN: 1583–6347

A lap kiadását támogatja:

Communitas Alapítvány

BBTE – Szociológia
és Szociális Munkásképző Kar

Tartalom

1. Bevezetés: Norbert Elias és a folyamatszociológia	9
2. Tanulmányok	
Michael DUNNING: „Terrorizmus” és „civilizáció”: a dzsihádzizmus mint „decivilizációs” folyamat	19
DURST Judit: „Félünk, hogy miattuk hazaküldenek minket is”: Elias 'Beágyazottak és kívülállók' figurációjának különböző szintjei a Magyarországról kivándorolt romák esetében	35
GECSER Ottó: Amerikai bors, indiai curry és magyar paprika: lokális és globális figurációk a kulináris ízlés társadalomtörténetében	55
John GOODWIN – Henrietta O’CONNOR – PLUGOR Réka: Ifjúság és Elias: a <i>Fiatal Munkás</i> projekt	83
HADAS Miklós: Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez	97
Jason HUGHES: A füst száműzése a dohányzásból: e-cigaretták, önszabályozás, társadalmi szabályozás és civilizációs folyamatok	123
3. Norbert Elias	
Norbert ELIAS: A beágyazottak és a kívülállók közötti viszonyok elméletének megalapozásához	143
Függelék	
Magyar nyelven elérhető Norbert Elias-bibliográfia	173
Román nyelven elérhető Norbert Elias-bibliográfia	175
Norbert Eliasról szóló válogatott bibliográfia	175
Hasznos oldalak, honlapok	176
English Abstracts	177
A szerzőkről	180

ET

BEVEZETÉS:
NORBERT ELIAS
ÉS A FOLYAMATSZOCIOLÓGIA

1

Bevezetés:

Norbert Elias és a folyamatszociológia

2014 júniusában fontos konferencia került megrendezésre a Leicesteri Egyetemen Elias munkásságáról, amelynek apropóját az életművet bemutató összkiadás (*The Collected Works of Norbert Elias*) kötet sorozatának befejezése szolgáltatta. Az összkiadást a University College Dublin Press adta ki Stephen Mennell szerkesztésében [az ezzel kapcsolatos információkat lásd a hasznos oldalak között a kötet végén]. A konferencia főszervezői John Goodwin és Jason Hughes voltak, a szervezésben aktívan részt vett Plugor Réka, és – a mintegy kéttucatnyi országból érkezett konferencia-résztevő között – jelen volt Hadas Miklós is. Itt merült föl annak ötlete, hogy elkészüljön ez a különszám.

*

Elias életrajza alaposan dokumentált (lásd pl. Mennell 1992; Elias 1994; Goodwin–Hughes 2011; Dunning–Hughes 2013; Korte 2013). 1897-ben született Breslauban (Wrocławban), zsidó családban. Hagyományos német neveltetésben részesült, a helyi egyetemen orvostudományt és filozófiát tanult. Az orvostudományt 1919-ben felhagyott, és helyette 1924-ben filozófiai doktorátust szerzett. 1925-ben Heidelbergben tanult, ahol Alfred Weber volt a habilitációs témavezetője, majd hamarosan megkezdődött együttműködése Karl Mannheimel: 1930-ban a Frankfurter Egyetemen Mannheim szociológia szemináriumának asszisztense lett (Kettler et al. 2008). Habilitációs disszertációját 1933-ban fejezte be. 1933 és 1935 között Párizsban tartózkodott, majd Angliába költözött. A londoni British Museumban sok időt szentelt főműve, a *Civilizáció folyamata* elkészítésének, melynek első változatát 1939-ben fejezte be. 1939 és 1954 között, Morris Ginsberg és Karl Mannheim támogatásának köszönhetően különböző vendégtanári állásokat töltött be a London School of Economics-on, a Hull-i Egyetemen és a Bedford College-ban. Szociológiát és szociálpszichológiát tanított. Csak 1954-ben kapta meg első állandó állását, amikor a Leicesteri Egyetem adjunktusává nevezték ki. Miután a leicesteri Szociológia Tanszék munkatársa lett, meghatározó szerepet játszott a „*Comte, Marx, Durkheim és Weber elméleteinek fejlődése és összehasonlító elemzése*” című elsőéves előadás kidolgozásában és megtartásában (Dunning–Hughes 2013: 36), valamint a mesterszakos és doktori dolgozatok témavezetésében. Ilya Neustadt és Elias egymást kiegészítő tudományos tevékenységének és szoros kapcsolatának köszönhetően a Szociológia Tanszék gyorsan fejlődött. 1957–1958 között, míg Neustadt Ghánában tartózkodott, a Szociológia Tanszék vezetője lett, majd 1959-ben docenssé léptették elő. 1962 és 1964 között a ghánai University College Szociológia Tanszékének vezetője lett. 1965 után, miután visszatért Európába, egy ideig fenntartotta kapcsolatait a leicesteri tanszékkel, ugyanakkor vendégkutatónak is elszegődött számos német és holland egyetemre, így az Amsterdami Egyetemre, majd később a Bielefeldi Egyetem Interdiszciplináris Kutatóközpontjába. „Figurációs” vagy „folyamatszociológiáját” Amsterdamban fogadták a legnagyobb lelkesedéssel. Főműve 1969-es német nyelvű újrakiadása jelentősen növelte nemzetközi presztízsét. Ekkor ugyan már túl volt a nyugdíjkorhatáron, ám 1990-ben bekövetkezett haláláig semmit nem vesztett alkotói energiáiból.

Európában Elias munkássága széles körben ismert, főként a *Civilizáció folyamata* angol fordításának megjelenése óta (melynek két kötete először 1978-ban és 1982-ben, egy hibás változata 1994-ben, majd javított kiadása 2000-ben látott napvilágot). Az 1980-as években Németországban és Hollandiában Elias jelentős intellektuális népszerűsége tette: a legnagyobb újságokban és folyóiratokban készültek vele, vagy róla, illetve munkájáról interjúk és riportok. Jelenleg létezik egy kiterjedt nemzetközi hálózat is, amely több száz olyan kutatóból áll, akik „figurációs” kutatással foglalkoznak. A Norbert Elias Alapítvány [az elérhetőségét lásd a hasznos oldalak között a kötet végén] amellet kötelezte el magát, hogy gondozza Elias intellektuális hagyatékát, és szorgalmazza az Elias munkásságán alapuló további kutatásokat (bővebb életrajzi áttekintésekhez lásd Mennell 1992; Elias 1994; Dunning–Hughes 2013).

Fogalomkészletének, folyamat-, illetve figurációs szociológiájának kulcskategóriái már főművében, a *Civilizáció folyamata*ban (Elias [1939] 1987, 2012) jelen vannak. A könyv eredetileg Svájcban jelent meg a második világháború előestéjén. Majdnem harminc évig szinte ismeretlen volt még a németajkú olvasóközönség számára is (angolul nem volt hozzáférhető az 1970-es évek végéig). Eliast vonzották a „civilizáció” fogalmának összehasonlító és operatív jelentéstartalmai, ugyanakkor pontosan tudatában volt annak, hogy ezt a fogalmat – egyfajta szociáldarwinista értelmezés alapján – a nyugati felsőbbrendűséggel és a népirtással is kapcsolatba hozták, ezért a fogalom ilyenén értelmű használatától következetesen elhatárolódott. Főművében, némileg leegyszerűsítve, az „illelmes” viselkedésre készítő szokások és erkölcsi minták kialakulását tanulmányozta a kora középkortól a felvilágosodásig terjedő időszakban. A reneszánsz kor etikett-tankönyveinek elemzéséből kiindulva bemutatta, hogy a nyugati társadalmakra jellemző individuális és racionális megalapozottságú civilizált viselkedés egy hosszú távú, testi megnyilvánulásokban és illemszabályokban inkorporálódó kódrendszer belsővé tételének köszönhetően jött létre. E folyamat lényege, hogy az emberek a külső társadalmi kényszerrek hatására olyan önkontroll-mechanizmusokat alakítanak ki, amelyeknek köszönhetően fokozatosan elfojtják magukban az erőszakon alapuló „állatias” és „civilizálatlan” viselkedéselemeket. Az emberek ily módon kialakuló szégyen- és feszélyeztettségérzése tehát korántsem természeti adottság, hanem meghatározott társadalmi-történelmi körülmények terméke. Az Elias által használt – számos vonatkozásában tudatosan freudista – fogalmi rendszerben a „civilizált-ság” nem érték-, hanem folyamatot jelölő relacionális kategória, amelynek nincs egyértelműen kijelölhető kezdete és vége. Összhangban a civilizációs változásokkal, a támadókedv is alapvetően a kontrollmechanizmusok hatása alá kerül:

„A középkori harcos nemcsak szerette a harcot, benne is élt. Ifjúsága azzal telt, hogy felkészült a harcokra. Amikor nagykorú lett, lovaggá ütötték, s addig háborúskodott, ameddig csak erejéből futotta, tehát egészen aggastyánkoráig. Életének nem volt más funkciója. Lakóháza őrtorony, erődítmény volt, támadó- és védekezőfegyver egyszerre. Ha véletlenül, kivételesen békében élt, legalább a háború illúziójára volt szüksége. Lovagi tornákba vetette magát, s ezek gyakran csak kevésbé különböztek az igazi harctól. (...) A harci kedv mércéi, színezete és erőssége jelenleg még a különböző nyugati nemzeteknél sem egyformák. Ám ezek a közeletről nézve néha egészen számottevőnek látszó különbségek azonnal eltűnnek és teljesen jelentéktelenné mutatkoznak, mihelyt a »civilizált« népek harci kedvét az affektusok feletti úrrá levés más lépcsőfokán álló társadalmak harci kedvével vetjük

össze. A civilizált hadsereg technikai felszerelésével szemben persze teljesen tehetetlen abesszin harcos harci dühével vagy a népvándorlás kori különböző törzsek harci dühével összevetve még a civilizált világ legharciasabb nemzeteinek harci kedve is eltompultnak látszik; mint minden egyéb ösztönmegnyilvánulást, ezt is köti a funkciómegoszlás előrehaladott állapota – még a harci cselekményben is –, az egyének ennek megfelelő erősebb összefonódása, nagyobb függőségük egymástól és a technikai gépezettől; számtalan önkényszerítéssé vált szabály és tilalom szűkíti be és köti gúzsba.” (Elias 1987: 353–356)

A második kötetben (*Társadalmi változások. Egy civilizációelmélet vázlatja*) az állam és a társadalomszerkezet hosszú távú változásaira vezeti vissza a külső kényszerek belső kényszerekké válását. Az állam szociogenezisééről szóló fejezetben a kora középkortól kezdődő, s a reneszánsz majd a felvilágosodás államalakulataiban tetőződő ívet vizsgálja. A civilizáció folyamatának magyarázatát az állami kézben összpontosuló monopóliumok kialakulására vezeti vissza:

„Az egyént megfosztják a katonai hatalmi eszközök fölötti szabad rendelkezéstől, amelyet a központi hatalom számára tartanak fenn, bármilyen alakot öltson is ez; ugyanígy az egyes ember birtoka vagy jövedelme után fizetendő adó beszedése is valamilyen központi társadalmi hatalom kezében összpontosul. (...) A szociális harcok ekkor már nem az uralmi monopólium megszüntetéséért folynak, csupán akörül forognak, hogy ki rendelkezzen a monopolgépezet felett. (...) Csak a központi hatalom ezen állandó monopóliumának és ennek a szakszerű uralmi gépezetnek a kialakulásával öltenek az uralmi egységek »állam«-jellegét.” (Elias 1987: 520–521)

Elias magyarázó kulcsfogalmai: az *interdependencia*, a *feszültségek egyensúlya* és a *funkciómegoszlás*: „Bármely gazdagon tagolt társadalomban – írja – akkor érkezik el az erős központi hatalom órája, amikor a legfontosabb funkcionális csoportok érdekambivalenciája olyan nagy, társadalmi súlyuk pedig annyira egyforma lesz, hogy sem döntő kompromisszumra nem tudnak jutni egymással, sem mindent eldöntő harcra, amely az egyikük győzelmével végződik. Az egyik ilyenfajta, az összeszövődést szolgáló gépezet az, amit *királymechanizmusnak* nevezünk.” Az interdependenciák egyre bonyolódó szövédékeiből eredezteti a *társadalmi tér pacifikációját* is; az erőszak állami monopolizációjának köszönhetően az emberek saját affektusaik és érzelmeik egyre erőteljesebb kontrollálására és elfojtására kényszerülnek:

„Minél sűrűbb az interdependenciák szövédéke, amely az előrehaladó funkciómegoszlással pókhálóként övezi az egyént, minél nagyobb területre terjed ki ez a szövédéke, amely területek ezzel az összeszövődéssel – akár funkcionális, akár intézményes is az – egységgé állnak össze, annál nagyobb veszély fenyegeti annak az egyéneknek a szociális létezését, aki enged spontán vértululásainak és szenvedélyeinek; s annál nagyobb előnyt élvez társadalmilag az, aki képes elfojtani affektusait, s annál erőteljesebben szorítanak kiskorától fogva minden egyént arra, hogy – egész sor közvetítő láncszemen át – figyelembe vegye saját és mások cselekedeteinek hatását. A spontán érelemlítések elfojtása, az effektusok visszafogása, a gondolkodás terének kiterjesztése az adott pillanaton túl a múltbeli okok és a jö-

vöbéli következmények láncolatára, mindezek ugyanazon viselkedésváltozás különböző oldalai, éppen azé a viselkedésváltozásé, amely a fizikai erőszak monopolizálásával, a cselekvési láncok és interdependenciák kiterjesztésével szükségképpen ugyanekkor megy végbe a társadalmi térben. A viselkedésnek ez a megváltozása a »civilizáció« irányába tart. Példa erre a nemesség átváltozása lovagok rétegéből udvaroncok rétegévé. (...) Az erőszakot kaszárnyákba zárják; s az tárolóhelyéről, a kaszárnyákból csak szélsőséges esetben, háborús időkben és a társadalmi felfordulás során tör be közvetlenül az egyén életébe. Mint meghatározott szakembercsoportok monopóliuma rendszerint kiiktatódik a többiek életéből. (Elias 1987: 685–689)

Számos példa segítségével Elias aprólékos és részletes történelmi elemzést végez, amelynek során felvázolja a viselkedési szabályok általános változási irányát, amely – amint azt utólag be is tudja bizonyítani – számos nyugati társadalomban hasonló (de semmi esetre sem azonos) pályát követ. Ugyanazoknak a szövegeknek különböző kiadásait időrendi sorrendben vizsgálva, Eliasnak sikerül feltárnia, hogy miként kerülnek ki bizonyos témakörök, bizonyos tanácsok az illetanokból. Állítása szerint ez összefüggésben áll a viselkedés természetes és állati aspektusával kapcsolatos fokozott érzékenységgel. Ugyanakkor ez az érzékenység annak is betudható, hogy ezen értekezések szerzői egyre inkább természetesnek veszik, hogy bizonyos tanácsokat már nem szükséges kinyilatkoztatni, mivel „második természetté” váltak, vagyis bizonyos „természetes funkciók” egyre inkább *hátterébe szorulnak*. Következésképpen a „magán” és a „nyilvános” – mint az emberi lét teljesen elkülönülő terei – közötti különbség szoros kapcsolatban áll a civilizáció folyamatával. Nyomon követhető például a lakóházak elrendezésével kapcsolatos történelmi változásokban, a saját mosdók, a külön hálófülkék (stb.) használatának elterjedésében.

Elias hangsúlyozza, hogy a civilizáció folyamata nem „lineáris”, hanem növekedések és visszaesések váltakozásaiból áll, amelyek csak nagy történelmi távlatból szemlélve rendelkeznek világosan meghatározható struktúrával és „iránnyal”. Emellett nyomatékosan elutasítja azt a nézetet, hogy a „civilizált” társadalmak „jobbak” lennének, mint a „nem civilizáltak”. Ennek bizonyítékeként fogja föl, hogy a „civilizált” önuralom, az érzelmi önkorlátozás és távolságtartás számlájára írható például ama tekintély- és parancs-figurációk kialakulása, amelyek lehetővé tették a „végső megoldás” gyakorlatba ültetésére irányuló kísérletet a náci Németországban – amelyben Elias elveszítette édesanyját. Emellett a nyugati „civilizációs folyamat” paradox módon elősegítette a mai nemzetállamok által elkövetett erőszak, kínzás és gyilkolás rendkívül „civilizált” formáinak megjelenését. Gondoljunk például arra, ahogyan egy okos fegyvert kilőnek egy távirányított drónról, egy kattintásra elsütik, és képernyőn követik, hogyan ér célba – ez egy fertőtlenített, „civilizált”, „technológiai távolságból végbemenő gyilkolási” forma.

Az evolúciós pszichológiától a test szociológiájáig, a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatától az étkezés szociológiájáig, a relacionális szemléletmód meghonosításától a reflexív szociológiáig, a háború és terrorizmus szociológiájától a tér és az idő szociológiájáig, a kvalitatív longitudinális elemzéstől a halál és a haldoklás vizsgálatáig, a sportok és a szabadidő tanulmányozásától az idiografikus és nomotetikus hagyományok közötti érintkezési felületek elemzéséig, a „magánélet” történetétől a beágyazottak és kívülállók kapcsolatának vizsgálatáig számos területen kimutatható, mi több, meghatározó Elias hatása. A történelmi kriminológusok körében különösen

erőtéljes az eliasi indíttatás. Mindezt Johnson és Monkkonen (mindketten vezető történeti kriminológusok) egy általuk szerkesztett 1996-os kötetben így magyarázzák:

Elias presztízse jelentősen növekedett, miután a szakemberek fölismerték: a *Civilizáció folyamatának* fő tézise egybecseng a történeti kriminológusok megállapításaival. (...) Annak dokumentálása, hogy a századok során a gyilkosságok száma nem növekedett, hanem csökkent, hogy a vidék nem biztonságos, hanem veszélyes hely volt, hogy – miként azt Barbara Hanawalt megfogalmazta – a nemesek által elkövetett gyilkosságok komoly veszélyt jelentettek, a történeti kriminológusok szemében Eliast meghatározó gondolkodóvá avatták. (Johnson és Monkkonen 1996: 4–5)

Egy 2011-es amerikai bestsellerben, mely a *The Better Angels of Our Nature* címet viseli, a szerző, Stephen Pinker pszichológus Eliast úgy jellemzi, mint „a legnagyobb társadalmi gondolkodót, akiről soha nem hallottál”. Ez az állítás valószínűleg érvényes az egyesült államokbeli recepcióra. Ugyanakkor nem vonatkoztatható Európára, és különösen nem Németországra, Hollandiára és az Egyesült Királyság néhány fontos műhelyére. Miképpen a magyar nyelvű recepcióra sem, hiszen – mint azt a jelen összeállítás végén található bibliográfia is jelzi – Elias számos fontos munkája magyarul is olvasható.

A JELEN KÜLÖNSZÁMRÓL

Az első tanulmány szerzője, „*Terrorizmus*” és „*civilizáció*”: a *dzsihadizmus mint „decivilizációs” folyamat* című írásában Elias ama fogalmi distinkciójára támaszkodik, miszerint a civilizációs szakaszokat „decivilizációs” szakaszok válthatják – vagyis kiindulópontjának tekinti azt az eliasi tételt, miszerint a civilizáció folyamata nem tekinthető lineárisnak. Michael Dunning (aki Elias egyik legközelebbi tanítványának, Eric Dunningnak a fia) az önmagát „Iszlám Államnak” nevező „dzsihadista” csoport terjeszkedésének és viszonylagos sikerének egy sajátos aspektusát vizsgálja. Becslések szerint az Iszlám Állam mintegy kétezer harcosa olyan nyugati személy, aki azért utazott Szíriába és Irakba, hogy e dzsihadista csoport oldalán részt vegyen a harcokban. Igen összetett kérdés, hogy a viszonylagos biztonságban és erőszakmentes társadalmakban felnőtt nyugati emberek hogyan és miért jutnak oda, hogy aktívan keressék annak lehetőségét, hogy erőszakos konfliktusokban vegyenek részt. Dunning – a „beágyazottak–kívülállók-modell” alkalmazásával – részben azokat a figurációs feltételeket vizsgálja, amelyek elősegítik, hogy nyugati muszlimok külföldre utazzanak a fenti céllal, részben pedig kísérletet tesz arra, hogy párhuzamot vonjon a fenti jelenség és a *Németekről* című Elias-könyvben leírt, *Freikorps*-tagok cselekedeteivel szemléltethető „*brutalizációs folyamatok*” között.

A válogatás következő írása Durst Judit „*Félünk, hogy miattuk hazaküldenek minket is*”: *Elias „Beágyazottak és kívülállók” figurációjának különböző szintjei a Magyarországról kivándorolt romák esetében* – című írása, mely szintén az eliasi „beágyazottak–kívülállók-modellen” alapul. A szerző célja, hogy segítsen megérteni a kirekesztési mechanizmusok ország-sajátosságoktól független, általános vonásait a napjainkban Magyarországról Angliába és Kanadába kivándorló

roma migránsok esetében. Durst Judit mellett érvel, hogy a hatalomból totálisan kirekesztettek sokszínű csoportján belül is ugyanúgy léteznek a megkülönböztetés ama mechanizmusai, amelyeket Elias nyomán „beágyazottak és kívülállóak” vagy „csoporttagok és kirekesztettek” figurációinak nevezhetünk. A tanulmány bemutatja, hogy az egyes roma alcsoportok egymással szemben ugyanazokat a megkülönböztetési formációkat, sőt, sokszor még erősebb, „rasszista” felhangú pejoratív kategóriákat használják, mint amit velük szemben alkalmaznak a befogadó (nemzeti vagy helyi), nem-roma társadalmak. Mindez egy olyan tudatalatti reakciónak tűnik, amelynek segítségével a beágyazottak igyekeznek megőrizni szimbolikus tőkájüket, presztízsüket, mások általi elismerésüket, emberi méltóságukat és önbecsülésüket.

A harmadik tanulmány a napjainkban már önálló interdiszciplináris kutatási területként és felsőoktatási programként intézményesült *Food Studies* keretébe tartozik; egy olyan szakterületet képvisel tehát, amelynek megszületésében döntő szerepe volt Stephen Mennell-nek, a kései Elias egyik legjelentősebb tanítványának. Gecser Ottó „*Amerikai bors, indiai curry és magyar paprika: lokális és globális figurációk a kulináris ízlés társadalomtörténetében*” című tanulmánya a címben említett, egzotikus eredetűnek tartott alapanyagok, ételtípusok és főzési stílusok általános elterjedésének figurációival foglalkozik, a kulturális globalizáció jellegzetes összetevőiként értelmezve azokat. A tanulmány a csípős fűszerek használatában megfigyelhető változások elemzésén keresztül arra a kérdésre kísérel meg választ adni, hogy mi jellemezte e kulináris globalizáció korábbi formáit, illetve hogy azok miben tértek el a maitól. Gecser Ottó szerint az angol curry-kultúra az egyik első példája annak az újfajta diffúziós mintának, amelynek értelmében egy egzotikus élelmiszer úgy terjed el, hogy eközben nem szakad ki (teljesen) használatának eredeti kulturális összefüggéséből: a brit Kelet Indiai Társaság Indiában működő alkalmazottai olyan figurációhoz tartoztak, amelyben sajátos anglo-indiai táplálkozástudomány jött létre, és az angliai curry-fogyasztás ehhez a magas presztízsű viszonyítási ponthoz igazodott. Ezzel szemben a magyar paprika, mely csípőssége révén az erőteljes fűszerezéstől elszokott Nyugat-Európában különlegességnek számított, nem rendelkezett ilyen vonzerővel. A paprikával ízesített *gulyás* (avagy *pörkölt*, ahogy nálunk a későbbiek során nevezték) ugyan sajátos ételtípusává vált mindenekelőtt Ausztriában, ám külföldi változatainak a 19. század folyamán egyre bővülő választéka autentikus (vagy ilyennek gondolt) formájától elkülönülten alakult ki.

A negyedik írás John Goodwin – Henrietta O’Connor – Plugor Réka „*Ifjúság és Elias: A Fiatal Munkás projekt*” című tanulmánya. A szerzők Eliasnak az ifjúságról alkotott elméleti modelljét mutatják be egy elveszítettnek vélt Elias-projekt kapcsán, melyre az 1960-as évek elején került sor Leicesterben. Az interjúvázlatok és a levéltári dokumentumok föltárása lehetőséget nyújt arra, hogy a szerzők rekonstruálják a projekt elméleti hátterét. Elias elméleti modelljének azt a részét vázolják fel, amely a sokk-hipotézisre és a gyermekeknek a felnőtt világtól való elválasztására koncentrál. Elias a projekt segítségével azt kívánta megvizsgálni, hogy a fiatalok hogyan élik meg az iskolából a munka világába történő átmenetet, továbbá hogy a fiatal munkavállalók miként sajátítják el a felnőttek viselkedési normáit.

Az ötödik tanulmány Hadas Miklós „*Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez*” című írása, melynek alapkérdése, hogy a nyugati modernitás évszá-

zadai során hogyan változott a személyközi erőszak jelentősége az intim szférában, és hogy e változások hogyan magyarázhatók. A szerző először arra mutat rá, hogy a történeti kriminológusok a gyilkosságok alakulásának hosszú távú vizsgálata alapján szinte teljes mértékben igazolták az erőszakkontrollal kapcsolatos eliasi téziseket. Hadas – a pszichotörténelmi megközelítés szakirodalmára támaszkodva – amellet érvel, hogy a 17. századtól a családi élet centruma az atyai autoritástól az anyai gondoskodás, a kölcsönös érzelmek és a pszichológiai egymásra hangolódás felé tolódik el. Ily módon a női ágens hatalma növekszik, míg a maszkulin erőszakmonopólium kizárólagossága és magától értetődősége gyöngül. A tanulmány fő tézise, hogy a társadalom valamennyi szférájának növekvő pszichologizációja és pacifikációja nem függetleníthető az intimszféra dzsender-rendjének radikális átalakulásától.

A hatodik írás Jason Hughes „*A füst száműzése a dohányzásból: e-cigaretták, önszabályozás, társadalmi szabályozás és civilizációs folyamatok*” című tanulmánya, amelyben a szerző a dohányzás „civilizálódását” és egyben az e-cigaretták növekvő népszerűségét vizsgálja Elias fogalmi apparátusa alapján Hughes azt kívánja bizonyítani, hogy az e-cigaretták növekvő népszerűsége egy olyan tágabb történelmi kontextusban érthető meg, amely egyaránt magába foglalja a dohány „higiénikusá tételét” és a füst száműzését. A szerző bemutatja a dohányzásról való leszokás céljából tervezett készülékek (nikotinpótló terápiák) és a dohányzás folytatására irányuló technológiák (elektronikus nikotinszállítási rendszerek) közötti konvergenciát. Véleménye szerint a dohányhasználat átalakulásának fő hajtóerejét elsősorban a dohány társadalmi használatának változásai, és ennek kapcsán az átalakuló társadalmi és viselkedési normák, nem pedig a növekvő egészségügyi aggodalmak képezik.

Végül, nagy örömünkre, a válogatás utolsó szövegeként közlünk egy magyar nyelven még meg nem jelent Elias-írást, a *The Established and the Outsiders* című könyv bevezető fejezetét. Címe: *A beágyazottak és a kívülállók közötti viszonyok elméletének megalapozásához*. A könyv, amelyet Elias tanítványával, John L. Scotsonnal közösen készített, először 1965-ben jelent meg angolul (majd franciául, japánul, portugálul, spanyolul, olaszul és hollandul is napvilágot látott). Az itt közölt bevezető az 1976-ban megjelent holland kiadáshoz készült. A szerzők a Winston Parva nevű, Leicester közelében található településen élő beágyazott és kívülálló csoportok közötti feszültséget általános elméleti szintre emelik: modelljüket kiterjesztik más társadalmi csoportok – társadalmi osztályok, etnikai kisebbségek, nemek, családon belüli viszonyok – közötti folyamatosan változó figurációk elemzésére. Eme esetek mindegyikében a „beágyazott” csoportok úgy tekintenek önmagukra, mint olyan, „jobb” emberekből álló egységre, amely rendelkezik egyfajta csoportkarizmával. Ily módon képesek elérni, hogy a kevesebb hatalommal rendelkező „kívülállók” is úgy érezzék, hogy emberi tekintetben alacsonyabb rendűek.

A jelen kiadványt egy függelék zárja, amelyben közöljük a magyarul és románul megjelent Elias-művek bibliográfiáját, fölhívjuk a figyelmet az Eliasról szóló fontosabb tanulmányokra, továbbá megadjuk a szerzővel kapcsolatos hasznos oldalak, honlapok elérhetőségét. Jó olvasást kívánunk!

A SZERKESZTŐK

FELHASZNÁLT IRODALOM
REFERENCES

1. Dunning, Eric – Hughes, Jason (2013). *Norbert Elias and Modern Sociology: Knowledge, Interdependence, Power, Process*. Bloomsbury, London.
2. Elias, Norbert (1987). *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
3. Elias, Norbert (1994). *Reflections on a Life*. Polity, London.
4. Elias, Norbert (2012). *On the Process of Civilisation*. Mennell, Stephen – Dunning, Eric – Goudsblom, Johan – Kilminster, Richard (eds.) *The Collected Works of Norbert Elias*, Vol. 3. UCD Press, Dublin.
5. Elias, Norbert – Scotson, John L. (2008). *The Established and the Outsiders*. Wouters, Cas (ed.) *The Collected Works of Norbert Elias*, Vol. 4. UCD Press, Dublin.
6. Goodwin, John – Hughes, Jason (2011). Ilya Neustadt, Norbert Elias and the Leicester Department: Personal Correspondence and the History of Sociology in Britain. *The British Journal of Sociology* 62. (4) 677–695. doi: 10.1111/j.1468-4446.2011.01386.x
7. Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (1996). *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country since the Middle Ages*. University of Illinois Press, Urbana.
8. Kettler, David – Loader, Colin – Meja, Volker (2008). *Karl Mannheim and the Legacy of Max Weber: Retrieving a Research Programme*. Ashgate, Aldershot.
9. Korte, Hermann (2013). Norbert Elias at the University of Leicester. *Cambio – Rivista sulle trasformazioni sociali* 5. 119–122.
10. Mennell, Stephen (1992). *Norbert Elias: An Introduction*. Blackwell, London.
11. Pinker, Stephen (2011). *The Better Angels of Our Nature*. Viking, New York.

ET

TANULMÁNYOK

2

Michael Dunning

„Terrorizmus” és „civilizáció”: a dzsihádiszmus mint „decivilizációs” folyamat¹

Az önmagát „Iszlám Államnak” (angolul Islamic State, rövidítve IS) nevező „dzsihádisták” csoport terjeszkedése és viszonylagos sikere – a jelen tanulmány megírásakor – hozzájárult az Irak és Szíria közötti konfliktus elmérgesedéséhez. Becslések szerint mintegy 2000 harcosuk olyan nyugati személy, aki azért utazott ezekbe az országokba, hogy felvállalja a dzsihádot. A médiariportok, ideértve a közösségi médiát, azt sugallják, hogy legalább is néhányuknak köze volt számos erőszakos cselekedet-höz: nemi erőszakhoz, lefilmezett lefejezéshez, keresztre feszítéshez és tömegkivégzéshez. Szerfölött komplex kérdés, hogy a viszonylagos biztonságban és erőszakmentes társadalmakban felnőtt nyugati emberek hogyan és miért jutnak oda, hogy ilyenfajta cselekedeteket felvállaljanak, és aktívan keressék annak lehetőségét, hogy erőszakos konfliktusokban vegyenek részt.

Némi fényt deríthet e kérdéskörre, ha megvizsgálunk néhány olyan figurációs feltételt, amelynek jelenlétében nyugati emberek a globális dzsihád mozgalomba és alkalomadtán extrém erőszakos cselekedetekbe keveredtek. Néhány sajátos folyamat és kapcsolat fontos szerepet játszik abban, hogy nyugati emberek „dzsihádistákká” válnak. Ezek között megemlítjük a „civilizációs” és „decivilizációs” folyamatokat, valamint a kapcsolódó beágyazottak–kívülállók közötti viszonyt.

Kulcsszavak: terrorizmus, dzsihádiszmus, civilizáció, decivilizáció, beágyazottak–kívülállók közötti kapcsolatok, brutalizáció, Norbert Elias

Jelen tanulmányban megvizsgálom néhány olyan figurációs feltételt, amely hozzájárul ahhoz, hogy nyugati muszlimok külföldre utazzanak azzal a céllal, hogy dzsihádot folytassanak, és különösképpen, hogy olyan csoportokba keveredjenek, amelyekről azt állítják, hogy „dzsihádisták terrorizmust” folytatnak, amint ezt az Iszlám Állam (IS) nevű dzsihádisták csoport felemelkedése kihangsúlyozta. Ebben a kontextusban sok olyan folyamat és viszony létezik, amelyet vizsgálni lehetne, azonban itt arra összpontosítok, hogy megállapítsam, milyen mértékben játszanak közre a civilizációs és decivilizációs folyamatok, valamint a kapcsolódó beágyazottak–kívülállók közötti viszonyok. Elsősorban annak a lehetőségét vizsgálom, hogy számos dzsihádisták decivilizációs vagy brutalizációs folyamatokon megy keresztül. Ennek további kifejtése érdekében elsősorban azt szükséges megmagyarázni, hogy miként és miért hasznosak az elias fogalmak ebben a kontextusban. Az is kiderül, hogy miként használható fel Elias munkássága az utóbbi évek kimagasló politikai és társadalmi problémáinak megvizsgálására.

¹ Jelen tanulmány azon a kutatáson alapul, amelyet a Brunel Egyetemen 2008–2014 között folytatott PhD-tanulmányaim alatt végeztem, Jason Hughes és Chris Rojek professzorok irányításával (lásd Dunning 2014).

CIVILIZÁCIÓS ÉS DECIVILIZÁCIÓS FOLYAMATOK

A civilizáció folyamatáról szóló elmélet Elias központi elmélete volt, legbefolyásosabb munkája pedig *A civilizáció folyamatáról* (2012)^{2,3}. A könyv azokat a folyamatokat fedi fel és tanulmányozza, amelyeknek köszönhetően a nyugati emberek civilizáltak tekintik magukat a világon élő más népekhez és a múltban élő nyugati emberekhez képest.

Elias rámutatott arra, hogy az egyének szintjén, nyugaton hosszú távon változás következett be⁴ a külső kényszer és belső önuralom egyensúlyában, mégpedig úgy, hogy az egyensúly eltolódott a belső önuralom irányába. Ez olyan népek kialakulásához vezetett, amelyek jellemzően nem ingadoznak érzelmi végletek között, mint a középkorban élő emberek tették, vagy amint azt a kevésbé komplex társadalmakban vagy az egyenlőtlenebb komplex társadalmakban a társadalmi ranglétra alján élő emberek teszik napjainkban is. Továbbá Elias (2000) rávilágít arra, hogy a középkortól kezdődően miként fejlesztették ki a nyugati emberek magasabb fokú előrelátási, kölcsönös azonosulási és ésszerűsítési készségeiket, valamint arra, hogy előrelépés történt az emberek szegény és ellenszenv küszöbének határait illetően.⁵ Feltehetően azok a nyugati muszlimok, akik dzsihádot folytatni utaztak Szíriába és Irakba, keresztülmentek ezen a nyugati civilizációs folyamaton, így ahhoz, hogy a különböző jelentésekben leírt mértékben erőszakos tetteket bármelyikük is elkövethessen, valószínűleg decivilizációs fordulatnak kellett bekövetkeznie saját önuralmi és kölcsönös azonosulási mintáikban.

Elias azt állította, hogy az államalakítás szintjén az egyes társadalmakban vagy a „centrifugális” vagy a „centripetális”, egymással versenyben álló erők dominálnak. A „centrifugális” kifejezéssel Elias arra az erőteljes nyomásra utal, amely decentralizál és felbomlaszt. Ezeknek a társadalmaknak nem sikerül erős, központosított erőszak- és adómonopóliumokat kifejleszteniük.

Másrészt viszont, a „centripetális” erők központosítanak és integrálnak, így az ilyen típusú társadalmak hajlamosak erős, központosított erőszak- és adómonopóliumokat kialakítani. A centripetális erők Nyugaton a középkortól kezdődően növekvőben vannak. Ez ahhoz vezetett, hogy a nyugati társadalmakban az erőszak és az adózás ellenőrzése egyre kevesebb kézbe került, egészen addig, míg napjainkban a nemzetállamok kormányai, mint az emberi túlélés legnagyobb egységei, majdnem egyedül felelnek ezért a funkcióért. Úgy tűnik, hogy Szíria és Irak egyes részeiben a centripetális erők dominálnak.

2 Ennek megfelelően, Elias hosszú távon, a középkortól a XX. századig, vizsgálta a nyugati emberek magatartásának és viselkedésének változásait, valamint a nemzetállamok kialakulását, elsősorban illemkönyvekből származó idősoros adatok elemzésével.

3 Korábban *A civilizáció folyamata* címen látott napvilágot (2000).

4 Fontos megjegyezni, hogy Elias nem azt állította, hogy hasonló folyamatok sehol máshol a világon nem zajlottak le, *A civilizáció folyamatáról* azonban empirikus adatai Franciaországból, Németországból és Angliából származtak.

5 Eliasnak (2000) sikerült rámutatnia, hogy ezek a változások miért következtek be, és ezáltal sikerült áthidalnia a mikro- és makroszociológiai elemzés közötti szakadékot. Mindezt azért érte el, hogy mikroszinten tárta fel és vizsgálta a társadalmi szabályok és magatartásformák változásai közötti összefüggéseket, valamint azokat a kapcsolatokat, amelyek ezek között a folyamatok és a makroszintű folyamatok – mint például az erőszak és az adózás monopolizációja – között léteznek.

Nyugaton a társadalmi csoportok közötti verseny kényszerei és a mai nemzetállamokban lezajlott pacifikáció azt jelentették, hogy kifinomultabb és árnyaltabb viselkedési módok alakulhattak ki – előbb a királyi udvarokban – amelyeket később a társadalmi ranglétrán alacsonyabban elhelyezkedő csoportok is átvettek. Hosszas folyamat eredményeként az, amit „civilizált” viselkedési formáknak tekintettek, az egész nyugati társadalomban elterjedt. Ily módon, leegyszerűsítve, az államok kialakulása és különösen az erőszak és az adó monopolizálása hozzájárultak az emberek érzelmeinek civilizációs irányba történő alakításához.

Azonban Elias nem állította azt, hogy a civilizáció folyamata elkerülhetetlen a fejlődés folyamatában, és egyetlen egy irányba tart. Sőt, ő volt az, aki bevezette (1997, 2000) a „decivilizáció” folyamatának fogalmát is, azzal érvelve, hogy ha a társadalmi félelmek szintje megnő, az emberek racionális cselekvési képessége csökkenő tendenciát mutat, aminek következtében megnő az emberek egymásról, illetve az őket körülvevő világról alkotott meggyőződéseinek fantáziatartalma.

A civilizáció és a decivilizáció folyamatának egyik kulcspontja azonban az, hogy együtt is dolgozhatnak. Jonathan Fletcher (1997: 83) elkészítette a decivilizációs folyamat egy általa ideiglenesnek nevezett modelljét. Rámutat arra, hogy a decivilizációs folyamat a következőkből áll:

„...Az első külső kényszer és az önuralom egyensúlyának eltolódása a külső kényszer irányába. A második egy viselkedési és érzelmi társadalmi norma kialakulása, amely egy kevésbé egyenletes, stabil és elkülönülő önuralmi minta megjelenését idézi elő. Harmadsorban pedig azt várnánk, hogy a csoportok és az egyének közötti kölcsönös azonosulás köre leszűküljön. Ez a három fő jellemző vélhetően olyan társadalmakban bukkanhatna fel, amelyekben csökkent az erőszak-monopóliumok (állami) ellenőrzése, a társadalmi kötelek fragmentálódtak, és a kereskedelmi, érzelmi és kognitív interdependencia láncai lerövidültek. Továbbá valószínű, hogy az ilyen társadalmakra jellemző lenne: a félelem szintjeinek fokozódása, a bizonytalanság, a veszély és kiszámíthatatlanság, az erőszak térnyerése a közszférában, a növekvő egyenlőtlenség vagy a feszültségek fokozódása a csoportok közötti hatalmi egyensúlyban, a felnőttek és gyermekek szabályai közötti távolság csökkenése, az erőszak szabadabb megnyilvánulása és a kegyetlenség fokozódása, az impulzív viselkedés fokozódása, a gondolkodás participatív formáinak és azokkal járó magas fantáziatartalmának fokozódása, valamint a távolságtartó gondolkodási formák fokozódása, amelyet a fogalmak valóságtartalmának csökkenése kísér (cf. Dunning – Sheard 1979: 288–9; Dunning et al. 1988: 242–5; Mennell 1990a: 206).” (Fletcher 1997: 83)

Világos, hogy a civilizációs és decivilizációs folyamatok jelentőséggel bírnak a „dzsihadista terrorizmusra” jellemző figurációk szempontjából. Látszólag úgy tűnhet, hogy a „dzsihadista terrorizmus” egyszerűen a decivilizációs folyamatra jellemző, és bizonyos szempontokból ez így is van. A „terrorizmus” számos példájában azonban magas fokú önuralomra van szükség egyfelől ahhoz, hogy valaki egy tiltott szervezet tagja legyen, másfelől pedig ahhoz, hogy elkövesse azokat a tetteket, amelyeket „terrorizmusnak” nevezünk. Mint ilyenek, az erőszak-monopolizációra, a kölcsönös azonosulás lehetséges csökkenésére és a csoportok közötti feszültségek növekedésére vonatkozó kérdések, amelyek gyakran felmerülnek a „terrorizmus” figurációinak részeként, döntő jellegűek.

BEÁGYAZOTTAK–KÍVÜLÁLLÓK FIGURÁCIÓK (MI-ŐK EGYENSÚLY)

A „dzsihadista terrorizmus” másik központi fogalma a beágyazottak–kívülállók viszonya. Ez a viszony lényegében kapcsolódik a civilizáció és decivilizáció folyamatához és ugyanakkor központi témája Elias hatalmi viszonyokkal kapcsolatos szemléletének. A beágyazottak–kívülállók figurációk kulcsfontosságúak a különböző csoportok közötti viszonyokban és a hatalmi egyensúlyban. Például, azok a csoportok, amelyeknek hatalmi arányok szempontjából nagyobbak a hatalmi esélyeik gyakran azt gondolják magukról, hogy jobbak, mint más interdependens csoportok, amelyeknek kisebbek a hatalmi esélyeik. Az előbbieket sokkal inkább képesek az utóbbiakat manipulálni, mint fordítva. Gyakran azt hiszik, hogy saját csoportjuk különleges erényekkel rendelkezik, amelyek hiányoznak más csoportokból. Tulajdonképpen, a kevesebb hatalmi eséllyel rendelkező csoportokat néha embertelenítik és „koszosnak”, „elidegenedettnek” nevezik.

Elias és Scotson (1994: xviii) rámutattak arra, hogy a csoportok közötti hatalmi arányok a belső kohézió és az illető csoportok által gyakorolt közösségi ellenőrzés mértékétől függhetnek: általában, minél nagyobb a belső kohézió és a közösségi ellenőrzés, annál nagyobb a hatalmi esély olyan csoportokkal szemben, amelyeket sokkal lazább kötelek fűznek egymáshoz. Ők azt javasolták (1994: xx-xxi), hogy a beágyazottak–kívülállók figurációk változóak, és ez attól függ, hogy a letelepedett csoportok mennyire képesek monopolizálni a hatalmi pozíciókat, mint pl. a kormányt, a termelést, az erőszakot stb. Minél nagyobb szeletet uralnak a beágyazott csoportok a társadalmi élet hasonló területeiből, annál nagyobb az egyenlőtlenség közöttük és a kívülálló csoportok között. A beágyazott csoportok, annak érdekében, hogy megőrizzék pozíciójukat, stigmatizáló nyelvezettel illetik a kívülállót, ami beépülhet a kívülálló önképébe, ami lefegyverezi őket, és lecsökkenti viszont-stigmatizálási kísérleteik hatékonyságát.

Ha mindezt a szóban forgó problémára alkalmazzuk, azt állíthatjuk, hogy Nyugaton a hatalmi pozíciók beágyazott csoportok általi monopolizálása, illetve a kívülálló csoportok hatalomhoz való hozzáféréseinek hatékony megakadályozása olyan probléma, amely hozzájárult ahhoz, hogy a nyugati kívülálló csoportok a jelentőségteljes politikai kifejezésre alternatív útveneteket keressenek, néhány muszlim esetében többek között a dzsihad által.

Elias és Scotson (1994: xxiii) szerint, ha valaki tagja akar maradni saját beágyazott csoportjának, alá kell vetnie magát csoportja sajátos szabályainak, és érzelmeit olyan módon kell ellenőrzés alatt tartania, amely a szélesebb értelemben vett beágyazott csoportja számára elfogadható. A csoporttagokat, cserében azért, hogy alávetik magukat a csoportszabályoknak, azzal az önbizalommal jutalmazták, amely szerint egy erősebb és más, kívülálló csoportokhoz képest magasabb rendű csoporthoz tartoznak.

Továbbá Elias és Scotson (1994: xli) szerint az egyének lelkiismeretét, és ezáltal, viselkedését nagymértékben meghatározza az a csoport, amelyhez tartoznak. Ennek megfelelően, ezek a folyamatok központi bizonyulhatnak a dzsihadista vagy „terrorista” csoportok kohéziója szempontjából. Amennyiben az önkép és az önbecsülés a saját csoporthoz kötődik, azok a személyek, akik „terroristának” vagy „dzsihadistának” nevezett csoportokhoz tartoznak, önértüket és önbecsülésüket arra fogják alapozni, hogy miként vetik alá magukat az adott csoport hiedelmeinek és célkitűzéseinek. Az ilyenfajta belső csoportviszonyok segíthetnek megmagyarázni, hogy miért vállalják fel bizonyos emberek a „terrorizmust” vagy a „globális dzsihadot”, és

miért maradnak e csoportok tagjai. Vagyis, a „dzsihadista” és „terrorista” mi-csoportok kényszeri hozzájárulnak ahhoz, hogy tagjaik olyan tetteket vállaljanak, amelyeket „terrorizmusnak” vagy barbarizmusnak nevezünk, mint pl. azok a tevékenységek, amelyek központiak saját csoportjuk büszkesége és karizmája szempontjából. Ez abból is jól látszik, hogy az öngyilkos bombázókat saját csoportjuk mártírként emlegeti.

Elias és Scotson (1994: xli) számára a beágyazott csoportok karizmájának legújabb megnyilvánulásai a nemzetállamok egyik központi jellemzőjét képezik. Vagyis azt állítják, hogy a párt-kormány szervezetek uralta nemzetállamokban élő emberekre jellemző, hogy „saját nemzeti erkölcsükbe és méltóságukba vetett közös társadalmi hitükön” keresztül egyesülnek a kívülállók ellen. A múltban az emberek hajlottak arra, hogy olyan csoportokhoz tartozzanak, amelyeket a papi rendek uraltak, és „közös emberfölötti hitben” egyesültek a kívülállók ellen. Természetesen, léteznek államközi és államon belüli harcok olyan csoportok között, amelyek a kívülállók ellen saját nemzeti erkölcsükbe és méltóságukba vetett hitükön keresztül egyesülnek, és olyanok is, amelyek közös emberfölötti hitükben egyesültek a kívülállók ellen. A két hitrendszer keveredése is lehetséges.

Ha megvizsgáljuk a Nyugat és a „dzsihadista terrorista” közötti figurációkat, elég félreérthetetlen konfliktust láthatunk egyfelől egy olyan csoport között, amely hisz a saját nemzeti erkölcsében és méltóságában, azaz más szóval a „civilizációban”, és másfelől egy olyan csoport között, amely egy közös emberfölötti hitben egyesül a kívülállók ellen. Azt lehet állítani, hogy összecsaptak a vallási alapú karizmatikus hitű, úgymond az iszlám nevében harcoló „terroristák” vagy „dzsihadisták” és a nacionalista-karizmatikus hitű, többé-kevésbé szekularizált kormányok, amelyekkel az előbbiek szembehelyezkednek.

Elias és Scotson (1994) azt állítják, hogy a nemzetállamok és más csoportok gyakran próbálnak hajdani vagy akár elképzelt nagy múltakról szóló mi-képekbe kapaszkodni, még akkor is, ha hatalmuk jelentősen csökkent más interdependens csoportokhoz viszonyítva. Ez szerintük veszélyesnek bizonyulhat, és saját mi-csoport ideáljuk keresése közben akár hozzá is járulhat az erőszakos konfliktusok kialakulásához. Nagy valószínűséggel Németországra gondoltak, amikor ezeket írták. Hitler és a náciak tettei szorosan megfelelnek annak, amit az önpusztításhoz és mások elpusztításához vezető túlbujánzott mi-ideálról mondtak. Mindemellett, ezek a betekintések sok más csoportra is érvényesek. A tanulmányunk tárgyát képező csoportok kapcsán, jól példázzák ezt azok a „dzsihadisták”, akik azt állítják, hogy az iszlám nevében harcolnak, és hajlamosak arra, hogy túlbujánzott mi-ideállal rendelkezzenek. Például, hitük nagy része azon az egykoron hatalmas Muszlim Birodalmon vagy Kalifátuson alapszik, amely az első világháború után szétesett. Céljaik közé tartozik a Kalifátus helyreállítása, a mártírság és a tetteikért járó örök üdvözülés.

Sok „dzsihadista terroristának” tekintett személynek fantáziahite van az iszlámról és az egykor hatalmas Kalifátusról. Itt úgy érvelünk, hogy ezek a fantáziák hozzájárulnak a dzsihadisták és a világ többi része közötti ellenségeskedéshez. Amint azt Elias megfogalmazza (1994: xlv), létezik egy csoportstratégia saját nagyságuk fantáziaképének keresésére, amely önpusztításhoz és más interdependens csoportok elpusztításához vezet.

„DZSIHÁDISTA TERRORIZMUS” SZÍRIÁBAN ÉS IRAKBAN

Kifejezetten a „dzsihádista terrorizmust” vizsgálva Szíria és Irak viszonylatában, becslések szerint körülbelül 2000 nyugati utazhatott ezekbe az országokba, hogy dzsihádót folytasson Assad elnök és erői ellen, illetve néhány esetben, hogy csatlakozzon az iraki és szíriai Iszlám Államhoz egy új Kalifátus létesítése céljából a térségben.

A médiariportok úgy tüntetik fel, hogy sokan ezek közül a nyugati állampolgárok közül szélsőségesen brutális, kínzó és gyilkos cselekedeteket követtek/követnek el. A legismertebb példa két amerikai újságíró és egy brit segélyszolgálati alkalmazott egyenes adásban közvetített lefejezése. Ezeket úgy követték el, vagy úgy rendezték meg, hogy azt a látszatot keltsék, mintha egy brit dzsihádista tettei lennének, akit „Dzsihádi Johnnak” neveztek el, mivel tagja egy kis brit dzsihádista csoportnak, amelynek az a feladata, hogy őrizze az Iszlám Állam által elrabolt nyugatiakat. Tagjai brit nemzetisége miatt a csoportot „The Beatlesnek” keresztelték. A riportok (*Mail Online*, 2014. szeptember; *The Guardian*, 2014. augusztus) azt sugallják, hogy ezek a brit dzsihádisták különösen szadista módon kezelték foglyaikat. Másutt a brutalitás egyéb példáiról tudósítottak. Például, egy brit nőt úgy jelenítettek meg (*Mail Online*, 2014. szeptember), hogy közben egy férfi levágott fejét mutatja fel. Arról is beszámoltak (*The Huffington Post*, 2014. szeptember), hogy más brit dzsihádista nők voltak az előtérben annak, amikor foglyul ejtett nőket és lányokat kényszerítettek arra, hogy az Iszlám Állam férfitagjaival közösjenek.

A nyugati kormányok körében az is nyugtalanságot okoz, hogy amikor néhányan ezek közül a férfiak és nők közül visszatérnek saját országaikba, esetleg majd támadást akarnak indítani ellenük. Például, David Cameron brit miniszterelnök azt mondta, hogy: „Senkinek ne legyenek kétségei afelől, hogy amit Szíriában és most Irakban látunk az ISIS-t illetően (Iraki és Szíriai Iszlám Állam, a fordító megj.), a létező legsúlyosabb fenyegetés Nagy Britannia biztonsága ellen. Az idegen harcosok száma abban a térségben, ideértve az Egyesült Királyságból származó idegen harcosokat, és akik majd megpróbálnának visszatérni az Egyesült Királyságba, valós fenyegetés országunkra nézve.” (*The Independent*, 2014. június)

Léteznek előzményei annak, hogy nyugatiak visszatérnek a háborús övezetekből, hogy saját hazájukat megtámadják. Elfogadott vélemény, hogy Mohammed Sidiq Khan, a július 7-i londoni bombázás vezetője, 2001-ben egy barátjával együtt az afganisztáni Talibán Északi Szövetség frontvonalhoz utazott. 2003-ban, Pakisztánban, a brit dzsihádisták számára szervezett terrorista kiképző táborban Khan egy férfivel is találkozott, akit amiatt ítélték el, hogy Londont műtrágyával tervezte bombázní. Újabban, Ausztráliában és New South Wales-ben is történtek letartóztatások egy állítólagos titkos terv ügyében, amelyet az Iszlám Állam irányított, és amely arról szólt, hogy valakit nyilvánosan lefejezzenek New South Wales utcáin (*The Guardian*, 2014. szeptember).

Mielőtt rátérnénk azokra a szociológiai folyamatokra, amelyek központiak tűnnek a nyugati „dzsihádisták” esetében, fontos kissé jobban megvizsgálni a probléma hátterét.

A DZSIHÁDIZMUS NAGYON RÖVID TÖRTÉNETE

Amint említettük, Nyugaton már bevett gyakorlat, hogy főként fiatal muszlim férfiak (habár nők is csinálják ezt) külföldre utaznak „dzsihadot” folytatni azok mellett, akiket üldözött muszlimoknak tekintenek. Néhány példa olyan helyekre, ahol ez megtörtént: Bosznia, Koszovó, Izrael/Palesztina, Csecsenföld, Afganisztán, Irak, Kásmir, Szomália, Líbia és Szíria.

Ha Nagy Britanniát vesszük példaként, Mark Curtis újságíró és történész (2010: 222) rámutatott arra, hogy a brit kormány és titkosszolgálat jelentős szerepet játszik a brit bázisú és egyéb „dzsihadista” csoportok támogatásában általuk nem helyeselt rendszerek ellen, továbbá, hogy ez a támogatás a brit kormány és szövetségesei stratégiai céljainak előmozdítása érdekében történik. Például „radikális dzsihadista” csoportok támogatásáról beszélhetünk a szerbiai-koszovói háború kontextusában, ami részben humanitárius küldetésnek tekinthető, de másrészt egy olyan folyamat részeként is felfogható, amelyben a Szovjetunió bukása után a Nyugat megkísérelte befolyását megnövelni. Két másik példa arra, hogy a Nyugat hallgatólagosan támogat dzsihadista elemeket tartalmazó csoportokat: a Gaddafi ezredes megbuktatására irányuló kísérletek Líbiában és az Assad elnök ellen harcoló felkelők támogatása Szíriában.

Mindegyik esetben lehet azzal érvelni, hogy léteznek humanitárius indítékok és a versenykényszereihez világosabban kapcsolódó indítékok is, mint például Kínával és Oroszországgal kapcsolatban. A Közel-Kelet pedig stratégiaileg fontos ebben a kontextusban, nem utolsósorban az ott található energiatartalékok miatt.

Curtis (2010: 222) rámutatott arra, hogy az 1990-es években a brit hatóságok számos dzsihadista csoportnak megengedték, hogy Londonban hozzanak létre székhelyet, ismét az idegen hatalmak elleni stratégiai előnyök keresése részeként. Tették mindezt az úgynevezett „Biztonsági Szerződés (Covenant of Security) ürügyén, aminek következtében a „radikális” muszlim csoportokat eltűrték, amennyiben nem intéztek támadást Nagy Britannia ellen. Továbbá azt állítja, hogy ez az egyezség a 2001. szeptember 11-i támadások után is folytatódott, és éppen ezzel hozzá is járult a Nagy Britannia ellen irányuló 2005. július 7-i támadásokhoz.

Curtis (2010) szerint a nyugati államok „dzsihadista” csoportoknak nyújtott ezen hallgatólagos támogatásának összetettségét tovább fokozza a nyugati államok viszonyulása azokhoz az államokhoz, amelyek segítséget nyújtanak a „terrorista” csoportok pénzügyi támogatásában vagy megengedik, hogy a határaikon belüli szervezetek, illetve egyének pénzügyileg támogassák ezeket a csoportokat. Ezek közül kiemelkedik Szaúd-Arábia, Pakisztán, Qatar és Kuwait. Széles körben tudósítottak arról, hogy az Iszlám Állam jelentős támogatást kapott például szaúdi-arábiai és quatari gazdag emberektől.

Amint említettük, a „dzsihadista” csoportok támogatásának legújabb példája az éppen zajló szíriai konfliktus részét képezi. Ez a támogatás viszont nagyon komplex. A nyugati államok támogatást nyújtottak az Assad rendszer elleni „non-dzsihadista” felkelőknek Szíriában, és legalábbis úgy tűnik, hogy mindezt annak tudatában tették, hogy ez a fajta támogatás a „dzsihadista” csoportoknak is segítségére lesz. Minden bizonyossággal, azzal az esettel állunk szemben, amikor a szíriai „dzsihadista” csoportoknak egyértelműen segítséget nyújtó rendszerek – mint pl. Szaúd-Arábia, Kuwait és Qatar – támogatása felér a „dzsihadista” csoportok közvetett támogatásával.

Fontos tehát felismerni a közel-keleti államközi kapcsolatok komplexitását. A nyugati nemzetállamok egyensúlyteremtési szerepet vállalnak fel azért, hogy minél jobban szolgálják saját stratégiai érdekeiket. Ily módon, olyan csoportok támogatását és olyan csoportokkal való szövetségeket láthatunk, amelyek látszólag ellentmondanak az előző szövetségeknek és nyilatkozatoknak. Azt látjuk, hogy olyan csoportok kapnak támogatást, amelyek megtámadhatják a nyugati érdekeket, mint pl. néhány „dzsihadista”. Újabban úgy tűnik, hogy a szövetségek Iránnal azért születnek, hogy elősegítsék az iraki és szíriai „dzsihadista” csoportok fenyegetéseinek elhárítását. Ez az egyensúlyteremtési próbálkozás nem különbözik az Elias által (2000: 320) *A civilizáció folyamatában* tárgyalt „királyi mechanizmustól” (Royal Mechanism). Hogy kissé túlegyszerűsítsünk, a Nyugat és különösen az Egyesült Államok olyan szerepet töltenek be a Közel-Keleten, amely nem tér el egy korábbi időszak európai abszolutista uralkodóinak szerepétől. Azt kísérelik meg, hogy saját stratégiai céljaik elérése érdekében egyensúlyt teremtsenek a közel-keleti rivális csoportok között. Ezek a stratégiai célok természetesen kapcsolódnak a tágabb értelemben vett államközi versenyerőkhöz, Kínát és Oroszországot beleértve.

Hosszú távon ezek az államközi versenykényszerek hozzájárultak a mai közel-keleti konfliktusok kialakulásához. Ez magába foglalja az európai gyarmati hatalmak, a közel-keleti államok és a Török Birodalom, a második világháború nagyhatalmai és jelenleg olyan államok, mint az Amerikai Egyesült Államok, Kína, Oroszország és kisebb mértékben az európai államok közötti korábbi versenyt.

ÖSSZEHASONLÍTÁS A NYUGATI „DZSIHADISTÁK” BRUTALIZÁCIÓS FOLYAMATA ÉS AZ ELIAS ÁLTAL LEÍRT FREIKORPS (SZABADCSAPATOK) TAGJAINAK BRUTALIZÁCIÓS FOLYAMATA KÖZÖTT

Térjünk vissza azokra a nyugati állampolgárokra, akik azért utaznak Szíriába és Irakba, hogy részt vegyenek a „dzsihadban”, és akiktől a nyugati hatóságok – amint már korábban említettük – azért tartanak, mert visszatérésük után az országba potenciális fenyegetést jelenthetnek a biztonság számára. Elias megvizsgálta ezt a jelenséget, amelynek során harcosok csoportjai elhagyják hazájukat, hogy olyan konfliktusokban harcoljanak, amelyekbe saját országuk közvetlen módon nem vett részt. *A németekről (The Germans)* című könyvében rámutat, hogy a második világháborúból visszatérő számos *Freikorps tag* arra szerződött, hogy a litván nacionalisták felkérésére a kommunisták ellen harcoljon. Sok a hasonlóság aközött, amit Elias (1997) a *Freikorpsok* XX. század első három évtizedében lezajlott brutalizációs folyamatként írt le és aközött, ami napjainkban történik a nyugati dzsihadistákkal.

Elias (1997) rámutatott arra, hogy a *Freikorps tagok* korábbi hadi tisztokból álló katonai csoportokból alakultak, miután Németországot az első világháborúban legyőzték. Arra is rámutatott (1997: 184), hogy egyidőben azzal, hogy Németország az első világháborúban vereséget szenvedett, az ország vezető társadalmi csoportjainak, úgymint a felső- és középosztálynak – a munkásosztály szervezett csoportjainak megjelenésével kellett szembesülnie. Az uralkodó elitek Németország igazi képviselőiként tekintettek önmagukra, és a *Freikorps*on keresztül államon kívüli erőszakot és propagandát szerveztek a munkásszervezetek és a zsidók ellen. Elias (1997: 186) állítása szerint egy bizonyos *Freikorps* – az Ehrhardt Marine Brigád – előfutára a „Konzul

(*Consul*) titkos terrorista szervezetnek”. A csoport egyik célja, mutat rá továbbá, az általuk „nemkívánatosnak» tekintett kimagasló politikuskok módszeres meggyilkolása”. Azt is hozzáfűzte, hogy a *Freikorpsok* és a kapcsolódó diákegyesületek valószínűleg sok százezer embert meggyilkoltak a weimari köztársaság korai éveiben. A diákok többsége és a *Freikorpsok* a weimari köztársaság kormányát akarták megdönteni, és természetesnek vették, hogy az erőszak a megfelelő mód ennek kivitelezésére.

Elias (1997: 189) továbbá megmagyarázza, hogy miként vezetett a német hadsereg méreteinek szövetségesek általi csökkentése ahhoz, hogy több ezer tiszt – akit arra köteleztek, hogy elhagyja a hadsereget – létrehozza a *Freikorpsot*. Ezek a csoportok főként korábbi középosztálybeli tisztekből álltak, akik a hadseregben akartak maradni, mivel – ahogyan Elias (1997: 189) mondja – szerették ezt tenni. Elias (1997: 189) rámutat továbbá, hogy azok a tisztek, akik csatlakoztak a *Freikorpsokhoz* nem találtak maguknak civil szerepeket – miután éveket töltöttek el a fronton harcolva. Nem találtak egy olyan szerepet sem, amely megfelelt volna társadalmi státuszelvárásaiknak. Következésképpen, sokan közülük a Balti régióba utaztak, hogy a litván nacionalisták felkérésére az orosz bolsevikok ellen harcoljanak, akik ennek fejében földet ígértek nekik. Úgy gondolták, hogy ez a fajta próbálkozás sokkal inkább megfelel státuszuknak. Elias szerint a balti kampány hasznossága abban rejlik, hogy segít megmagyarázni a „terrorista” csoportok megjelenését a második világháború előtti Németországban. Elias szerint az egyének „radikalizálódási” folyamaton mentek keresztül, amikor csatlakoztak ezekhez a terrorista csoportokhoz. Az alábbi szerepköröket töltötték be:

- A vilmosi hadsereg tisztje;
- A *Freikorps* tagja;
- Egy „terrorista” jellegű konspiratív titkos egyesület tagja;
- A Nemzeti Szocialista (Náci) Párt tagja.

Amikor leírja, hogy miként váltak az emberek terroristákká, Elias azt állítja, hogy:

„Szenvtelen kívülállóknak érzik magukat egy velejéig romlott társadalommal szemben. Meggyőződésük, hogy a társadalom csődöt mond, és azt kívánják, hogy ez meg is történjen, habár lehet nem egészen világos, hogy mi fog történni, ha ez bekövetkezik.” (Elias 1997: 192)

Ez a szenvtelen kívülállói státusz összehasonlítható azoknak a Nyugaton született „dzsihadistáknak” a szenvtelen kívülállói státuszával, akik áldozatként tekintenek magukra és más muszlimokra, de akik gyakran választják azt, hogy még ennél is jobban eltávolodjanak a társadalom főáramától és azoktól a közösségektől, amelyekhez szüleik tartoztak. Számos nyugati muszlim sok szempontból kívülálló. Tagjai egy kisebbségi vallásnak, tagjai egy olyan csoportnak, amely viszonylag kevés ideje tartózkodik az illető országban, így egyelőre nem tudtak a beágyazottabb csoportokéhoz hasonló kapcsolati hálózatokat kialakítani. Ennek megfelelően, valószínűleg szenvedő alanyai voltak azoknak a vádaskodó híreszteléseknek, amelyeknek más kívülálló csoportok is áldozataivá válnak – a rasszizmust is ideértve, és ugyanakkor a jelentőségteljes és legitim politikai megnyilatkozás útvonalai elzárva maradtak előlük. Mindehhez hozzáadódik az, hogy a fiatalabb generációkhoz tartozó muszlimok gyakran viszonylag kívülállók a szüleikkel, valamint a szüleik és nagyszüleik által létrehozott sokkal hagyományörzőbb közösségekkel való kapcsolataikban. Ez hozzájárult ahhoz, hogy számos nyugati – a fiatalabb generáció

ókhöz tartozó – muszlim elutasítja szülei hagyományos szokásait és az iszlámot. Ugyanakkor tehát azok, akik dzsihádistákká válnak, hajlamosak a nyugati értékek és kormányok, illetve a szüleik és nagyszüleik értékeinek és szokásainak elutasítására. Ezt az identitásukban megmutatókó úrt hivatott az Iszlám Állam és a globális dzsihád betölteni. Úgy tekintenek magukra, mint a világon élő muszlimokért küzdő harcosokra. Ez a fajta identitás sokkal izgalmasabbnak és értelemdúsabbnak tűnik, főként azoknak az alternatíváknak a viszonylatában, amelyek a szüleikéhez vagy nagyszüleikéhez hasonló hagyományosabb identitás és egy nyugatiasabb identitás között mozognak, jóllehet ezek egyike viszonylag alacsony státusszal rendelkezik annak következtében, hogy a jelentőségteljesebb léthez vezető útvonalak viszonylagos kívülállói státuszuk miatt torlaszolja vannak.

Számos nyugati muszlim szenvtelen kívülállói státusza összefüggésben áll a nyugati államok, a korábbi európai birodalmak és más államok közötti hosszú távú versenyképességekkel, valamint a hosszú távú államokon belüli folyamatokkal. Itt azonban nincs lehetőségünk ezt kifejteni, elegendő, ha elmondjuk, hogy ezeknek a folyamatoknak megvolt a szerepe a brit muszlimok, és következésképpen a brit „dzsihádisták” habitusának⁶ és identitásának alakulásában. A gyarmati birodalmak kialakulása például a nemzetállamok közötti versenyképesszerekhez fűződik, ez pedig a muszlim országokban hozzájárult bizonyos jelenlegi konfliktusok kialakulásához. Ugyanez a versenyképesszerek járult hozzá a múlt évszázad során a nyugati államok irányába tartó muszlim bevándorlás mintáinak kialakulásához is.

Visszatérve a *Freikorpsokkal* való összehasonlításához, a brit születésű „dzsihádisták”, valamint általában számos iszlám csoport körében elterjedt az a felfogás, hogy a nyugati társadalmak velejükig romlottak, és azt kívánják, hogy ezek a társadalmak megbukjanak, helyüket pedig egy Iszlám Állam vegye át. Elias szerint (1997: 193) a *Freikorps* tagjai arról álmodtak, hogy visszatérjenek a „régvi világba”, amelyben a Német Birodalom helyreáll, és a katonai értékek ismét nagy becsben állnak. A „dzsihádisták”, és általánosabban véve az iszlámisták, arról álmodnak, hogy visszaállítsák az Iszlám Birodalmat vagy Kalifátust. Az Iszlám Állam azt állítja, hogy Irakban és Szíriában elindították ezt a folyamatot.

Az életmód, amelyet folytatnak, illetve folytatni szándékoztak, egy másik lényeges hasonlóság a *Freikorps* tagjai és a „dzsihádisták” között: általában a tilalmak száma kisebb, mint a nyugati társadalmak legtöbb tagját korlátozó tilalmak száma. Elias (1997: 193) rámutatott arra, hogy a *Freikorpsok tagjai* béklyó nélküli és szabad életet éltek a Balti térségben, éles ellentétben a németországi rutinszerű középosztálybeli létformával. Világos a hasonlóság a *Freikorpsok tagjainak* életmódja egyfelől és a kevésbé rutinszerű és izgalmas élet között másfelől, amit a „dzsihádisták” keresnek és megtapasztalnak, amikor „dzsihádot” folytatni külföldre utaznak.

Elias (1997: 196) rámutatott arra, hogy a sorozatos vereségek, ideértve az első világháborúban elszenvedett vereséget is, valamint a Balti térségbeli szegényes életkörülmények számos

6 Amit Elias (1991: 182) az egyének társadalmi habitusának nevezett, olyan vetületeket foglal magába, mint például az egyéniség, az öltözködés, a modorosság, a nyelvezet stb. A társadalmi habitusból keletkeznek az egyéni tulajdonságok, vagy más szóval ezekből fejlődnek ki az emberek egyéni habitusai.

hatást fejtettek ki a *Freikorpsok tagjaira*, nem utolsósorban az, hogy egy lassú „brutalizációs” folyamaton mentek keresztül, és ezt igazolta az ellenségeikkel szembeni „erőszakorgia”. Elias azt állította, hogy:

„Ha egy társadalomban valaki azokról a feltételekről érdeklődik, amelyeknek a jelenlétében a civilizált viselkedési formák és a lelkiismeret feloldódni kezdenek, ennek az útvonalnak néhány állomása ismét láthatóvá válik számára. Egy brutalizációs és dehumanizáló folyamat, amely – viszonylag civilizált társadalmakban – mindig jelentős időt igényel. Az ilyen társadalmakban, a terror és horror ritkán nyilvánul meg egy olyan meglehetősen hosszú társadalmi folyamat hiányában, amelyben a lelkiismeret szétesik.” (Elias 1997: 196)

Elmondható, hogy számos nyugati muszlim, aki dzsihadista harcosná vált hasonló „brutalizációs” folyamaton mehetett keresztül. Határozottan úgy tűnik, hogy legalább néhányan közülük „erőszakorgiában” vettek részt olyan országokban, mint Szíria, Irak és a nyugati államokban is, ha a 2005. július 7-i londoni bombázást vesszük példaként. A nyugatiak kamerák előtti lefejezése, állítólag egy brit ember által, valamint a levágott fej felmutató brit nőt ábrázoló képek még inkább alátámasztják ezt a következtetést.

A továbbiakban, egy durva és általános vázlat arról, hogy miként brutalizálódtak a nyugati „dzsihadisták”. Amint korábban említettük, bizonyos személyek szenvtelen kívülállók lehetnek Nyugaton amiatt, hogy tagjai a muszlim kisebbségnek. Ennek következtében, a jelentőségteljes társadalmi és politikai léthez vezető bizonyos útvonalak zárva lehetnek előlük. Az iszlám iránti érdeklődés és az iszlámról szóló tudás a családból, a barátoktól és a mecsetbe való járásból származhatnak. Kialakulhatott a világban élő muszlimok ellen irányuló igazságtalanságok érzése, valamint a nyugati világ igazságtalanságának érzése annak következtében, hogy a jelentőségteljes politikai megnyilvánulás útvonalai zárva vannak. Kialakulhatott bennük az az érzés, hogy áldozatok. Növekszik az érdeklődés a világon élő muszlimok ellen irányuló igazságtalanságok érzékelését illetően, gyarapodik az iszlám erőteljesebb múltjáról szóló tudáshalmaz, és mindez azzal a tudattal társul, hogy az iszlám felsőbbrendű más emberi kifejezési formákhoz viszonyítva, így tehát a nem muszlimokat alsóbbrendűnek tekintik. A muszlimokat érintő igazságtalanságok iránti érdeklődést fűti, hogy hasonló gondolkodású muszlimokkal együtt a nyugati katonaság vagy a nyugati rendszerek által – ideértve azokat a muszlimokat is, akiket a Nyugat támogat és/vagy fegyverrel lát el – a muszlimok ellen elkövetett borzalmasan erőszakos cselekedeteket néznek az interneten és DVD-n. Ennek részleges brutalizáló hatása lehet.

Értelem- és izgalomkeresésében az emberek külföldre utazhatnak, hogy iszlám, esetleg „terrorista” képzésben vegyenek rész, vagy éppenséggel „dzsihadot” folytatni az iszlám ellenségeinek tekintett csoportok ellen, ami tovább fokozza brutalitásukat. „Dzsihadista” harcosnak lenni élvezetes és értelemtelis lehet számukra. Ezen a ponton, az illető személy vagy személyek jelentős brutalizációs folyamaton mentek keresztül, és olyan erőszakos tetteket éltek meg, amelyek előzőleg elképzelhetetlennek tűnhettek számukra, ezeket azonban most viszonylag könnyen vállalják és tűrik el.

SAJÁTOS BRUTALIZÁCIÓS FOLYAMATOK SZÍRIÁBAN ÉS IRAKBAN

Úgy tűnik, hogy ilyen és hasonló folyamatok zajlanak jelenleg a szíriai és iraki kontextusokban. Szíriai és iraki jelentésekből kiderül néhány sajátos módja annak, ahogyan a nyugati „dzsihadisták” brutalizációs folyamatokon mehettek keresztül, amikor ezekben az országokban tartózkodtak. Például, egynéhány – drága villákban élő „ötcsillagos dzsihadistáról” és harcosról szóló – jelentéstől eltekintve, más beszámolók arra utalnak, hogy a harcosok nyomorban élnek, azonban olyan fokú szabadságnak örvendenek, amilyenhez Nagy-Britanniában nem voltak hozzászokva. A törvények/ szabályok, amelyeket be kell tartaniuk nem azonosak a Nyugaton megszokottakkal, hanem azok a csoportok határozzák meg, amelyekhez Szíriában és Irakban tartoznak. Valószínűsíthető, hogy bizonyos érzelmi korlátok fellazulnak. Tulajdonképpen, ezt valószínűleg ösztönzik is bizonyos fokig. Azonban bizonyos körülmények között Szíriában és Irakban az idegen „dzsihadista” harcosoknak nagyfokú önkontrollt kell tanúsítaniuk, mint például a szigorú Iszlám Állam rendszerhez való csatlakozás és egyéb, a „dzsihad” vagy egy háború folytatásával kapcsolatos csoportnyomásoknak való engedelmesség.

Más esetekben rendkívül ellenőrizetlen ösztönkítőreik lehetnek, amelyek harci helyzetekben nyilvánulhatnak meg, vagy abban, ahogyan a foglyokkal bánnak, és ahogy ellenségeiket megölik (ideértve a lefejezéseket is). Ez hasonlít Elias (2008: 6) azon érvéhez, hogy a múltban és kevésbé komplex társadalmakban az emberek gyakran nagyobb önkontrollt tudtak vagy tudnak gyakorolni, miközben képesek voltak vagy képesek szélsőségesen ellenőrizhetetlen ösztönöket kifejezésre juttatni. Rámutatott arra (Elias 2008: 81), hogy a második világháború idején a japán harcosoknál lehetett megfigyelni hasonló szélsőséges ingadozásokat a harci helyzetek és a foglyokkal való bánásmód kapcsán. Fontos megjegyezni, hogy azoknál, akik elmennek „dzsihadot” folytatni, a szabályok változása nem pusztán az önkontroll mintáinak változását, hanem az önszabályozás társadalmi szabályának változását is maga után vonja.

A szíriai és iraki brutalizációs folyamatokat kiegészíti az, hogy a „dzsihadisták” részt vesznek a harcban, megölik ellenségeiket és látják, amint bajtársaikat megölik. Számos jelentés szolt a csatában életüket veszített vagy éppenséggel öngyilkos bombázóként meghalt brit „dzsihadistákról”. Mint mondtuk, léteznek arra utaló bizonyítékok, hogy brit „dzsihadisták” részt vettek a foglyok kínzásában és kivégzésében. Például, számos olyan fénykép és videofelvétel került fel az internetre, amely ezt mutatja, vagy legalábbis ezt sugallja (lásd *The Independent*, 2014. február; *The Telegraph*, 2014. február; *Mail Online*, 2014. február). Amint korábban említettük, a nyugatiak megörökített lefejezései a legfeltűnőbb példák.

„DZSIHÁDISTÁK” ÉS DECIVILIZÁCIÓS FOLYAMATOK

Másként fogalmazva, azok a brutalizációs folyamatok, amelyeken a brit „dzsihadisták” keresztül mehettek, pszichogenetikai szinten és a „dzsihadista” mi-csoport szintjein végbemenő decivilizációs folyamatok. És valóban, olyan országokban, mint Szíria vagy Irak, makroszinten úgy tűnik, hogy a decivilizációs folyamatok dominálnak a civilizációs folyamatokhoz képest. Csak az idő a megmondója, hogy mennyi ideig lesznek fölényben a decivilizációs folyamatok Irakban.

Elias decivilizáció folyamatával kapcsolatos állításait elemezve, megnézhetjük, ha ezek Szíriára és Irakra is érvényesek vagy sem. Elias (1997, 2012) azt állította, hogy ha a társadalmi félelmek szintje növekszik, akkor az emberek racionális cselekvési képessége valószínű csökken. Ezzel együtt az emberek egymásról és az őket körülvevő világról alkotott képének fantáziatartalma is növekszik. Következésképpen, az adott társadalomban ennek megfelelően növekedhet az erőszak, és a központi hatalom pozícióját fokozott mértékben érhetik kihívások. Számos ilyen folyamatnak lehetünk tanúi Szíriában és Irakban, mint például a társadalmi félelmek és az emberek hiedelmeivel kapcsolatos fantáziatartalmak növekedése. Például, Abu Bakr al Baghdadi, az Iszlám Állam egyik vezetője a „zsidókat és keresztéseket” hibáztatta a szíriai „dzsihadista” csoportok között zajló belharcok szításával. Szíriában és Irakban is, a társadalom láthatóan fragmentálódott és kevesebb a központi ellenőrzés az erőszak és adózás fölött. Az erőszakra való felkészültség képessége mindkét országban valószínűleg előnyt jelent. Továbbá úgy tűnik, hogy elmozdulás történt az önuralom felől a mások által gyakorolt kényszer irányába. Mindazonáltal a kölcsönös azonosulás vagy empátia körének szűkülése talán a legkönnyebben azonosítható ezek közül a decivilizációs folyamatok közül. Ez látható a nyugati és egyéb szíriai és iraki „dzsihadisták” által elkövetett öldöklésekről és kínzásokról szóló jelentésekben, valamint a kémiai és egyéb fegyverek akár a polgári lakosság ellen történő használatában is.

„VISSZATÉRŐ DZSIHADISTÁK” ÉS A TERRORIZMUS KÉRDÉSE NAGY-BRITANNIÁBAN

Természetesen, amikor és amennyiben ezek a „dzsihadista” harcosok visszatérnek saját országaikba, kormányaik és a nyilvánosság jelentős problémával szembesülhetnek, ugyanis fennállhat a „terrorizmus” veszélye. Széles körben tudósítottak róla és hangsúlyozták, hogy számos nyugati kormány ettől tart. A saját hazájukba hazatérő, majd azt megtámadó harcosok problémája nem új keletű, amint azt Eliasnál (1997) azon Freikorps tagok esetében láttuk, akik visszatértek a weimari Németországba, hogy „terrorista” szervezeteket hozzanak létre.

Számos brutalizálódott és radikalizálódott dzsihadista visszatérése Szíriából egyértelműen komoly problémát jelent. Tény az, hogy brutalizációs folyamaton mentek keresztül, olyan emberekkel alakítottak ki kapcsolatokat, akik a Nyugatra ellenségként tekintenek, és még mindig abban a helyzetben lesznek, hogy egyre nehezebben találnak jelentőségteljes identitást saját hazájukban, különösen „dzsihadista” harcos identitásuk viszonylatában. Nyugaton az erőszakmentes politikai tevékenység jelentőségteljes és hatékony útvonalainak további elzárása különösen megnehezíti ezt a helyzetet.

Fordította Bogdán Andrea

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Curtis, Mark (2010). *Secret Affairs: Britain's Collusion With Radical Islam*. Serpent's Tail, London.

2. Dunning, Michael (2014). *Britain and Terrorism: A Sociogenetic Investigation*. Brunel University, London.
3. Elias, Norbert (1991). *The Society of Individuals*. Sage, London.
4. Elias, Norbert (1997). *The Germans*. Polity Press, Cambridge.
5. Elias, Norbert (2000). *The Civilizing Process*. Revised 2nd ed. Basil Blackwell, Oxford.
6. Elias, Norbert (2008). *Essays II: On Civilising Processes, State Formation and National Identity*. Kilminster, Richard – Mennell, Stephen (eds.) *The Collected Works of Norbert Elias*, Vol. 15. UCD Press, Dublin.
7. Elias, Norbert (2012). *On the Process of Civilisation*. Mennell, Stephen – Dunning, Eric – Goudsblom, Johan – Kilminster, Richard. (eds.) *The Collected Works of Norbert Elias*, Vol. 3. UCD Press, Dublin.
8. Elias, Norbert – Scotson, John L. (1994). *The Established and the Outsiders*. Sage, London.
9. Fletcher, Jonathan (1997). *Violence and Civilization: An Introduction to the Work of Norbert Elias*. Polity Press, Cambridge.
10. The Guardian (2014). *British Isis Militant in James Foley video 'guards foreign hostages in Syria'*. The Guardian [online] 20 August 2014, <http://www.theguardian.com/world/2014/aug/20/isis-militant-islamic-state-james-foley-guards-british>, (last retrieved: 18 September 2014).
11. The Guardian (2014). *Terrorism raids: Isis 'urging followers to behead Australians', says PM*. The Guardian [online] 18 September 2014, <http://www.theguardian.com/world/2014/sep/18/terrorism-raids-police-arrests-raids-sydney-brisbane>, (last retrieved: 18 September 2014).
12. The Huffington Post (2014). *British Female Jihadists 'Are Running Brothels Full Of Captured Sex Slaves For Islamic State Militants'*. The Huffington Post [online] 14 September 2014, http://www.huffingtonpost.co.uk/2014/09/11/isis-sex-slaves-british-jihadists_n_5802532.html, (last retrieved 18 September 2014).
13. The Independent (2014). *British jihadists 'tortured and killed prisoners in Syria'*. The Independent [online] 11 February 2014, <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/british-jihadists-tortured-and-killed-prisoners-in-syria-9120294.html>, (last retrieved: 8 June 2014).
14. The Independent (2014). *Iraq crisis: Isis advances are helping to thaw relations between the West and Iran*. 17 June 2014, The Independent [online]. <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/iran-embassy-diplomatic-links-restored-as-british-embassy-reopens-in-tehran-9542758.html>, (last retrieved: 19 June 2014).
15. Mail Online (2014). *British jihadist fighting in Syria posts Twitter 'torture' footage with caption: 'Can't wait for feeling you get when U just killed some1'*. Mail Online [online]. 11 February 2014, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2556616/British-jihadists-fighting-Syria-post-Facebook-torture-footage-caption-Cant-wait-feeling-U-just-killed-some1.html>, (last retrieved: 8 June 2014).
16. Mail Online (2014). *British jihadist medical student, 21, is pictured holding severed head while wearing her white doctor's jacket*. Mail Online [online]. 14 September 2014, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2755210/British-jihadist-medical-student-21->

- pictured-holding-severed-head-wearing-white-doctor-s-jacket.html, (last retrieved: 18 September 2014).
17. Mail Online (2014). *The monster hiding behind a black mask: Intelligence experts study new beheading video in desperate hunt for Jihadi John*. Mail Online [online] 15 September 2014, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2755749/The-monster-hiding-black-mask-Intelligence-experts-study-new-beheading-video-desperate-hunt-Jihadi-John.html>, (last retrieved: 18 September 2014).
 18. The Telegraph (2014). *British Muslims 'carried out torture' in Syria*. The Telegraph [online] 10 February 2014, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/syria/10628365/British-Muslims-carried-out-torture-in-Syria.html>, (last retrieved: 8 June 2014).
 19. The Telegraph (2014). *Al-Qaeda training British and European 'jihadists' in Syria to set up terror cells at home*. The Telegraph [online] 19 January 2014, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/syria/10582945/Al-Qaeda-training-British-and-European-jihadists-in-Syria-to-set-up-terror-cells-at-home.html>, (last retrieved: 8 June 2014).

Durst Judit

„Félünk, hogy miattuk hazaküldenek minket is”: Elias „beágyazottak és kívülálló” figurációjának különböző szintjei a Magyarországról kivándorolt romák esetében¹

Az alábbi tanulmány azt vizsgálja, mennyire alkalmazható a Norbert Elias-i „Beágyazottak és kívülálló”, vagy másképpen „Csoporttagok és kirekesztettek” figurációs elmélet a Magyarországról kivándorló roma migránsok esetében. Konkrétabban fogalmazva, mennyiben segít megérteni a roma migránsokkal szemben Európa-szerte alkalmazott kirekesztés, (a csoporton kívül álló) idegen-képzés mechanizmusainak gyökereit – mind a kibocsátó országok szintjén, mind pedig maguknak a roma migránsoknak a csoportján belül. A dolgozat egy nemrég indult, hosszabb távú migrációs kutatás első pilot projektjének a részeredményeit igyekszik bemutatni – e műfaj minden korlátjával együtt. Egy kanadai nagyvárosban és egy angliai iparvárosban végzett etnográfiai terepmunka eddigi eredményeire alapozva, megpróbálja illusztrálni azokat az általános, orszákontextustól független mechanizmusokat, amelyeknek révén egy viszonylag „láthatatlan” kisebbségként érkező bevándorló csoportból egy, a „közbiztonságra veszélyes”, látható migráns csoport válik, akitől a befogadó társadalom biztonsága és jóléte érdekében jobb lenne megszabadulni. A kanadai és az angliai roma migráció történet legújabb fejezetének bemutatása mellett rávilágít arra is, hogy a különböző „beágyazott és kívülálló” figurációs szintek hogyan hatnak egymásra, illetve, hogy ezekkel kölcsönhatásban, maguk a roma migránsok hogyan konstruálják meg a saját csoportjukon belül ugyanezeket a kirekesztő mechanizmusokat, megpróbálván elkülöníteni maguktól a „dögös” vagy „budaras” vagy akár „oláh-cigány”-nak nevezett, „legalja” réteget...

Kulcsszavak: beágyazottak és kívülálló, figurációs elmélet, migráció, romák, a megkülönböztetés mechanizmusai, kanadai és angliai kivándorlás

BEVEZETÉS

Móna 2011 januárjában költözött ki Torontóba. Családostól, két fiával, hogy a gyerekeknek jobb jövője legyen. Még épp azelőtt, hogy Kanada megszigorította volna bevándorlási törvényét, aminek következtében az ország 2011 decemberétől már nem fogadott menekülteket Kelet-Európából, mondván, abban a térségben „biztonságos országok” vannak, ahonnan senkinek nem kell elmenekülnie.

¹ Szeretnék köszönetet mondani Hadas Miklósnak, aki nélkül e tanulmány nem született volna meg. Hálával tartozom még Kalla Évának, a kanadai interjúk elkészítésében nyújtott, pótolhatatlan segítségért, és Plugor Rékának, alapos szerkesztői munkájáért.

Mónával a torontói Roma Közösségi Házban találkoztam. Virágmintás színes blúzt viselt, amire ráomlott hosszú fekete haja. „Otthon fel nem mertem volna venni ilyen felsőt. Mert bár ízléses, de cigányos. És a hajam is [emiatt] mindig rövid volt és világos vörösre volt festve. Most teljesen másképp nézek ki, mint otthon. Sokkal lazább vagyok. Talán életemben először érzem azt, hogy szabad vagyok, és föl is írtam a netre, hogy végre nem a bőröm a skarlát betűm...”

Móna, aki családjá egyedül életben maradt gyermekeként nőtt fel, úgy emlékszik vissza gyerekkora élményeire, hogy abban a magány, a kirekesztettség, és a kívülállóság érzése meghatározó volt számára: „Az én szüleim teljesen, nem is integrálódni, hanem asszimilálódni akartak. Teljesen elszeparálták magukat a roma közösségtől... Nem tartottuk a hagyományokat, nem beszéltük a nyelvet. Sőt, hogyha valaki ilyen cigányosan viselkedett, vagy öltözködött, az szégyennek számított a családban”.

Móna már korán, az általános iskolában (ahol ő volt szinte az egyetlen cigány gyerek) megtapasztalta, mit jelent kívülállónak, kirekesztettnak lenni: „Az első évben gyakorlatilag, mikor mentem iskolába, sírtam. Utolsó padba kellett ülni, egyedül kellett ülni. Csúfoltak. Kítaszított voltam, kiközösített... De a tanárim nagyon rendesek voltak, gyakorlatilag nekik köszönhettem, hogy aztán befogadtak a gyerekek. De addigra már eléggé megsérültem. És ez is, hogy befogadtak a közösségbe, azt jelentette, hogy volt ugyan barátnőm, de mindig én voltam a boszorkány a játékban – ugye ezek a negatív szereplők.”

A kirekesztettség érzése gyakorlatilag végigkísérte Móna felnőtt éveinek nagy részét is. Szinte az összes munkahelyén azt kellett tapasztalnia, hogy cigány származása olyan testén viselt bélyeg, amitől akárhogy is igyekezett, nem tud megszabadulni: „Nagyon megalázó helyzeteken mentem keresztül, amikor munkát kerestem. Ugye, telefonon volt munka, odaértem, nincs munka. Volt olyan bölcsődevezető, aki gyakorlatilag megmondta a szemembe, hogy hiába van itt a jó bizonyítványom – abban az időszakban, ’93-ról beszélünk, még egy egészségügyi érettségi az nagyon jó bizonyítvány volt –, hiába van meg a képesítésem, ő a bölcsődébe takarítani nem vesz fel cigányt, nemhogy gyermekgondozónak!”

Móna később, már gyerekek és munka mellett főiskolai végzettséget szerzett, elvégezvén a szociális munkás szakot. Ezzel egy új szakasz kezdődött el számára, ám egy idő után elviselhetetlenné vált az eleinte rajongva szeretett munkakör: „Imádtam. Hát több száz gyereknek változtattam meg az életét. Mintha az Isten is odaküldött volna erre a pályára. És hát ezt csináltam tizenegy évig... De az utolsó években már nagyon nehéz terepen voltam. A hetedik kerületben, a gyerekjóléti központban iszonyatos problémákkal találkoztam. És huszonöt eset helyett, amit a törvény előír, nyolcvan-kilencven esettel dolgoztunk, ráadásul a végén már szupervízió nélkül. Úgyhogy azt mondtam, vagy belehalok, vagy kilépek.”

Móna végül nem is maga miatt, hanem a gyerekei végett döntött úgy, hogy elég volt az otthoni életből, és inkább megpróbálkozik új életet kezdeni Kanadában, ahol nincs „cigányozás”, nincs etnikai alapon történő megkülönböztetés, és ahol munkát és vele együtt megélhetést is könnyebb találni: „Egyszerűen azt mondtuk, hogy otthon már nem. Nem bírjuk tovább. A gyerekeimet folyamatosan bántalmazták, zaklatták. Jobban féltettem őket a rendőröktől, mint a bűnözőktől. Volt olyan, hogy a fiam jött haza edzésről, és egy szál alsógatyára levetkőztették... És míg a nagyfiam lerázta magáról ezeket a dolgokat, addig a kisfiamnál – ő hajlamos a depresszióra –, egy olyan poszttraumás stresszes állapot alakult ki, egy szörnyű, bőrfejúekkel való incidens után, hogy elviselhetetlen volt már. És akkor azt mondtuk, hogy jövünk.”

Mónaék, akárcsak a legtöbb roma (és sok nem roma) származású magyar kivándorló, menekültstátuszért folyamodtak Kanadában – nem csak az őket ért otthoni, etnikai diszkrimináció okán, hanem azért is, mert ez a státusz (a vele járó ingyenes állami juttatások révén) megkönnyíti, hogy az is új élettel próbálkozzon, akinek nincsenek kint ismerősei vagy rokonai, és nem rendelkezik még munkavállalási engedéllyel. Móna így indokolja kérelmének jogosságát: „Ezt nem tudja egy kanadai felfogni, hogy okés, lehet, hogy nincs igazi életveszély [Magyarországon] – bár szerintem sokszor van –, de az, hogy úgy kelljen felnőni nemzedékeknek, hogy te kisebb, vagy alacsonyabb rendű vagy, te nem embernek számítasz. Hát nekem volt olyan, hogy a kisfi-amnak az óvónő, képzeld el, megsikálta a könyökét meg a térdét, mert azt hitte, hogy piszkos... Holott csak ugye, hogy barna a bőrünk, látod, feketébb. És nekem a térdem olyan fekete, mint a korom... Szóval, hogy így nőjenek fel emberek meg gyerekek, hogy én, basszus, egész életemben majdhogynem már hipóztam a bőröm otthon, hogy világosabb legyen. A hajamat is mindig világosítottam, nemhogy még haját fölvarratok, és akkor fekete hajam van, érted?”

Móna életében először nem érzi magát kirekesztettnek, csak attól fél, hogy a kanadaiak, „amazok”, a „rossz” viselkedésű, újonnan érkezett magyar bevándorló csoportok miatt őt is hazaküldhetik. „Én itt, ellentétben Magyarországgal, egynek érzem magam közülük [a Kanadában élők között]. Itt nincsenek határok, nincs az, hogy milyen a bőröd színe. Hát egyedül az, hogy ugye, ha megtudja, hogy magyar vagy, akkor már rosszul van, hogy jaj, Istenem. Itt most már inkább ez van: nem dzsipsziznek [gypsy, vagyis cigány – a szerk.], hanem magyaroznak. Jó, itt azért elég sok magyar él cigánynak lejelentkezve, és azok is csinálják a lejáratást. De megint mi szenvedünk a leginkább tőle... Nem tudom, mi lesz velünk. Én nagyon félek. Nem akarok hazamenni. Ha kell, férjhez megyek inkább, de nem, nem megyek haza. Főleg azok után, hogy megtapasztaltam, mennyire jó ez a szabadságérzés. Hogyha nem maradhatunk, akkor valami európai uniós országba megyünk, ahol több szín van.”

Tüdő, Mónával ellentétben, nem Kanadában, hanem Angliában próbált munkát találni, miután úgy ítélte meg, hiába van több szakmája (hegesztő, kőműves és vízszelő), otthon lehetetlen cigányként olyan munkát találnia, amiből el is tudja tartani a családját. Kanadába nem ment, mert „nem volt, aki megfinanszírozza az útiköltséget, én pedig azért nem fogok ott dolgozni, hogy aztán hónapokig a kamatosoknak fizessem vissza az [utazásra] kölcsönadott pénzt”.

Angliát azért választotta, mert már évek óta ott lakik az unokanővére, aki a kezdeti időkben befogadta őt. Tüdő két évvel ezelőtt ment ki Angliába, de végül is csak fél évet maradt, mert családi ügyek (a beteg kislánya) hazaszóltatták. Mostanra azonban rendeződni látszanak ezek az ügyek, így Tüdő azt tervezi, hogy végleg szeretne visszamenni a szigetszországba. Ezért is tanul itthon angolul, mert, ahogy mondja, kint megtanította a pakisztáni munkaadója (akinek anno az unokanővére mutatta be) a legfontosabb tudásra – nevezetesen, hogy aki kicsit beszél, az keveset is keres. „Én ehhez a pakisztáni vállalkozóhoz akarok visszamenni. Ez egy nagy rokonság, gondolom, mert mindig mondta, hogy a kuzinom [cousin, azaz unokatestvér – a szerk.], elvitt a rokonaihoz, mert a rokonainak kellett építőipari munkákat csinálni. Ezekre a munkákra kint van igény, csak annyi, hogy valamit kell angolul beszélni. Én ezért is próbálok magam tanulni, mielőtt visszamegyek.”

Tüdő szeme előtt az lebeg célként, hogy ha majd visszamegy Angliába, saját vállalkozást fog nyitni, összeállva a pakisztáni vállalkozó ismerőseivel. De egyelőre ki kell várnia az alkalmas időpontot a kiköltözésre. „De viszont egyet tudok, hogy ez egy szerencsétlen időszak most

Angliában, mert a románok most kapták meg, hogy polgárok.² És az angolok, a média úgy beharangozta – tudom, mert szoktam tanulni angolul –, és mindig ki van írva, hogy rúgjuk ki a kelet-európaiakat. Ezért most nagyon nehéz lesz Angliában... Egyébként a sok romának nagy lehetősége lenne kint, csak vállalkozni kellene úgy, mint ahogy a pakik [pakisztániak – a szerk.] csinálják. Csak egy ember kéne, aki összefogja. De ilyen egyelőre nincs.”

Keszeg viszont – akinek története tipikusnak tekinthető a Borsodból kivándorolt romák esetében –, mind Kanadában, mind Angliában szerencsét próbált. Kanadában közel másfél évet volt kint a családjával. Torontó egyik bevándorló negyedében laktak, egy Eastlodge-nak nevezett bérháztömbben³. Terepmunkánk idején, 2011 tavaszán az Eastlodge gyakorlatilag már annyira szegregálódott, részben a Borsod megyéből érkezett romák tömeges megjelenése következtében, hogy a felületes szemlélő számára úgy tűnt, mintha valamelyik magyarországi városi cigánytelepen járna (Durst 2013). A „bilding”-nek [building] nevezett, többemeletes bérházkomplexum alkotta tömb az amerikai gettóban leírt „red-lining”, szegregáló lakáspolitiká színté minden jellegzetes vonását magán viselte. A környék Torontó-szerte rossz hírnek, többek között a „csövesek tanyája” megbélyegzésnek örvendett. Maguk az itt lakó romák közül is, akiknek mostanában már csak itt adtak ki házat a lakáspiac ügynökei, sokan próbáltak innen elköltözni. Ahogy Keszeg mondja, azért, mert „itt az ember nem meri leengedni egyedül a gyereket, iskolába is úgy járnak csak, hogy egymással mennek. Itt a feká [feketé – a szerk.] úton-útfélen árulják a drogot... De nem tudunk sajnos elköltözni innen, mert annyira megváltozott mostanra a megítélésünk. Bármerre megyünk, addig, amíg angolul beszél a feleségem, van kiadó ház. De mihelyst odaadjuk az ádjít [ID, személyi igazolvány – a szerk.], és meglássák, hogy magyarok vagyunk, már azt mondják egyből, hogy nem elérhető, majd két-három hónap múlva jöjjünk vissza. Eddig huszonzét darab házat próbáltunk meg.”

Keszeg a romák kanadai helyzetének megváltozását annak tudja be, hogy a nagy tömegekben, újonnan jött, tanulatlan cigányok lerontották az összes roma bevándorló helyzetét, mert nem tudtak élni a Kanada által felajánlott lehetőséggel: „Itt nagyon jó romák laktak régen. Aztán kijöttek, én nem tudom, de úgy hívom őket, hogy ezek a *kannibálok*: hát mert megeszik az egész Eastlodge-ot, a bérházat. Most azok jöttek ki, akik a legalja közülünk is. Aki otthon is az volt... Most olyan emberek jönnek ki, akiknek otthon arra nem volt pénzük, hogy egy kiló kenyert megvegyenek maguknak... Miattuk itt minden meghalt: kártyák, pénzkereseti lehetőség, vasazás. Mindennek lassan vége. Itt már nem adnak neked bankkártyát, ha meglátják, hogy magyar vagy... Itt már nekünk végünk van. Itt két év alatt, tönkretettük azt, mondjuk három év alatt, amit otthon elértünk mondjuk száz év alatt.”

2 Idén január elsejétől a románok (a bolgárokkal együtt), mint teljes jogú Európai Unió tagország állampolgárai, szabad munkavállalási jogokat kaptak Angliában. Az angol sajtó, attól való félelmében, hogy az ezen országokból érkező szegény romák „el fogják özönléni” Angliát, elszipkázván az angolok elől a munkalehetőségeket, riadót fújtak, még jóval január előtt. Bár a félelem alaptalannak bizonyult, hiszen a „kelet-európai romák beözönléséből” nem lett semmi, az ún. romafóbiának elkeresztelt, a nagy volumenű roma bevándorlástól való félelem azóta is nyomon érhető az angol médiában.

3 A tanulmányban szereplő személyek illetve városrészek nevei – interjúalanyaink védelme érdekében – mind fiktív elnevezések.

Keszeg azonban még szerencsésnek mondja magát abból a szempontból, hogy a másfél év alatt, míg kint volt Torontóban, szinte mindig akadt valami munkája az első néhány hónapot leszámítva, amíg segélyen volt. Általában élelmiszer-raktárakban vagy csomagolóüzemekben volt rakodó munkás, ahol a néhány kanadai munkatársától valamennyire megtanult angolul. Így aztán annyi pénzt félre tudott tenni a kint töltött másfél év alatt, hogy abból egy darabig még itthon megéltek, miután úgy döntöttek, a szellemi fejlesztésre szoruló kisgyerekek itthoni jobb orvosi kezelése miatt hazajönnék. „Hát tényleg, a magyar orvostudománynak párja nincs. Ennyiből hátrány Kanada. De amúgy már megbántuk, hogy hazajöttünk. Kanadában tényleg minden lehetőség megvan, itthon viszont semmi lehetőség nincs, főleg egy cigánynak.”

Ezért is döntött úgy Keszeg, hogy néhány hónapnyi itthon tartózkodás után, a Kanadában megtakarított pénz maradékából megpróbál Angliában munkát találni – és ha sikerül, később oda is magával viszi majd a családját. De csak két hónapig tudott Angliában megmaradni. „Pont rosszkor mentem ki. Télen nem volt sok alkalmi munka. Olyan két-három napokat dolgoztam, gyümölcsüzemben csomagoltam, de kevés volt a pénz nagyon. A minimálbért fizették, hat (font) ötvenet, de abból még lejött az adó meg az útiköltség. Az egyik probléma ez volt, a másik meg az, hogy egyedül voltam kint, unokatestvéremnél laktam, és hát ugye ingyen nem lehet senkinél lakni. Szóval, arra, hogy pénzt küldjek haza a családnak, nem volt elég ez a fizetés... Lehet, ha most mennék, sikerülne, de most már nincs rá anyagi fedezet. Azért is próbáltam meg akkor frissen, mikor hazajöttünk Kanadából, mert akkor volt egy kis tőke. De hát nem is mertem nagyon belekölteni többet, mert ugye itthonra is kellett, családos ember vagyok... Az egy tévedés szerintem, hogy a romák azért mennek, hogy segélyért. Azt csak egy idő után kapnak, addig viszont el kell tartani magad.”

Három ember Magyarországról, három különböző élettörténettel. Ami közös mindegyikben, az a migráns élethelyzet, és az ezzel járó kirekesztettség megélése – a beágyazott, „öslakos” (native) csoporthoz képest a kívülállók csoportjához tartozás élménye.

A BEÁGYAZOTT–KÍVÜLLÁLÓ FIGURÁCIÓ ELIASI ELMÉLETE

Ez a tanulmány azt vizsgálja, mennyire alkalmazható a Norbert Elias-i „Beágyazottak és kívülállók” – vagy másképpen „Csoporttagok és kirekesztettek” – figurációs elmélet a Magyarországról kivándorló roma migránsok esetében. Konkrétabban fogalmazva, mennyiben segít megérteni a roma migránsokkal szemben Európa-szerte alkalmazott kirekesztés, (a csoporton kívül álló) idegen-képzés mechanizmusainak gyökereit – mind a kibocsájtó országok szintjén, mind pedig maguknak a roma migránsoknak a csoportján belül. A dolgozat egy nemrég indult, hosszabb távú migrációs kutatás első pilot projektjének a részeredményeit igyekszik bemutatni – e műfaj minden korlátjával együtt. Egy kanadai nagyvárosban és egy angliai iparvárosban végzett etnográfiai terepmunka eddigi eredményeire alapozva, megpróbálja illusztrálni azokat az általános, országkontextustól független mechanizmusokat, amelyeknek révén egy viszonylag „láthatatlan” kisebbségként érkező bevándorló csoportból egy, a „közbiztonságra veszélyes”, látható migráns csoport válik, amelytől a befogadó társadalom biztonsága és jóléte érdekében jobb lenne megszabadulni. A kanadai és az angliai roma migrációtörténet legújabb fejezetének bemutatása mellett rávilágít arra is, hogy a különböző „beágyazott és kívülálló” figurációs szintek

hogyan hatnak egymásra, illetve, hogy ezekkel kölcsönhatásban maguk a roma migránsok hogyan konstruálják meg a saját csoportjukon belül ugyanezeket a kirekesztő mechanizmusokat, megpróbálván elkülöníteni maguktól a hol „kannibáloknak”, hol „dögös”-nek, vagy „budaras”-nak, vagy akár „oláhcgány”-nak nevezett, „legalja” réteget.

Elias egy Winston Parva-nak elnevezett, angliai külvárosi kisközösséget, mint „empirikus paradigmát” használ a beágyazott–kívülálló figuráció elemzésére. Az elemzés alapjául egy 1958–1961 között végzett kutatás szolgált, melyet egyik tanítványával, John Scotsonnal közösen készített.

A beágyazott–kívülálló figuráció egy olyan paradigma Elias szerint, amely gyakran eltérő mértékben, de másutt is fellelhető. Az angliai közösségben, mint cseppben a tenger, mikroszkopikus nagytításban fedezhető fel és elemezhető az eltérő hatalmi pozícióval rendelkező, egymással kölcsönös függésben lévő csoportok kapcsolatrendszerének jellemzői, illetve azok egyik központi eleme: a beágyazottak részéről kívülállónak tekintett csoport megkonstruálása, megbélyegzése, társadalmi stigmatizációja, és (hatalomból való) kirekesztése. És bár Eliasnak a Winston Parva-i közösség tanulmányhoz írott, elhíresült, és e tanulmány alapjául is szolgáló előszava egy pillanatfelvétel eredményein alapul, Elias szociológiájának egyik fő vonulata, a társadalmi jelenségek folyamatjellegének hangsúlyozása (processual sociology) már itt is jelen van. A hatalmi viszonyokat dinamikájukban érdemes vizsgálni, érvel a szerző, és egyben példát is szolgáltat egy olyan, több szintű modell felépítésére, amelyben a kirekesztés, megbélyegzés különböző szintjei értelmezhetőek különféle, a történelem során időszakosan alárendelt pozícióba kerülő migráns csoportok esetében is.

Habár Elias (és Scotson) elmélete két, etnikailag és osztályhelyzete alapján is homogén, munkásosztálybeli közösség empirikus vizsgálatából meríti nyersanyagát, ugyanakkor természetnyek és relevánsnak bizonyult az azóta (Európa-szerte) történő tömeges migráció folyamatainak és hatásának megértéséhez is (Garapich 2007; Loyal 2011; May 2004).

Elias ahelyett, hogy az etnikai-faji dominanciára koncentrált volna – ami a sokszor a lényegi, hatalmi különbségeket elfedő Winston Parva-ban amúgy is eleve hiányzott –, inkább a kirekesztés folyamatának általános, etnikai és osztály hovatartozástól független mechanizmusait akarta hangsúlyozni, ezért is nevezte el analitikus fogalmi keretét a beágyazott–kívülálló csoportok közötti viszonyok elméleti megalapozásának. Ebben az elméletben az idő tényezőjének, vagy ahogyan Elias nevezi, a csoport „társadalmi korának”, „régiségének” (social oldness) van fontos szerepe, amely a beágyazott csoportok összetartásának, kohéziójának egyik alapja.

Bár minden társadalom kitermeli a maga idegenjét (Bauman 1997) az idegen-termelésnek mégis mindenütt közös vonásai vannak. Ezek az elias elmélet szerint a következők. Egyrészt a beágyazott csoportok mindenhol anómiásnak (törvényen kívül állónak, normaszegőnek) tekintik a kívülállókat, másrészt a beágyazottak általában a kívülálló csoportot a *pars pro toto* torzító elvet alkalmazva, annak „legrosszabb” (viselkedésű) kisebbsége alapján ítélik meg. Harmadrészt a kívülállók hajlamosak internalizálni a csoportjukról alkotott negatív képet, a stigmatizációt és a saját csoportjuk megvetését. Végül pedig, a beágyazottak hajlanak arra, hogy a kívülállónak tekintett csoportot „tisztátalannak”, vagy (a velük való érintkezés során) „beszennyezőnek” bélyegezzék meg (Elias 1976).

Mindezen technikák közül számunkra a *pars pro toto* elv gyakorlása tűnik a legrelevánsabb magyarázatnak a roma migránsok esetére. Elias elméletének témánk szempontjából egyik leg-

fontosabb megállapítása az, miszerint a beágyazott–kívülálló viszony egyik strukturális szabályszerűsége a *pars pro toto* (a „részszel magyarázzuk az egészet”) elv alkalmazása a kirekesztés egyik mechanizmusaként. „Egy régóta fennálló csoport [a beágyazottnak nevezettek] hajlamos a hozzá viszonyítottan kívülállónak tekintett csoport egészéhez annak „legrosszabb” metszetére – vagyis anómikus kisebbségére – jellemző „rossz” tulajdonságokat hozzárendelni. Ezzel szemben a beágyazott csoport önképe általában a példaszerű, „nómikus” avagy leginkább normaadó metszetének, vagyis a kisebbséget alkotó „legjobb” tagjainak tulajdonságain alapul” (ibid: 4). Ez a *pars pro toto*, „egymással ellentétes előjelű torzítás”, folytatja Elias, „lehetővé teszi egy beágyazott csoport számára, hogy másoknak és önmagának is bizonyítsa az igazát; hiszen mindig akad bizonyíték arra, hogy az egyik csoport »jó«, míg a másik »rossz«” (ibid: 4).

Az eliasi elméletet az írországi bevándorló csoportokat érő, többretegű diszkriminációra alkalmazó Loyal hangsúlyozza, hogy habár a Winston Parva-i közösség tanulmány jóval kevesebb figyelmet kapott, mint a szerző *mangnum opusa*, a *Civilizáció folyamata*, előbbi mégis e nagy és átfogó mű szerves elemének tekinthető. A beágyazott és kívülálló figuráció tárgyalásával Elias éppen azokat a kirekesztés alapjául szolgáló elveket emeli ki, amelyek a civilizáció előrehaladtának folyamatában is fontosak. Úgy mint az ösztönök és az affektusok szabályozása, egyfajta viselkedési kódhoz, normához való ragaszkodás, aminek alapján egy csoport magáénak követelheti a „civilizáltabb”, így „felsőbbrendű” mi-képet (csoporttudatot) (Loyal 2011), egy hozzá képest „civilizálatlanabbnak”, így alacsonyabb rendűnek tekintett, kívülállónak bélyegzett csoporttal szemben.

Fontos látni, hogy Elias elméletében nem az egymással kölcsönös függésben lévő csoportok jellemző vonásai, hanem a köztük lévő társadalmi kapcsolatok konfigurációja, illetve annak dinamikája a lényegi kérdés, az elemzés tárgya. A csoportok közötti figurációk megkonstruálásának, azaz a diszkrimináció és a kizárás társadalmi gyakorlatának fő magyarázata pedig a köztük lévő hatalmi különbségekből van levezetve, illetve a különböző erősségű csoportkohézióból, amely e hatalom fő forrása egyben.

Elias szerint, amikor a beágyazott csoportok bármilyen „idegen”, kívülálló közösség részéről támadást érzékelnek a saját csoporttagjaik által monopolizált erőforrások megszerzésére, akkor ezek megőrzése, pozitív identitásuk, illetve felsőbbrendűségük tudatának megtartása érdekében elkezdik alkalmazni a stigmatizáció és a kirekesztés technikáit, hogy távol tartsák az idegeneket (kívülállókat) maguktól, illetve az általuk birtokolt erőforrásoktól. A kirekesztés egyik technikája, hogy a beágyazottak egy pozitív mi-tudatot erősítenek saját csoporttagjaikban, mígnem egy negatív, megbélyegző „ők-képet” konstruálnak a kívülállókról. Ennek a negatív „ők-kép”-konstruálásnak az egyik eleme az idegenekről gyártott „kollektív fantáziák” gyártása és elterjesztése (Elias 1976: 25).⁴

4 A kívülálló csoport jellemzésére alkotott, kollektív fantáziának a konstruálására kiváló példa az, ahogyan a Torontóba 1997–98-ban kivándorolt, azóta rezidens státuszt, vagy akár kanadai állampolgárságot megszerzett muzsikusk cigányok pozícionálják magukat az általuk kirekesztett „oláh cigányokkal” szemben. „Otthon egyre nehezebb volt a megélhetés, a gyülekezetem is felbomlott, azt gondoltuk, kijövünk pár évre. Eltelt három-négy év, és ahogy erősödött a szélsőjobb, egyre többen jöttek Isten vezetésével. De az ördög is elindította az övéit. Jöttek az oláh cigányok is... A problémákat az oláh cigányok csinálták, mert azoknak voltak itt kapcsolataik a bűnözésre.” (50 éves muzsikusk cigány férfi)

De hogyan alkalmazható ez az eliasi elméleti keret a Magyarországról elvándorolt roma migránsok és az őket befogadó, ám egyben megőrző társadalmi csoportok közötti viszonyok leírására?

Mielőtt választ próbálnánk adni erre a kérdésre, fontos hangsúlyozni néhány dolgot. Először is azt, hogy más az elemzés kontextusa, illetve a vizsgálat egysége egy migrációkutatásnak, mint egy közösségtanulmánynak. Részben azért, mert a migráció társadalmi-gazdasági jelenségeinek megértéséhez célszerűbb, ha nem feltétlenül együtt lakó kisközösségeket, hanem inkább hálózatokat elemzünk (Grill 2011). Másrészt pedig azért, mert a migráció társadalmi folyamatának elemzése során olyan nagyobb területi egységeket vizsgálunk, ahol a beágyazott csoport tagjai között, már csak a térbeli távolságok miatt is, nem a mindennapi interakciók révén alakul ki a hatalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez, a kívülállók csoportjának megkonstruálásához szükséges csoportkohézió.

Mindennek fényében egyes migrációkutatók joggal hívják fel a figyelmet arra, hogy ha el akarjuk kerülni Elias elméletének csupán felületes alkalmazását, akkor néhány módosítást kell alkalmaznunk azon (May 2004). Így például meg kell tudni magyaráznunk, hogy a személyes találkozásokon alapuló közösségek csoportkohéziójának szerepét mi veszi át a nagyobb vizsgálati egységek (mint például nagyvárosok vagy államok) esetében. May megoldása frappáns és jól használható a migrációs kutatásokban. Vele együtt úgy érvelhetünk, hogy a migránsokat befogadó országok állampolgárainak (a beágyazottaknak) „elképzelt közössége” (Anderson: 1991), a köztük fennálló „korlátozott szolidaritás” (Portes 2010) révén helyettesítheti azt, amit Elias a kisközösségek esetében a személyes találkozásokon keresztül kialakuló csoportkohézióknak, összetartásnak nevez (May 2004). Az elképzelt közösség érzései (saját, illetve az általuk kívülállóként konstruált csoportokkal szemben), a köztük lévő korlátozott szolidaritás révén elsősorban is a közpolitikai, illetve a médiabeli diskurzusokon keresztül hatják át e közösség tagjait. Saját témánknál maradva, mindezt eklatáns példa az, ahogyan a média beszél a kelet-európai bevándorlókról mind Angliában, mind Kanadában.

Mindenhhez előljáróban csak annyit, hogy mindkét ország esetében megfigyelhető az a tendencia, hogy mind a politikusok, mind a sajtó csak akkor kezdett el egyáltalán foglalkozni a kelet-európai roma bevándorlás témájával, amikor azt – elsősorban volumenének növekedése miatt – problémaként kezdték el érzékelni.

A ROMA KIVÁNDORLÁS „RÉGI” ÉS „ÚJ” HULLÁMA – AVAGY AZ „ŐSLAKOSOK” ÉS BEVÁNDORLÓK CSOPORTFIGURÁCIÓJÁNAK NEMZETI SZINTJE

Minden társadalom kitermeli a maga idegenjeit (Bauman 1997). Írország például a nigériai bevándorlók (Loyal 2011), Németország a török vendégmunkások, Anglia pedig a Traveller-ek, vagy „English Gypsy”-k (utazó vagy angol cigányok) (Okely 1983) csoportját konstruálta meg a saját társadalmára „veszélyt jelentő”, „anomáliás” (Elias 1976), a velük való társadalmi érintkezés során másokat „beszennyező” kívülállókként.

A bevándorlók kizárási mechanizmusának, megőrzésének egyik technikája – országkontextustól függetlenül – a területiség (származási hely) kategóriájának túlhangsúlyozása, illetve társadalmi státuszjellemzőként kezelése. A bevezetőben bemutatott roma migráns

történetek jól illusztrálják ennek a tézisnek az érvényességét. Mindkét általunk vizsgált befogadó ország esetében igaz, hogy a Magyarországról érkezett bevándorlókat születési helyük, és a *pars pro toto* elv torzítása alapján bélyegzik meg, és sorolják a kívülállónak tekintett, alacsonyabb rendű (civilizálatlanabb, a társadalmi együttélés normáit be nem tartó, „zsivány” emberek csoportjába).

Az, ahogyan mindkét országban a média és a médiában megszólaló politikusok kezelték a Kelet-Európából jövő „roma bevándorlási hullám” témáját, mindennél beszédesebben támasztja alá Elias figurációs elméletének érvényességét a migrációkutatásokra (is).

Az angol média „romafóbiájának” erősödése jól követhető a *Guardian* c. napilap bevándorlási témájú cikkeiből való tallózáson keresztül. Itt és most, terjedelmi korlátok miatt csak arra tudunk kitérni, hogy a média roma reprezentációja szinte kizárólag csak negatív címkék gyártásából és bemutatásából állt. Gyakorlatilag minden ilyen negatív csoportreprezentációnak az volt az alapja, hogy a romák „rosszul” vagy „civilizálatlanul” viselkednek, nem hajlandók alkalmazkodni a befogadó ország viselkedési normáihoz, és emiatt több városrészen is „robbanással fenyegető”, „konfliktushelyzetet” teremt a tömeges megjelenésük. Anglia koalíciós miniszterelnök-helyettese tavaly egyenesen úgy fogalmazott, hogy „meg kell változtatnunk a bejövő roma közösség kultúráját és viselkedését, mert különben itt robbanás lesz, ezt mindannyian tudjuk” (*The Guardian*, 2013. november).

A bevándorlók kirekesztési mechanizmusának másik, Európa-szerte ismerős, Angliában a gazdasági válság óta pedig különös előszeretettel alkalmazott technikája a bevándorlók vádolásával, hogy elveszik a munkahelyeket az őslakosoktól (beágyazottaktól). A *Guardian* egyik cikke például gúnyos idéz egy korábbi interjúban megszólaltatott, szlovákiai roma bevándorló aszszonyt, aki azt nyilatkozta az újságírónak, hogy azért jöttek Angliába, hogy a gyerekeikből jogász vagy orvos váljon, amire saját szülőföldjükön esélyük sincs. Mire az újságíró kommentje: „Ugyanezt szeretnék az egymillió munkanélküli angol fiatalnak a szülei is. Csakhogy ezek a fiatalok lusták, képzetlenek, és túlságosan fehérek, vagyis önhibájukból munkanélküliek – legalábbis a westminsteri politikusok szerint, akiknek, úgy tűnik, fontosabb az EU-s projekt, mint a saját fiataljaik” (*The Guardian*, 2013. november).

Kanada, az az ország, amely szinte minden migráns számára a szabadság szimbóluma; ahol nincsenek őslakosok, mert majd mindenki bevándorló; ahol az emberek egyenlők bőrszínre való tekintet nélkül; és amelyet a borsodi romák mindennapi diskurzusaikban még néhány éve is „Kánaán”-ként, a „lehetőségek földjeként” vagy az „Éden kertjeként” emlegettek – 2011 decemberétől, a bevándorlási törvényének megszigorításával gyakorlatilag megálljt szabott a kelet-európai cigányok imigrációjának.

A magyarok kanadai kivándorlásának a gyökerei persze jóval korábbra nyúlnak vissza. Itt és most nem foglalkozunk azzal a népes csoporttal, akik még az ötvenhatos forradalom eseményei előtt menekültek el. Témánk szempontjából ugyanakkor fontosak azok a (mondandónk célja érdekében) „régibbi” migránsnak nevezett, 1997–2001 között kivándorolt csoportok, akiknek a migrációját már akkor egy-egy kiterjedt „transznacionális migrációs hálózat” tette lehetővé (Hajnal 2002). Ilyen csoportok voltak a pesti muzsikuss cigányok egyes hálózatai, a jelentős vállalkozói képességekkel rendelkező pesti oláh cigányok, illetve a fiatal értelmiségi romák (Kovats 2002) – azaz, a nagy migrációs potenciállal rendelkező emberek. A kutatók akkoriban

úgy jellemezték ezt a régebbi roma migrációs hullámot, mint egy volumenében nem jelentős, kizárólag a tehetősebb, képzetesebb romákat érintő társadalmi-gazdasági stratégiát.

Ehhez képest a Kanadába irányuló roma migráció 2008, a Magyarországgal szembeni átmeneti vízumkötelezettség eltörlése után kezdődő „újabb hulláma” már nemcsak a korábbinál jóval nagyobb volumene miatt, de a kivándorlók megváltozott társadalmi összetétele miatt is újnak volt tekinthető (Vidra–Virág 2012; Durst 2012). Az „új hullámban” már főként azok a csoportok mentek ki, akiknek a szakirodalom szerint elvileg nem sok esélyük van a kivándorlásra: az alacsony iskolai végzettségű, munkanélküli, szegény romák és (a magukat, a menekült státuszra való jogosultság megszerzése érdekében romának jelentő) nem romák. Természetesen ez az új hullám is sokat köszönhetett az előző hullám teremtette migrációs hálózat támogatásának. Ahogyan egyik interjúalanyunk fogalmazta: erre az új hullámra az volt jellemző, hogy „a roma középosztály kihozta a szegény rokonait”.

A régebbi és az új hullámban érkezett magyar migránsok azonban semmiféle csoportszolidaritást nem éreztek egymás iránt. (Ugyanezt regisztrálták kutatók az Angliában élő lengyel bevándorlók különböző csoportjai esetében, Garapich 2007). Sőt, a régebben érkezett migránsok azzal vádolták az újonnan jötteket, hogy azok lerontják nehezen megszerzett jó hírüket, beágyazott pozíciójukat, és beilleszkedésre képtelen viselkedésükkel az összes bevándorló roma megítélését.

Jani, aki 2001-ben költözött ki Miskolcra Torontóba, így foglalta össze az újonnan jövőkről alkotott véleményét: „Azokban az időkben, mikor én jöttem, még más volt a helyzet. Akkoriban csak a *normálisak* jöttek. Nem úgy, mint most, amikor jön minden senkiházi, írástudatlan, analfabéta cigány. Akkoriban nem volt itt vasazás. Akkoriban mindannyian azért jöttünk, hogy dolgozzunk. És ha dolgoztál, akkor megvolt mindened. Felvetted a kanadai élet ritmusát. De ha nem dolgozol, az már egy más sztori. Akkor muszáj elmenned vasazni. Ha nem dolgozol, segélyen élsz, csak az államnak kerülsz pénzbe. Míg ha dolgozol, adót fizetsz, és hagyják, hogy normális életet éljél... Ezek az új[onnan jött] romák rontottak itt el mindent. Ma már a kanadaiak nem hajlandók a magyarokkal szóba állni. Pedig a mi időnkben még szívesen fogadták a magyarokat. Jó hírünk volt, azt tartották rólunk, hogy keményen dolgozó munkások vagyunk.”

Janinak az újonnan jött romákat egységesen megbélyegző, stigmatizáló, és kívülálló csoportnak tekintett vélekedése jól elemezhető az eliasi beágyazott–kívülálló viszony analitikus keretében – mint ahogy erről még bőven lesz szó az alábbiakban. Itt egyelőre csak annyit szükséges előrebocsájtanunk, hogy az eliasi kategóriák helyébe ezúttal a különböző, egymással kölcsönös függésben lévő migráns csoportok kategóriái kerülnek. Így fogjuk behelyettesíteni elemzésünkben az eliasi „beágyazottak”-nak nevezett csoportot a régebbi migránsok csoportjával, a „kívülállókat” kategóriáját pedig az újonnan érkezett bevándorlókéval.

A kanadai lehetőségeket, a szabadság érzetének oly sok roma által értékelt megtapasztalását azonban az újonnan jött bevándorlók már nem élvezhették sokáig. Kanada bevándorlási politikáért felelős, sokak által rasszizmussal vádolt minisztere, Jason Kenney javaslatára a kormány megszigorította az ország bevándorlási törvényét. Az elhíresült, 2011 decemberében életbe lépett, új C31-es törvénycikkely a Kelet-Európából mint „biztonságos országokból” érkező romákat megfosztotta a menekült státuszra való jogosultságtól. Kenney indoklása szerint ugyanis ezek a bevándorolt romák „a nemzet biztonságát veszélyeztető ál-menekültek” (bogus refugee),

akiktól a törvény szigorításával meg kell védeni az országot. A roma bevándorlók Kenney szerint „igazi menekült” (conventional refugee) helyett inkább tekinthetők „gazdasági menekülteknek, akik azért jönnek, hogy kihasználják Kanada jóléti rendszerének nagyvonalú állami támogatásait” (Levine-Rasky 2012). A kelet-európai roma bevándorlók kirekesztésének, megbélyegzésének technikai tehát mindkét országban hasonlóak az egyéb beágyazott–kivülálló figurációban felfedezhető, Elias által leírt mechanizmusokhoz.

ROMA MIGRÁCIÓ: BÉRMUNKA ÉS INFORMÁLIS GAZDASÁG

A gazdaságszociológiai migrációkutatások egyik nagy felfedezése és viszonylag jól „megkutatott” témája volt az ún. „etnikai enklávék” kialakulása és virágzása a befogadó országokban ellenséges érzülettel fogadott, stigmatizált bevándorló kisebbségi csoportok körében (Portes 2010). Ezek a csoportok, éppen az ellenséges környezethez való adaptáció részeként, maguk is kifejlesztettek egyfajta „korlátozott szolidaritást” (ibid: 154) saját tagjaik között. E szolidaritásnak része volt egyfelől az újonnan jött (az eliasi elmélet szerint „kivülállónak” tekintett) bevándorlók által a már korábban érkezett és megtelepedett migráns vállalkozók (a „beágyazottak”) rendelkezésére bocsájtott olcsó munkaerő; másfelől a vállalkozók részéről a saját csoporttagjaik számára biztosított munkaalkalmak és egyéb védelmi hálók. Ilyen etnikai enklávénak tekinthető kereskedő csoportok alakultak ki például Észak-Amerikában a Kelet-Európából bevándorolt zsidók, a japánok, a koreaiak, vagy a kínaiak között (Portes 2010) – Angliában pedig, többek között, a pakisztániak vagy az indiaiak körében.

E vállalkozások sikeres működésének több fontos faktora volt. Az egyik éppen ez a csoporttagok közötti (vagy másképpen nevezve: korlátozott) szolidaritás mint a jövedelmező társadalmi tőke egyik forrása. A másik, a csoporttagok – és elsősorban a vállalkozók – által otthonról hozott humán tőke: a vállalkozói tudás, képességek. A migrációt vizsgáló kutató számára már egy viszonylag rövidebb terepmunka után is felmerül a szembeötlő kérdés: vajon miért nem lehet találni sem a kanadai, sem az angol nagyvárosban magyar vagy akár roma „enklávét”, kereskedőnegyed?

A válasz egyik része a romák esetében a megfelelő humán tőke hiánya. A Kanadában végzett kérdőíves felmérésünk (nem reprezentatív, de a kutatás fő kérdéseinek megfelelő hólabdamódszerrel rekrutált 150 fős mintánk) előzetes adatai szerint a Torontóba 1995 óta kivándorolt magyarországi romák hetven százalékának nyolc osztály a legmagasabb iskolai végzettsége. Ennek a hetven százalékos többségnek a zöme 2010–11-ben vándorolt ki, azaz új(onnan jött) migránsnak tekinthető. A régi (korábban kivándorolt) roma migránsok körében valamivel jobbak az iskolázottsági mutatók, hiszen, mint azt már korábban láttuk, e csoport többnyire a pesti muzsikus cigányokból, a kereskedő oláh cigányokból, valamint a fiatal, értelmiségi romák-ból tevődött össze (Kovats 2002).

Mégis, a viszonylag nagyobb humán tőkével, illetve otthonról hozott kereskedői tudással rendelkező, mára már beágyazottnak tekinthető csoportok jelenléte ellenére sem lehet sem magyar, sem roma etnikai enklávét felfedezni ezekben a befogadó országokban. Ennek egyik oka a roma migránsok szerint a nyelvtudás hiánya. „A magyarokat a nyelv az, ami nagyon visszatartja. Mert a feká, a kínaiak vagy a lengyelek, pakisztániak beszélnek valamennyire angolul, nekik

már vannak is vállalkozóik, akik munkát adnak az embereiknek. Ezek összetartó népek. De a romáknál ez még nincs így. Mondjuk, van kint háromezer ember, abból beszél ötven angolul, de azok sem tudnak írni, olvasni. Itt a romák még nagyon kezdők ezen a téren [...]. Pedig biztos lenne olyan lehetőség, hogy bemegyek a Jobsziba⁵ és kiváltom a vállalkozói engedélyt. De az a baj, hogy amíg nem beszélem a nyelvet, tolmács nélkül nem tudok semmit intézni. Itt meg már a tolmácsokba se nagyon bíznak az emberek. Honnan tudjad, hogy tényleg azt fordítja-e le, amit mondani akarsz?! Meg itt a tolmácsok (hiába roma tolmácsol romának) úgy, mint Kanadában, akár tíz fontért is átvágják a fejedet.”

A nyelvtudás hiánya akár meglepő is lehetne az olvasónak, aki figyelmesen követte az írás korábbi fejezetét – hiszen az angliai romák nagy része korábban Kanadában már eltöltött átlagban másfél évet. Csakhogy akkoriban és abban az országban még a legtöbben nem érzékelték azt, amit angliai tapasztalatai alapján Tüdő, ahogy korábban már láttuk, úgy fordított le magának, hogy „kicsi beszéd, kicsi pénz” – vagyis nyelvtudás nélkül nem jutsz semmire: „nekem a paki azt mondta: »little talk, little money«... Egyébként a sok romának nagyon nagy lehetősége lenne, csak vállalkozni kell. Egy ember kéne, aki összefogja. Úgy, mint a pakiknál. Nekik megvan a vállalkozói klikkjük. Most ugyanez lehetne a magyar cigányoknál. És akkor megbíznának bennük... Itt Magyarországon az a baj, hogy egy szakmunkást nem arra képezték ki, hogy nyelvet tanuljon. Hát én negyven évesen ezért tanulok. Már három éve. Mert ha már egy kicsit beszélsz a nyelvükön, már jobban megbíznak benned. De ha csak hunyorogsz, és egy szót sem értesz, akkor azt mondja, hogy ki ez, ez meg fog lopni.”

Másik ok az – ahogy a kanadai romák mondják –, hogy „nem azok jöttek ki, akiknek kint kellene lennie” – vagyis, lefordítva, nem a roma vállalkozói vagy szakmunkás-középosztály költözött Angliába, hanem inkább a maximum nyolc osztályt végzett alsóbb réteg. A jobb státuszú vállalkozók, akiknek még akad munkájuk otthon, és akik megszokták, hogy mindig a maguk urai voltak a munkában, nem vállalják azt a fajta kiszolgáltatottságot, amit a nyelvtudás hiánya jelentene. Robi, a néhány éve még sikeres vasazónak számító egykori középvállalkozó is csak hosszú évek tipródása után szánta rá magát, hogy előbb egyedül nézzen körül Angliában, aztán a családját is kihozza, mert otthon gyakorlatilag minden üzleti lehetőségük megszűnt, és a gyerekeik számára sem láttak jövőt. „Mi is az utolsó pillanatig halasztottuk – amíg lehetett, addig otthon kihúztuk. Miért hagytuk volna otthon a nehezen megszerzett dolgainkat, a házat, az autót, a gyerekek iskoláját – meg főleg a családot?! Emlékszel, Kanadába még nem mentünk, mert akkor még voltak kisebb-nagyobb üzleti lehetőségeim, tudtuk a korábbi életszínvonalat tartani. De tavaly, év végére minden lehetőség bedugult. Hiába nyitottunk egy kis boltot a faluba, egy darabig ment, de aztán észre kellett venni, hogy az embereknek nincs pénze vásárolni. Kanadába nem mentem, mert nem akartam, hogy a fiam azt lássa, hogy az apja menekült. De itt Angliában más. És innen bármikor haza is tudunk menni látogatóba.”

A magyar kereskedői enklávé hiányának harmadik oka hipotézisünk szerint az, hogy az általunk vizsgált roma migránsok között nem alakulhatott ki a néhány hasonló helyzetű, stigmatizált migráns csoportra jellemző (korlátozott) szolidaritás, részben azért, mert a roma

5 Így hívják a romák a Jobseeker Centre-t, a Munkakereső Központot, ami Magyarországon a (munkanélküliek ügyeit intéző) megyei Munkaügyi Központnak felel meg.

migránsok nem tekinthetők egy homogén, egymással szolidáris csoportnak – sem Kanadában, sem Angliában⁶. A Torontóban élő Móna például, aki otthon szociális munkásként, hosszú éveken át a hátrányos helyzetű roma családoknak szentelte energiái zömét, Torontóban már nem akar ezzel a réteggel foglalkozni, amelyik amúgy is lejárta a magyarok jó hírét: „Nekem igazából semmi közöm hozzájuk. Egész életemben azért küzdöttem, hogy ezeknek [a családoknak] is segítsek. Mert jó, én valahol megértem, hogy nincsenek, nem tanulták meg az alapokat, satöbbi. De énnekem már ehhez nincs erőm. Én már annyit odaadtam. És én innentől fogva, hogyha akárhol meglesz az állampolgárságom, én meg nem mondanám, hogy magyar vagyok. Én azt mondanám, hogy olasz vagyok.”

De még azon romák között sem működött a szolidaritás, akik között pedig a hálózatjaik alapján ez elvárható lett volna. A beágyazottak közül voltak, akik korábban próbálkoztak saját vállalkozás indításával, de egy idő után feladták. Ők azzal indokolják ezt, hogy belefáradtak a saját csoportjuk tagjai közül felvett munkások közötti összetartás hiányába. Egyikük, Rikardó maga is borsodi roma, parkosításra hozott létre egy kisvállalkozást. Elsősorban a saját embereit foglalkoztatta: ismerős romákat, családtagokat, barátokat. A rokonok azonban, saját elmondása szerint lehúzták, visszaéltek azzal, hogy családtaggal dolgoznak. Az el nem végzett munka után persze őt sem fizették ki a munkaadói, így aztán bezárta a vállalkozását.

Nem csak a terepmunka során volt megfigyelhető, de a migránsokkal készített narratív interjúink is jól dokumentálják azt a tényt, hogy a külföldön szerencsét próbáló romák egymás között is erőteljesen alkalmazzák az Elias által leírt megkülönböztetés, társadalmi stigmatizálás különféle mechanizmusait – saját pozícióik védelmében, vagy még inkább a nehezen megszerzett, vagy legalábbis megszerezni vélt „beágyazott” pozíciójuk esetleges elvesztése felett érzett félelmükben. Az alábbiakban ezekről, a kivándorolt romák saját csoportján belül alkalmazott, megkülönböztető és kizáró mechanizmusokról lesz szó.

BEÁGYAZOTT–KÍVÜLÁLLÓ KAPCSOLATOK A ROMA MIGRÁNSOK CSOPORTJÁN BELÜL – A „RÉGI” ÉS AZ „ÚJ” BEVÁNDORLÓK

Miután több roma költözött ki Angliába, mint korábban bármikor, és köztük az iskolázatlanabb réteg is – egyszerre megindult a „magyarozás”, pontosan azt a mechanizmust követve, amit már fentebb láthattunk Kanada esetében is. A már régebb óta itt élő romák mégis úgy érzik, hogy „az angoloknál nincs cigányozás. Nem mondják, hogy dzsipszi, nem foglalkoznak ezzel. Csak az számít, hogy rendes ember vagy-e, tudsz-e jól dolgozni”.

Egy olyan országban (Magyarországgal ellentétben), ahol több különböző etnikumú és bőrszínű náció él együtt, köztük „feketéek, sárgák, és fehérek”, ahogy maguk a romák mondják, nehéz a „fajinak” (vagy etnikainak) vélt fizikai jellemzők által megkülönböztetni az egyes be-

6 Ennyiben a kivándorolt magyarországi romák és (nem romák) esetére tökéletesen illik Brubacker (2009) megjegyzése arról, miért nincs értelme a legtöbb szétszórtan élő bevándorolt kisebbségre vonatkozóan diaszpóráról beszélni: „Az esetek zömében nincs egy konkrét entitás, szubsztancia a fogalom mögött – a diaszpóra inkább egy projekt, vagy valamilyen politikai cél érdekében használt hangzatos program, és csakis ebben az értelmében érdemes használni.” (ibid: 13)

vándorló csoportokat. Egy ilyen országban inkább a területi jellemzők: a származási (vagy születési) hely válik a kizárás és megbélyegzés egyik legerősebb faktorává. Ezért van az, hogy az ilyen alapon stigmatizált vagy megkülönböztetett bevándorlók sokszor megpróbálják letagadni, honnan jöttek. Ezért mondta Móna, hogy ha kell, inkább „hozzá megyek egy olaszhoz, hogy ne tekintsenek többé magyarnak”, és ezért akadnak többen is, a megbélyegzett bevándorló csoportok tagjai között, akik hamis útlevelel próbálkoznak állást keresni.⁷ Ugyanakkor a roma bevándorlók saját csoportjukon belül is gyakorolják mindazokat a megkülönböztető és kirekesztő, stigmatizáló technikákat, amiket velük szemben alkalmaznak a hatalmon lévő beágyazott csoportok. Az alábbi, Kanadából hozott példa pontos illusztrációja annak, hogyan működnek ezek a mechanizmusok.

A torontói televízió egyik esti hírműsorában⁸ nemrégiben megjelent egy riport egy roma asszonyról, aki jóhiszemű járókelőket rabol ki a város egyik negyedében azzal az alibivel, hogy megkérdi tőlük, merre kell menni, és míg ők készségesen próbálják elmagyarázni az útvonalat, addig ő meglopja őket. A riport szerint eddig körülbelül harminc alkalommal „járt sikerrel” az akciója, és közel hatvanezer (kanadai) dollárnyi értékű tárgyhöz jutott hozzá ily módon.

A Kanadában már régebb óta letelepedett (beágyazott) romák (muzsikus cigányok), a riportot követően teljes egységfrontot alkotva hihetetlen haragiuknak és felháborodásuknak adtak hangot egymás között. Ezek a kommentek, amelyekből most csak a mindben megjelenő közös mondanivalót idézzük, plasztikusan igazolják az eddigi tézisünket. Nevezetesen, hogy nem csak a hatalmi pozícióval rendelkezők, de a hatalomból kirekesztettek is ugyanazon mechanizmusok szerint stigmatizálnak a társadalmilag alacsonyabbnak vélt pozíciójú csoportokkal szemben, mint teszik azt velük a hatalmon levők. Ugyanúgy a *pars pro toto* elvnek az alapján ítélkeznek egy egész csoport (jelen esetben az oláh cigányok) viselkedése és normái felett, mint aminek az alapján a hatalmon levők kirekesztik őket, a „cigányokat”. Ez ellen az általános kirekesztés ellen csak egyetlen eszközük van: ha összefűrik a soraikat (Elias 1976), és kizárják maguk közül a „nem megfelelő viselkedésű” cigányokat, akik az egész cigánynak nevezett közösség jó hírét lejáratták.

A kirekesztés, a megbélyegzés mint a beágyazott–kívülálló csoportok közötti kapcsolat egyik jellemzője ebben az esetben is „együtt jár egy, a beágyazott csoport körében kialakult kollektív fantázia egy sajátos típusával” (Elias 1976). A példaként felhozott, a magukat emberi kvalitásai miatt társadalmilag felsőbbrendű csoportnak képzelt muzsikus cigányok az oláh cigányokat

7 A románok – romák és nem romák egyaránt – egyre nehezebben tudnak álláshoz jutni Angliában, mert az angolok mára az egész romániai bevándorló csoportra kiterjesztették a romániai romák egy nagyon szűk csoportjának negatív cselekedetein alapuló – ám az összes Romániából érkező migránszt egy kalap alá véve stigmatizáló – megítélésüket. Erről a fajta megbélyegzésről minden elemzésnél világosabban tanúskodik egy Londonban élő, középosztálybeli asszony ártatlannak szánt megjegyzése a gyerekeiről immáron hét éve kifogástalanul gondoskodó nanny-jükről: „Ha annak idején tudtam volna, hogy Mary, a nanny-nk Romániából jött, hát biztos, hogy meggondoltam volna többször is, hogy felvegyem-e... Vagy legalábbis biztos, hogy sokkal jobban szemmel tartottam volna... Hogy honnan van a rossz tapasztalatom?! Hát például onnan, hogy Olaszországban, ahová rendszeresen járunk a családot látogatni, az összes szervezett tolvaj-koldus maffia romániai bevándorló.” (Személyes közlés)

8 CTV News at Six Toronto for Friday (toronto.ctvnews.ca)

„egy más népfajnak” tekintik, akik nemcsak tanult viselkedésükben, de örökletes biológiai adottságaik alapján is különböznek tőlük (lásd az olyan, nem oláh cigány csoportok felől érkező, a muzsikus cigányok által is osztott megjegyzéseket, minthogy az „oláh cigányoknak a vérükben van a kereskedés és a lopás”).⁹

A romák saját csoportján belül így megkonstruált, beágyazott–kívülálló figurációnak pedig már nem a „hatalom egyenetlen elosztása” a központi eleme, ahogy Elias (1967) véli saját, angliai, ötvenes évekbeli közösségtanulmánya alapján, hanem egyfajta szimbolikus hatalom megőrzése vagy megszerzése: egy csoport presztízisének vagy önbecsülésének fenntartása – a csoporttagok számára egy pozitív, élhető identitás biztosítása.¹⁰ Egy ember csoportidentitása (mi-képe és mi-ideálja) ugyanis „éppolyan szerves részét képezik a személyes identitásának, mint azok a további aspektusok, amelyek megkülönböztetik őt a mi-csoport többi tagjától” (ibid: 22). A pozitív identitás biztosítására pedig a jelen esetben nem marad más megoldás, mint a mindenkori többségi társadalom részéről a cigányokról általában alkotott negatív csoportképtől vagy „mi-képtől” való elhatárolódás, oly módon, hogy ezt a negatív csoportképet a társadalmilag alattunk lévőnek gondolt „igazi cigányokra” toljuk – akik nem olyanok, mint „mi” vagyunk, akik nálunknál alantasabb emberi értékekkel bírnak, akiknél „mi” különbek vagyunk.

De álljanak inkább itt a magukért beszélő idézetek, amelyeket a tévériportot követő kommentekből válogattunk, azoknak az 1997–98-as években kivándorolt, (magukat) muzsi-

9 Az oláh cigányok (egy részének) persze mindezekre az őket ért megbélyegzésekre megvannak a maguk „ellenstigmatizációi” (Elias 1976). Ezeknek a lényege, hogy egyedül az ő csoportjuk tekinthető „igazi cigánynak”, mert ma már csak ők beszélik a roma nyelvet és ők értenek kizárólag az ősi cigány foglalkozáshoz, a kereskedéshez is.

Egyébként általánosságban is elmondhatjuk, hogy valószínűleg a legtöbb stigmatizált, ellenséges érzellettel körülvett kollektívának, így a romák összes alcsoportjának is megvannak az ellenstigmatizációi – egyfajta válaszként az őket megbélyegző és kirekesztő, beágyazott (általában hatalmi pozícióban lévő) csoportok velük szemben tanúsított viselkedésére. Az alábbi idézet, amely egy roma asszony megdöbbentő erejű családtörténetéből származik, kiválóan érzékelteti ennek a stigmatizáció–ellenstigmaizációt kialakító helyzetnek a sokrétűségét. „A Klári [anyám testvére] fiatalon megszökött tőlük. Mesélték, hogy egy magyar család felkarolta. Kollégista lett, aztán orvos... Soha többet nem látták, anyám mondta: fáj nekik, hogy otthagya őket, később meg, hogy neki volt esze, jól tette, annak ellenére, hogy zsigerből utálták a magyarokat. Alapelv: a gádzsók nem vesznek bennünket semmibe, csak kihasználnak, ezért kell őket lehúzni.” (Láng 2012)

Az Angliába kiköltözött romák egy része pedig már nem csak a magyarokra, de a körülöttük lévő angolokra is megkonstruálta ellenstigmáit: „Nővérem egy alapítványnál van, ilyen drogosokkal, szenvedélybetegekkel foglalkoznak. Ő mindig beprotezsált engem takarítani. És akkor bementem ilyen angol lakásokba, hát azt el nem lehet képzelni. Mert ugye én először azt hittem, ahogy a filmekből látom, hogy pedantéria, az angol tipp-topp. Hát nem. Az angolnál koszosabb, mocskosabb faj nincs... Oké, biztos vannak úribb helyek, ahogy te mondod, de hát oda egy ilyen szart nem fognak beengedni, azok szóba se állnak velem.” (Idézet a Tüdővel készített interjúból)

10 Igaz, Elias is beszél ezeknek a szimbolikus emberi céloknak a fontosságáról, az általa bemutatott megbélyegzett csoport, a japán burakuminok kapcsán. „Ez esetben a kívülálló csoport által elszenvedett depriváció nem az élelem nélkülözése. Minek nevezzük tehát? A megbecsüléstől való megfosztottságnak? A csoport jelentőségétől, az önszeretetük és a saját maguk iránti tisztelet mértékétől való megfosztottságnak?” (Elias 1976: 15)

kus cigány(nak mondó) interjúalanyaink köréből, akiket „beágyazott” roma migráns csoportnak tekinthetünk, és akik közül többen mára már elnyerték a kanadai állampolgárságot is.

– „Ezt már nem lehet kibírni!!! Idáig jutott, hogy itt Kanadába is ezt kell, hogy megtapasztalják a romákról!

– De ahogy látom, ez nem a mi kasztunkból való ez a nő. Ez egy eredeti oláh-cigány, ránézésre észre lehet venni. Csak az a baj, hogy az ilyenek miatt nézik és közösítik ki a normális romákat. Nekünk ezekhez semmi közünk. Teljesen más népfaj... A romungro és az oláhcigány nem egy nép, két különböző nép!!! A muzsikus fajták meg teljesen mások!

– Pontosan! Csak most képzeld el, itten Kanadába honnan tudnák a különbséget! És Magyarba is egy kalap alá vannak téve, akkor képzeld el itten! ... Hogy rohadjon meg ez a bőszochnyas oláhcigány nő, aki ezt csinálta!!! a mi kárunkra is!!!”

És íme a válasz egy megbélyegzett, kívülállónak tekintett, o(láh) c(igány) (vagy ahogy néhány roma mondja: „océ”) torontói migránstól:

– „Nem csak az oláh cigány csinál ilyet ám. Azok a fájín muzsikus táskatolvaj senkiházi emberek kábé ugyanennyire gusztustalanok, csak az oc-k [oláhcigányok] egy fokkal okosabbak és ők már nagyba nyomják, nem szaros 10-20 dollárra mennek meg egy telefonra, szóval teljesen mindegy, hogy a nő oc vagy habi hegedűművész...”

Elias elemzése a beágyazott–kívülálló kapcsolatokról tisztán rámutat arra is, hogy a mi-ideál mennyire szerves része az én-ideálnak (Elias 1976), és hogy mindkettő a személyiség szerves struktúrája. Márpedig azok, akik egy pozitív én-ideállal rendelkeznek, ugyanakkor tudatában vannak a saját (származási) csoportjuk negatív megítélésének, megpróbálják valahogy leválasztani magukat a negatív mi-képről, hogy elkerüljék az identitástraumát. Ennek egyik eszköze, hogy magukat már nem tartják többé az adott csoporthoz tartozónak, illetve, hogy a megbélyegzett nagycsoporton („cigányok”) belül saját, kisebb alcsoportot képeznek (muzsikus cigányok), és ez utóbbi tagjainak aztán a megbélyegzett nagycsoporttal szemben felsőbbrendű értékeket, azaz Eliasszal szólva egyfajta csoportkarizmat tulajdonítanak.

Ahogy korábban láttuk, a Magyarországról még az ezerkilencszázkilencvenes évek végén, és a kétezres évek elején Kanadába kivándorolt, többnyire pesti muzsikus cigányok összezárják soraikat. Nem foglalkoznak senkivel, csak maximum egymással járnak össze – de azt is csak akkor, ha a munka mellett fennmaradó szabadidejük engedi. Míg a saját csoportjuk tagjait, emberi kvalitásaik alapján nagyra értékelik, addig az újonnan jövő, általában „borsodi oláhcigányoknak” vélt romákról nincsenek jó véleménnyel – bár személyesen alig valamelyikük ismeri ezt az általuk kívülállónak tekintett új migráns csoportot.

Az új migráns csoporton belül ugyanakkor vannak többen, akik tiltakoznak az ellen, hogy őket is egy kalap alá vegyék az új migráns roma csoporttal – ezért további alcsoportot konstruálnak magukban maguknak – nemcsak a narratíva szintjén, de mindennapi társadalmi interakcióik során is. Kirekesztik maguk közül a „tudatlan”, „ahogy esik, úgy puffan”, „semmire nem törekvő”, „dögös”, „budaras”, vagy „kannibál”-nak, „zsivány”-nak nevezett cigányokat, míg önmagukat a „haladni akaró” romák kitüntetett csoportjához sorolják.

Ebből a kontextusból és kizárólag ezzel a háttértudással értelmezhetőek azok a fajta – a te-repmunkánk során gyakran hallott, bár kevésbé erős – vélekedések roma részről, amelyek közül itt Zolikáét idézzük, és amelynek kapcsán az olvasó „ne érezne valamiféle feszélyezettséget, zavart... vagy szégyent, vagyis ne tette volna bensővé az [Eliasi főműben tárgyalt] civilizáció folyamatainak legfontosabb kényszerét” (Hadas 2014).

Zolika azt próbálta nekem elmondani, hogy szerintem miért romlott le Kanadában a helyzet, mióta „bejöttek a romáknak is a legalja népei” (új migránsok). Kanada ugyanis egy befogadó ország, itt korábban soha nem volt cigányozás, „itt, ha valaki új életet akart kezdeni, az minden további nélkül új életet tudott kezdeni”, mert annyira „segítőkéz volt ez az állam” a maga menekült rendszerével. De Zolika szerint kijöttek azok a cigányok is, akiknek nem kellett volna („hát a gazdagabbik fajta kihozta a kamatos pénzzel a szegényebbik fajtát, mert pénzt látott a másik szegénységéből, sorsából. Magunkat használjuk ki, ha észrevetted volna”) – és ez a „fajta” szegényebb cigány réteg lerontotta a beilleszkedni próbáló, már korábban, a maga erejéből kivándorolt romák addig megszerzett jó hírét.

Zolikának tehát az a sarkalatos véleménye, hogy ezek a szegényebb, tanulatlan romák rontották el az összes roma migráns helyzetét Kanadában, és őmiattuk lett megszigorítva a bevándorlási törvény, mert „Kanadának őmiattuk lett elege a romákból”. És hiába firtatom Zolikánál, hogy nincs-e rossz érzése attól, ahogy beszél a saját roma társairól, határozottan azt feleli, hogy nincs, mert „ez az igazság, és én ezt még névvel is merem vállalni”.

Jöjjön hát az idézet Keszegtől: „Ez egy olyan nép, amelyik minden körülményhez alkalmazkodik. Nem is tudom, mihez tudnám hasonlítani a cigány népet: a krokodilhoz? Még az atombombát is túléli. Vagy a csótányhoz? Ha egyet kitéltasz, jön helyébe száz... Most itt a cigányok tettek róla, hogy rossz legyen. Benne vannak ebbe a magyarok is, mondjuk. De a magyarok csak annyiban hibásak, hogy egy kalap alá vesznek mindenkit... Tudod, mit kéne csinálni?! Az kéne, hogy egy normális, értelmes ember kiválassza a cigányok közül a normálisokat, esküszöm, én ezt csinálnám. Kiválogatnám. Körbemennék, tanultsági szint, hozzáállás, akarat alapján. Ha van egy szakmája, tud dolgozni. Ha akar, tud dolgozni. Ezek alapján. Meg még nem is bánnám, ha koszos, mert azon lehet változtatni. Külön szedném őket azoktól, akikről ha ránézek, elbeszélgetek velük, látom rajtuk, hogy csak a zsványság, csak ez jut eszükbe arról, hogy megéljenek. Külön tenném ezeket a dögös, budaras cigányokat... elzárnám őket, hogy éljetez meg úgy a környezetetekben, ahogy akartok. És megnézném, hogy akkor úgy milyen lenne a magyarok véleménye a cigányokról? Olyan cigányokat mondok most, mint én, meg Jani, meg ilyen embereket. Most nem magamról veszek példát, magamat csak azért hoztam bele, hogy próbálok kitörni ebből az egész helyzetből. Érted?! Kajakra mondom, hogy a jobbakat kiszedni, és hogy akkor most mi a véleményetek magyarok a cigányokról?! Most mondjátok meg, hogy cigányok vagy nem cigányok. Hogy azokat ítélik el. Engem ne ítéljetek el. Így ki tudnánk magunkért állni, de másképpen nem... Igaz, hogy Magyarországon még ez se jönne létre, mert ott nem lehet munkát biztosítani. És akkor ugyanott vagy, mint ők.”

Vagyis: íme, a híres társadalmi hierarchiát, csoportok közötti dominanciát fenntartó „pecking order” (May 2005), amelyben mindenki „csíp egyet” a ranglétrán alatta álló(nak vélt) csoporton, kijelölve saját hatalmi pozícióját.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Kanadába és Angliába kivándorolt magyarországi romák története azt illusztrálja, hogy Norbert Elias „beágyazottak és kívülállók” figurációs elméletének nagy relevanciája van a migrációkutatások területén is, amennyiben segít megérteni a migránsokkal szembeni, illetve a migránsok egymás között gyakorolt, különbségtevő és kirekesztő gyakorlatainak mechanizmusát. Ugyanakkor a tanulmány arra is felhívta a figyelmet, hogy az Elias által középpontba helyezett, kulcsfontosságúnak tartott hatalmi dimenzió – pontosabban, a „beágyazottak és a kívülállók” közötti hatalmi viszonyok egyenlőtlensége – nem elengedhetetlen eleme vagy magyarázó oka a kirekesztő folyamatoknak. A tanulmányban illusztrációként használt roma migránsok példája éppen azt mutatja, hogy a hatalomból totálisan kirekesztettek sokszínű csoportján belül is ugyanúgy megfigyelhetőek a megkülönböztetés azon mechanizmusai, amelyeket Elias nyomán „beágyazottak és kívülállók”, vagy „csoporttagok és kirekesztettek” figurációjának nevezhetünk. Ahogy azt fentebb bemutattuk, a több szinten is kirekesztett migráns cigányok ugyanazokat a – vagy még „különb”, még erősebb, sokszor „rasszista” felhangú – pejoratív megkülönböztetési formációkat, technikákat és kategóriákat használják, mint amit velük szemben alkalmaznak a befogadó (nemzeti vagy helyi), nem roma társadalmak. Mindez egy olyan tudatalatti reakciónak tűnik, amelynek segítségével igyekeznek megőrizni szimbolikus tőkájüket: presztízsüket, mások általi elismerésüket, emberi méltóságukat és önbecsülésüket. Teszik ezt annak az alapvető emberi igénynek a kielégítésére, amelyet az egyik muzsikussal úgy fogalmazott meg egyszer, hogy „minden népnek, legyen az analfabéta vagy tanult cigány, szüksége van az önbecsülésre”¹¹.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Bauman, Zygmunt (1997). The making and unmaking of Strangers. In: Werbner, Pnina And Modood, Tariq (eds.): *Debating Cultural hybridity. Multicultural Identities and the Politics of Anti-Racism*. Zed Books, London.
2. Brubaker, Rogers (2005). The 'diaspora' diaspora. *Ethnic and Racial Studies* 28. (1), pp. 1–19. doi: 10.1080/0141987042000289997
3. Durst, Judit (2013). „It's better to be a Gypsy in Canada than being a Hungarian in Hungary”: The „new wave” of Roma migration. In: Vidra, Zsuzsa (ed): *Roma migration to and from Canada: The Czech, Hungarian and Slovak case*. CEU-CPS, Budapest. pp. 203–248.
4. Elias, Norbert (1976). Towards a theory of established-outsider relations. In: Elias, Norbert – Scotson, John L. & Wouters, Cas 2008. *The Established and the Outsiders*. (The Collected Works of Norbert Elias, Vol. 4.) UCD Press, Dublin. pp. 1–36.
5. Garapich, Michal P. (2007). Odyssean Refugees, Migrants and Power – Construction of 'Other' within the Polish 'Community' in the UK. In: Reed-Danahay, Deborah – Brettel,

¹¹ Kalla Éva, személyes közlés.

- Caroline (eds.): *Immigration and Citizenship in Europe and the U.S. Anthropological Perspectives*. Rutgers University Press, New Brunswick.
6. Grill, Jan (2012). „It’s building up to something, and it won’t be nice when it erupts”: The making of Roma/Gypsy migrants in post-industrial Scotland. *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology* (62), pp. 42–54.
 7. Hadas, Miklós (2014). Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom* 12. (2).
 8. Hajnal, László (2002). The Roma in Canada. Emigration from Hungary from the second half of the 1990s. In: Kovats, András (ed.): *Roma migration*. International Organization for Migration, Budapest, pp. 41–68.
 9. Kovats, András (2002). Migration among the Roma population in Hungary. In: Kovats, András (ed.): *Roma migration*. International Organization for Migration, Budapest, pp. 41–66.
 10. Láng, Judit (2012). *Hát, nem mindegy?* <http://www.commmunity.eu/2012/07/16/hat-nem-mindegy/>
 11. Levine-Rasky, Cecil (2012). Wo are you calling Bogus? Saying No to Roma Refugees. *Canadian Dimension Magazine*. September/October edition. 46. (5). <https://canadiandimension.com/articles/view/who-are-you-calling-bogus>
 12. Loyal, Steven (2011). A land of a hundred thousand welcomes? Understanding established and outsiders relation in Ireland. *The Sociological Review* 59. (3), pp. 181–201. doi: 10.1111/j.1467-954X.2011.01984.x
 13. May, David M. (2004). The Interplay of Three Established-Outsider Figurations in a Deprived Inner-City Neighbourhood. *Urban Studies* 41. (11), pp. 2159–2179. doi: 10.1080/0042098042000268393
 14. Okely, Judith (1983). *The Traveller Gypsies*. Cambridge University Press.
 15. Portes, Alejandro (2010). *Economic Sociology. A systematic inquiry*. Princeton University Press, Princeton.
 16. The Guardian (2013). *Slovakian Roma in Sheffield: 'This is a boiling pot ready to explode'*. The Guardian [online] 15 November 2013, <http://www.theguardian.com/uk-news/2013/nov/15/sheffield-page-hall-roma-slovakia-immigration>
 17. Vidra, Zsuzsa – Virág, Tünde (2012). Some hypothesis and questions on the new wave of Hungarian Roma migration to and from Canada. In: Vidra, Zsuzsa (ed.): *Roma migration to and from Canada: The Czech, Hungarian and Slovak case*. CEU-CPS, Budapest. pp. 129–162.

Gecser Ottó

Amerikai bors, indiai curry és magyar paprika: Lokális és globális figurációk a kulináris ízlés társadalomtörténetében¹

A részben vagy egészben egzotikusnak tartott, külföldi eredetű alapanyagok, ételtípusok és főzési stílusok általános elterjedése a nyugati világban a kulturális globalizáció egyik legszembetűnőbb jelensége. Az élelmiszerkínálat multikulturális jellegű diverzifikálódása összefonódik, egyebek mellett, a bevándorlás forrásainak eltolódásával és a bevándorlóktól tipikusan elvárt társadalmi beilleszkedés jellegének átalakulásával, a harmadik világ országaiba irányuló turizmus erősödésével és ennek médiareprezentációival, az egzotikus alapanyagok termelésével és kereskedelmével, továbbá a kulturális fogyasztás egészét érintő „mindenev” (omnivorousness) jelenségével. Ezekhez hasonló globális folyamatok azonban már évszázadok óta alakítják az egymástól távol levő, de egymással viszonylag stabil kapcsolatban álló társadalmak, társadalmi csoportok táplálkozáskultúráját. A cikk a fűszerek, ezen belül a csípős fűszerek használatában megfigyelhető változások elemzésén keresztül arra próbál választ adni, hogy mi jellemezte e kulináris globalizáció korábbi formáit és miben tértek el a maitól. Bemutatja a középkori fűszerhasználat sajátosságait és azt, hogy miben tért el a 17. századtól láthatóvá váló, és jelenleg ismét radikálisan átalakuló modern kulináris ízléstől, majd egyetlen fűszere, az erőspaprikára koncentrálna egyrészt korai elterjedésének, másrészt egzotikus, illetve nemzeti fűszerré válásának folyamatát rekonstruálja.

Kulcsszavak: fűszerhasználat, heterofil diffúzió, kulináris ízlés, kulturális globalizáció, táplálkozáskultúra

Norbort Elias főművének, *A civilizáció folyamatának* egyik legnagyobb újítása – nemcsak 1939-es megjelenése, hanem még harminc évvel későbbi második kiadása idején is – az illemtankönyvek társadalomtörténeti forrásként történő hasznosítása volt. Elias az első általa használt illemtankönyvre (Antoine de Courtin művére) saját visszaemlékezése szerint (Elias 1996 [1990]: 71) véletlenül bukkant rá a British Museum könyvtárában, de ezután szisztematikusan igyekezett összeszedni a műfaj jelentősebbnek tűnő darabjait az egész általa vizsgált mintegy fél évezredes időszakból, hogy elsősorban ezek segítségével rekonstruálja „a viselkedés változásai[t] a nyugat laikus felső rétegeiben” (Elias 1987: 99).

Minthogy a közös evés, a kommenzáltság, a rendi tudat kialakításának és megerősítésének, továbbá (különösen az ünnepélyesebb alkalmak esetében) a rendi tagolódás nyilvános megjelenítésének legalapvetőbb eszköze (volt), nem meglepő, hogy az udvari kontextusba illeszkedő

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatást a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek gazdag gyűjteménye és készséges munkatársai, illetve az Alsó-Szászországi Szövetségi Állam ösztöndíja tették lehetővé 2014 nyarán.

közép- és kora újkori illemtankönyvekben, amelyek Elias forrásanyagának döntő részét képezik, az asztali etikettnek jut a főszerep. Az évés közben követendő illemszabályok némelyike azonban nehezen értelmezhető anélkül, hogy tudnánk, *mit* kellett ilyen vagy olyan elvárásoknak megfelelően elfogyasztani. Különösen világos ez az evőeszközökkel kapcsolatos szabályok esetében. Nyilván ezért érezte Elias szükségesnek, hogy a kés-, illetve villahasználatról szóló szakasz (Elias 1987: 256–266) elé beszúrjon egy rövid áttekintést a húsevésről (Elias 1987: 249–256). Ezen kívül magukkal az ételekkel – tipikus alapanyagaikkal, elkészítési módjukkal, felkínált választékukkal, társadalmi megkülönböztető és identitásformáló szerepükkel, az ízpreferenciák változásaival – nem foglalkozott.

Ezt a hiányt Elias egyik legfontosabb időskori munkatársa, kései tanítványa, Stephen Mennell igyekezett pótolni *All Manners of Food* című könyvével (Mennell 1985), amelyben a táplálkozás problémakörét három szorosan összefüggő szempontból próbálta meg elhelyezni az Elias által leírt civilizációs folyamatban a középkortól a 20. század második feléig. Egyrészt arra volt kíváncsi, hogy megfigyelhető-e, legalább a felsőbb társadalmi rétegek körében, az étvágy korlátozásával kapcsolatos erősödő társadalmi elvárások, kimutatható-e a szokásosan elfogyasztott étel minőségének (elkészítési módjának) növekvő státuszjelző funkciója a mennyiségével szemben. Másrészt azt vizsgálta, hogy angol-francia összehasonlításban hogyan változott a kulináris stratifikáció, a társadalmi osztályokra (mindenekelőtt a felül levőkre) jellemző kulináris ízlés, és hogyan alakult ki valamiféle nemzeti konyha a társadalmi osztályok növekvő interdependenciájának és eltolódó hatalmi egyensúlyának függvényében. Végül pedig megpróbálta az egyes ételtípusok (pl. belsőségek) kulturálisan meghatározott elutasítását, a tőlük való vizsgálatos osztályok és nemzetek szerint elkülönülő mintázatait a civilizációs folyamat melléktermékeként értelmezni.

Mennell könyve az időközben önálló interdiszciplináris kutatási területként és felsőoktatási programként intézményesült *Food Studies* egyik alapműve lett, de a kimondottan eliasi kutatási irányt kevesen folytatták, annak ellenére, hogy a *Food Studies* nemcsak a tudományági, hanem a nemzeti korlátokon is igyekszik túllépni (Counihan–Van Esterik 2013).² Márpedig a figurációs megközelítés előnyei közé tartozik, hogy könnyen függetleníthető a modern nyugati nemzetállamok társadalmi kontextusától és elemzési szintjétől. A figurációk – mint egymástól kölcsönösen függő egyének, illetve csoportok folyamatosan alakuló hálózataival vagy struktúráival, amelyek állandó kölcsönhatásban vannak az őket alkotó egyének, illetve csoportok dinamikus hatalmi viszonyaival és cselekvéseik nem szándékolt következményeivel (Elias 1999: 73–74, 132–137) – tetszőleges léptékben és időintervallumban alkalmazható fogalmi keretet kínálnak a transznacionális társadalmi jelenségek vizsgálatához anélkül, hogy figyelmen kívül hagynák a társadalmi cselekvést vagy eleve kiemelt jelentőséget tulajdonítanak valamilyen társadalmi létszféranak. Ráadásul *A civilizáció folyamata* olvasható a nagyobb, egymástól különböző társadalmi egységek (rétegek, osztályok, régiók, nemzetek) közötti (heterofil) kulturális diffúzió

2 A *Food Studies* „alapító atyáinak” kánonjához ld. Ferguson 2005: 690–691. A figurációs kutatások legkiterjedtebb bibliográfiája csak elvétve tartalmaz táplálkozáskultúrával kapcsolatos publikációkat: <http://hyperelias.jku.at/HyperElias-Secondary.htm>; utolsó letöltés: 2014. szeptember 5. Mennell kérdésfeltevéseit elsősorban Eva Barlösius igyekezett szisztematikusan továbbgondolni: ld. Barlösius 1988, 2011.

makro-elméleteként is. Legkorábban talán a sportágak és a hozzájuk kapcsolódó intézmények globális elterjedését vizsgálva kezdték így értelmezni és továbbgondolni Elias művét (Maguire 1999; Van Bottenburg 2001). A következőkben a kultúrjavak globális terjedési folyamatainak egy másik példáját, a fűszerek, azon belül is a csípős fűszerek használatának változásait fogom megvizsgálni figurációs perspektívából.

*

Az európai táplálkozás-kultúrával foglalkozó kutatások egyik, immáron elég régi és általánosan elfogadott megállapítása, hogy a 17. század közepétől alapvető átalakulás vált jól láthatóvá Európa legfelső társadalmi rétegeinek ízlésében – legelőször Franciaországban (Flandrin 1996b; Mennell 1985: 69–83). A szakácskönyvekből megismerhető új receptek nagyobb arányban tartalmaztak zöldségeket és egyre többféle zöldséget tartalmaztak, bár a hús dominanciája később is megmaradt. A középkori főúri lakomák mai szemmel étkezési célra alkalmatlan szárnyasai, mint a kormorán, a gólya, a hattyú, a daru, a bölömbika vagy a gém eltűntek a receptekből, akárcsak a tengeri emlősök, és leszűkült a tipikusan fogyasztott vagy fogyaszthatónak tartott halfajták köre is. Ezzel szemben a középkorban viszonylag kevésre tartott marhahús dominánsá vált. A 17–18. századi francia szakácskönyvek szerzői, miközben egyre kevesebb fajta húst használtak fel, egyre részletesebben osztályozták az állatok fogyasztható testrészeit, amelyekhez sajátos elkészítési módokat rendeltek (Flandrin 1996b: 660–665). A húshoz adott mártásokat pedig vajjal, tejszínnel vagy olajjal készítették a középkorban szokásos savas alapanyagok – fehérbor, borecet vagy éretlen szőlő leve (*verjus*) – helyett. További fontos változás – és számkra most ez lesz érdekes – az egzotikus fűszerek számának drasztikus csökkenése. A 17–18. század francia udvari konyhájában – amely újabb és újabb változataiban a 19. század elejétől egészen a 20. század második feléig meghatározta a nyugati és a nyugatiak által uralt világ legfelső rétegeinek kulináris ízlését – összesen két-három egzotikus fűszer maradt a 13–15. századra jellemző kb. húsz helyett: mindenekelőtt a bors, továbbá (sokkal korlátozottabb felhasználással) a szegfűszeg és a szerecsendió.³ És ugyan a szakácskönyvek sem ekkor, sem korábban nem adták meg a hozzávalók pontos mennyiségét, a 17. század végén és a 18. század elején külföldre utazó francia arisztokraták rendszeresen számoltak be arról, hogy túlfűszerezés miatt képtelenek voltak megenni a nekik kínált ételeket (Flandrin 1996b: 667–669). A szokatlan illetve erős fűszerezés ettől kezdve – a francia udvari gasztronómia nyugati és részben globális elterjedésével párhuzamosan – az elmaradottság, a civilizálatlanság egyik tünete vált. Még Fernand Braudel is, a vonatkozó kutatások kezdetén, harmincöt évvel ezelőtt úgy látta, hogy „manapság a fejlődésben elmaradt országok legszegényebb és legegységesebb konyhái fordulnak legszívesebben a fűszerekhez” (Braudel 2004: 228).

Ezzel a megállapítással sok probléma van. A legnyilvánvalóbb az, hogy a hetvenes évek óta a helyzet a nyugati világban is radikálisan megváltozott. Az egzotikus fűszereket és a helyi fűszernövényeket is beleértve az USA fűszerfogyasztása 1980-ban (a szárított termékek súlyával számolva) még évi 2,13 font (kb. 1 kg) volt fejenként, 1994-re ez a mennyiség ötven százalékkal, évi 3,26 fontra nőtt (Buzzanell–Dull–Gray 1995: 24–25). A friss (tehát nem szárított)

3 A fűszerek cukrászati felhasználását itt most nem veszem tekintetbe, ahogy a vonatkozó szakirodalom sem teszi.

növény súlyával számolt csilipaprika-fogyasztás 1980-ban évi három font volt fejenként, 2006-ra azonban már meghaladta az évi hat fontot, és ezzel megelőzött egy sor zöldséget, többek között a karfiolt, a spárgát és a zöldborsót (Lucier–Jerardo 2006: 25). Ez a növekedés, amely minden bizonnyal azóta is folytatódik, és ha esetleg nem is ugyanebben a mértékben, de más nyugati országokra is jellemző, a táplálkozáskultúra erőteljes globalizálódásának köszönhető.

Aligha mondhatjuk azonban, hogy a táplálkozáskultúra globalizálódása a „legszegényebb és legegyhangúbb” kulináris preferenciák átvételét jelentené, hiszen a nyugaton egzotikusak számítató fűszeres ételek származási helyükön, pl. Indiában, egyáltalán nem korlátozódnak – sosem korlátozódtak – az alsóbb társadalmi rétegekre, és a középosztálybeli fogyasztók számára megkonstruált, számos régió jellemző alapanyagait és főzési stílusát ötvöző nemzeti, illetve ezzel állandó kölcsönhatásban levő nemzetközi formájukban igen nagy változatosságot mutatnak (Appadurai, 1988; Collingham, 2006). És nem is arról van szó, hogy az indiai, a mexikói vagy az arab konyha iránti növekvő nyugati vonzalom pusztán az újabb bevándorlóknak volna köszönhető, akik nagyrészt ezekből és más erősen fűszeres ételeket fogyasztó kultúrákból érkeznek az Európai Unióba és az Egyesült Államokba.

A magas árfekvésű éttermek választéka, a magas státuszú olvasóknak szánt szakácskönyvek és ingyencmagazinok tartalma világosan bizonyítja, hogy a kulináris ízlés globalizálódása legalább ennyire köszönhető a „mindenevés” (*omnivorousness*) jelenségnek, amelyet először a zene-szociológiában (Peterson 1992) azonosítottak, és amely táplálkozásszociológiai kontextusban egyszerre bír szó szerinti és metaforikus jelentéssel. Eszerint a magas státuszú ingyencsek – akár csak a magas státuszú zenehallgatók és az expresszív kultúra magas státuszú fogyasztói általában véve – ma már nem csak kiemelkedően nagy (szimbolikus) értékkel bíró javak szűk körét fogyasztják, hanem társadalmi eredetüket tekintve igen heterogén termékek széles repertoárjából válogatnak (Johnston–Baumann 2007, 2009). Így a gyorséttermek kínálatának elemei, a bevándorlók ételei, vagy más (egzotikus) országok hétköznapi fogásai ugyanúgy megjelenhetnek a divatos éttermek kínálatában vagy a csúcsgasztronómiai diskurzus médiumaiban, mint a francia stílusú *haute cuisine*. Nem arról van szó, hogy minden egyformán jó vagy finom, hanem inkább arról, hogy a bourdieu-i értelemben vett legitim kultúra határai eltolódnak, és lehetőség nyílik a javak egy szélesebb körének esztétizáló megkülönböztetésére, a fősodortól való elkülönítésére. Johnston és Baumann értelmezésében erre a kiterjesztett esztétizálásra a korábban alacsony presztízsűnek számító ételek „autentikus” elkészítése, illetve az „egzotikus” ételeknek a legitim szférába való beemelése ad módot.

Johnston és Baumann (2009) a csúcsgasztronómiai „mindenevés” térnyerését a hatvanas-hetvenes évek kulináris ellenkultúrájának (a harmadik világ és általában az alacsony státuszú csoportok ételei iránti erőteljes érdeklődés, a főzési stílusok improvizatív ötvözése, vegetarianizmus stb.) hatásával, pontosabban a hagyományos *haute cuisine* és a *countercuisine* fúziójával magyarázzák. Egy szélesebb körű magyarázatnak, amely túlmegegy az ingyencsek explicit és implicit politikai nézetein, tekintetbe kellene vennie a bevándorlók társadalmi-kulturális integrációjával kapcsolatos elvárások multikulturális irányban történt megváltozását is (vö. Fleras–Elliott 1997), ami a táplálkozáskultúra szintjén általában kevés konfliktust okoz, és azzal a hatással jár, hogy a bevándorlók étkezési szokásai nem olvadnak bele a fősodorra jellemző mintákba, hanem megőrzik sajátosságait. Az ételkínálat ennek eredményeként bekövetkező diverzifikálódása folyamatos kölcsönhatásban van a magasabb státuszú fogyasztók külföldi, különösen harmadik

világbeli országokban szerzett kulináris tapasztalataival, a csúcsgasztronómiai diskurzus médiумаival, és az egzotikus alapanyagok termelésével, illetve kereskedelmével.

Mindazonáltal a (kulináris) globalizációt jellemző ilyesféle kölcsönhatások nemcsak az utóbbi egy-két évtizedben alakították, hanem már évszázadok óta alakítják az egymással tartósabb kapcsolatban levő, de egymástól távol élő társadalmi csoportok táplálkozás-kultúráját. Az alábbiakban azt fogom megvizsgálni, hogy milyen kisebb vagy nagyobb léptékű társadalmi összeshívódések és bennük lezajló diffúziós folyamatok befolyásolták a fűszerhasználatot a középkortól a huszadik századig, és miben különböznek mai megfelelőiktől. Először a korábban már említett 17. századi ízlésváltozás kiindulópontját jelentő középkori fűszerhasználatot tekintem át, majd egyetlen fűszerre, az erőspaprikára koncentrálni egyrészt korai elterjedését, pontosabban ennek európai és indiai részét próbálom meg rekonstruálni, másrészt pedig egzotikus, illetve nemzeti fűszerré válását mutatom be három (angol – indiai, spanyol – mexikói és osztrák – magyar) viszonylatban.

FŰSZERHASZNÁLAT A KÖZÉPKORBAN

A helyben is megtalálható, illetve könnyen termesztethető *fűszer- és gyógynövényektől* – amilyen a bazsalikom, a petrezselyem vagy a fokhagyma – jól elkülönülő, távoli országokból hozott és így igen drága *egzotikus fűszerek*, mint a bors, a római kömény vagy a gyömbér, az ókortól kezdve a 17. századig a legfontosabb luxuscikkek közé tartoztak. Noha a bors Plinius (i. sz. 23–79) szerint származási helyén vadon nő, Itáliában „súlyra lehet venni, mint az aranyat vagy az ezüstöt” (Plinius 1967–1970: II, 386 [Nat. hist. XII, 14]). A korabeli Rómában speciális raktárközpontot hoztak létre kimondottan a keletről hozott fűszerek számára, ahol vásárolni is lehetett, és aki biztonságban és megfelelő fizikai körülmények között akarta tudni fűszerkészleteit, különféle méretű tárolóhelyiségeket, sőt akár kisebb rekeszeket, afféle fűszerszéfeket is bérelhetett itt (Houston 2003). A 16–17. századi Magyarország főnemesi udvaraiban külön tisztség létezett *borsoló* néven a konyhai fűszerhasználat felügyeletére: neki kellett ellenőriznie, hogy mennyi fűszert tesznek a szakácsok az ételekbe (Benda 2014: 72–73, 240). A 15. század végén – amellet az előfeltevés mellett, hogy származási helyükön olcsón és lényegében korlátlan mennyiségben szerezhető be – elsősorban a fűszerek magas ára motiválta a portugálok és a spanyolok földrajzi felfedezéseit. Ezek elsődleges célja ugyanis az India és a Földközi-tenger keleti medencéje közötti közvetítő kereskedelmi láncolat kikerülése, és a termőterületek közvetlen elérése volt. Vasco da Gama második indiai útjáról (1502–1503) annyi fűszert vitt haza, amennyi az Európa legnagyobb részét ellátó Velenceiek egy teljes évi importja volt, és a profit 400 százalék körül lehetett (Freedman 2008: 132–133).

A 16. századot megelőzően és – régióként eltérően – részben még a 17. században is, a fűszerek nemcsak igen drágák voltak Európában, hanem aki tehetett, későbbi (bár nem feltétlenül mai) mércével mérve meglehetősen bőséggel fogyasztott belőlük. A főúri háztartások, számadáskönyveikből ítélve, sok és sokféle fűszert vásároltak (Laurieux 2005: 184–188; Benda 2014: 144–148). Mindazonáltal a szakácskönyvek – ahogy már említettem – a 18. század előtt nem adtak meg pontos mennyiségeket, és általában a számadáskönyvekből sem derül ki, hogy pontosan hány embernek szánták a beszerzett fűszerkészleteket, sőt gyakran az sem, hogy meny-

nyi időnként szereztek be egy-egy nagyobb adagot e viszonylag hosszan tárolható egzotikumokból.

Kivételes forrásnak számít az a rendelet, amelyet II. Hubert, viennois-i dauphin (*dauphin de Viennois*, Vienne környékének földesura) bocsátott ki 1345-ben, és amelyben meghagyta, hogy háborús teendők miatti távolléte idején milyen elvek szerint intézzék ügyeit, többek között anyja háztartásának beszerzéseit (Valbonnais 1722: II, 519). A dokumentum különlegességét az adja, hogy az évente beszerzendő tételeknél pontosan 30 fővel számol. Eszerint egy főre borsból, gyömbérből és más meg nem nevezett fűszerekből („de speciebus piperis, gingiberis, et aliarum”) mai mértékegységekkel kifejezve évi 1.18 kg jut. A látszólag pontos mennyiségek azonban valószínűleg – az előre nem látható méretű, de gyakran felbukkanó vendégsereget is tekintetbe véve – bőven voltak számolva, hiszen például borból napi öt liter jön ki fejenként, ami aligha lehetett reális (Laurioux 2005: 194–195).

Ha bőven volt számolva, és ha a legújabb idők (fentebb tárgyalt) amerikai fűszerfogyasztáshoz hasonlítjuk, akkor az évi 1.18 kg fejenként nem is olyan sok. Különösen akkor nem, ha a dauphin által rendelt egyéb fűszerek („aliarum”) kategóriája a cukrot is tartalmazta, amit a középkorban a „fűszerek” (*species, spezie, épices* stb.) kategóriájába soroltak, és amiből a 18. században hatalmas mennyiségeket kezdett fogyasztani az emberiség nyugati fele (Mintz 1985). Ugyanakkor ma a fűszerek szinte kizárólag ételek ízesítésére, illetve színezésére szolgálnak, és mindenekelőtt az élelmiszeriparban kerülnek felhasználásra, vagyis az egy főre jutó adag döntő részével a fogyasztó nemhogy nem találkozik, de valószínűleg az elfogyasztásáról sem tud. A középkorban más volt a helyzet.

Mindenekelőtt magas árak miatt vetendő el az a népszerű feltevés, hogy a középkorban a fűszerek húsok tartósítására, vagy ennek sikertelensége esetén a húsételek rossz ízének palástolására szolgáltak volna. Akik megengedhették maguknak, hogy sok fűszert használjanak, azok még inkább megengedhették maguknak a friss húst (Freedman 2008: 3–4). Arról nem is beszélve, hogy a húsok és halak konzerválására már akkor is ismertek és szokásosak voltak az olyan jóval hatékonyabb és olcsóbb eljárások, mint a sóban, ecetben vagy olajban történő tartósítás, illetve a füstölés (Flandrin 1996a: 492; Woolgar 2006: 92–94). Végül, ha a nagy mennyiségű fűszer szükséges lett volna a húsok élvezhetővé tételéhez, akkor, tekintve hogy a hűtőszekrényig még elég sokat kellett várni, teljesen értelmetlen lett volna felhagyni az intenzív fűszerfogyasztással már a 17–18. században (Mennell 1985: 53).

Nincs okunk feltételezni azt sem, hogy a középkorban a viszonylag sok és sokféle fűszert válogatás nélkül, mázsaszám szórták volna az ételekbe. Azokban a társadalmi rétegekben, ahol az alapanyagok és az elkészítési módok közötti választás anyagi előfeltételei adva voltak, a főzés – egészen a 18. század végéig, bár a 17. századtól kezdve már sokhelyütt gyengülő mértékben – a diétetika szolgálóleánya volt (Flandrin 1996c). Ez volt az egyik legfőbb akadálya annak, hogy a 19. század előtt autonóm gasztronómiai mező jöhessen létre, ahol az ételek értékelése és elkészítőik érvényesülése nem külső (orvosi, gazdasági vagy vallási) kritériumokon, hanem a mező sajátos logikáján alapul, amelyet professzionális ételkritikusok, tapasztalataikat írásban is megfogalmazó szakácsok, szakmai szervezetek, szakfolyóiratok, könyvkiadók stb. interakciói formálnak (Ferguson 1998).

A középkori szakácskönyvek szerzői a fő alapanyagok és elkészítési módjuk közötti kapcsolatot elsősorban orvosi érvekkel indokolták, amelyek az orvosi életmód-irodalomból (*regimina*

sanitatis) származtak. Eszerint minden ételhez két alapminőség (száraz és meleg, száraz és hideg, nedves és meleg, nedves és hideg) rendelhető hozzá, és mindegyik alapminőség egy négyfokú skálán mérhető. Az alapanyagokat és a fűszereket úgy kell összeválogatni, hogy eredőjük, alapminőségei tekintetében megfeleljen az évszak és az életmód, illetve az életkor, a nem és az egyéni alkat (*complexio*) kívánalmainak (Gil-Sotres 1996: 646–652). Minthogy a legtöbb egzotikus fűszert melegnek és száraznak – a csípős fűszereket kiemelkedően, harmadik-negyedik fokon melegnek – tartották, ezek jól illettek a nagyrészt nedvesnek és hidegnek tartott húshoz és halakhoz, továbbá jótékony hatást tulajdonítottak nekik az emésztésre nézve, amit – legalább részben – egyfajta sok hőt igénylő főzési folyamatként gondoltak el (Flandrin 1996a: 494–498; Laudan 1999: 10–11).⁴ Az alapminőségek egymást kompenzáló hatását azzal is igyekeztek erősíteni, hogy előszeretettel darálták meg a húsokat és más hozzávalókat. Az egzotikus fűszerek ugyanakkor szorosabb értelemben vett gyógyszerek, illetve illatszerek alapanyagai is voltak. A nagy háztartások által vásárolt fűszerek jelentős részét valószínűleg ilyen célokra használták. Fontos átmenetet képez a gyógyszerként, illetve étel(ízesítő)ként történő felhasználás között a kandírozott, illetve cukorral bevont fűszerek kategóriája, amit étkezések után az emésztés elősegítése érdekében vagy étkezések között rágcálnivalóként fogyasztottak (Freedman 2008: 23–24).

Noha a táplálkozással kapcsolatos orvosi elképzelések a 17. század előtt alig változtak, a különféle fűszerek fogyasztásának társadalmi mintázata korántsem maradt változatlan. Az ókorban jóval kevesebb *féle* fűszert fogyasztottak, mint a 13–15. században. Az Apicius neve alatt fennmaradt 4. századi receptgyűjteményben (*De re coquinaria*) a fő egzotikus fűszer a bors, ami a receptek 80%-ában szerepel; ezen kívül gyakori még a római kömény (25%), a modern megfelelővel nehezen azonosítható *silphium* (16%), a gyömbér (3%), illetve még ennél is kisebb mértékben a sáfrány. Ugyanakkor a helyi fűszernövények – lestyán (36%), ruta (20%), koriander, oregánó, kakukkfű, menta stb. elég hangsúlyosak (Apicius 1996; Laurioux 2005: 166, 173–174). A gyakran használt egzotikus fűszerek számának növekedése Bruno Laurioux szerint már a kora középkorban elkezdődik, de 13. századra biztosan kialakul az egzotikus fűszereknek az a nagyjából 20 elemből álló választéka,⁵ amellyel a középkor utolsó két évszázadá-

4 Bálint Sándor szerint a paprika ott vált elterjedté, ahol zsírral főznek és disznóhúst szeretnek enni, mert ezeket nehéz emésztetni, és ebben segít a paprika (Bálint 1962: 109–110). Ez a (tudományos diskurzuson kívül is ismert) magyarázat a középkori orvosok nézeteire emlékeztet, bár minden bizonnyal téves, hiszen a világ nagy részén, ahol kedvelt fűszer az erőspaprika (mindenekelőtt Indiában), főleg zöldségeket ízesítenek vele; ha telik húsrá vagy vallási előírás nem tiltja a fogyasztását, általában akkor sem disznóhúst esznek, és nem zsírral főznek. Másutt pedig, például Elzászban vagy Bajorországban, az ételek tipikusan disznóhúsból készülnek, de nem paprikás fűszerezéssel.

5 Cukor, fahéj, feketebors/fehérbors, galanga, gyömbér, hosszúbors, indiai nárdus (*nardostachys jatamansi*), jávai bors (*piper cubeba*), kardamom, kasszia, koriander, kurkuma, paradicsommag (*amomum melegueta*), római kömény, sáfrány, szegfűszeg, szerecsendió, szerecsendió virág (Laurioux 2005: 158–161). A sáfrány kakukktojás, mert ugyan nagyon drága volt (ahogy ma is az), de magas árát nem távoli termőterületnek és hosszú közvetítő kereskedelmi láncolatnak köszönhette, hiszen Európában is természetek, hanem erősen munkaigényes és aránytalanul sok alapanyagot igénylő előállításának: kb. 150 darab virágból, amelynek csak a bibéjét használják fel, mindössze 1 gramm fűszer lesz (Deo 2003: 3).

nak szakácskönyveiben rendszeresen találkozni lehet (Laurioux 2005: 180–181).⁶ Bár a főnemesség és a főpapság szintje alatt a fűszerbeszerzés jóval nehezkesebben vizsgálható, Bruno Laurioux a szórványos említések alapos számbavétele és a kereskedők árnyilvántartásainak elemzése alapján arra jut, hogy nem az általában vett fűszerhasználat jelenti a fő különbséget a társadalmi ranglétra különféle szintjei között, hanem a tipikusan megvásárolt fűszerek száma. A francia főuraknál már a 14. században megtaláljuk a nagyjából 20 tételből álló listát, míg a nemesség alsóbb szintjein a következő században is csak a bors, a gyömbér és a fahéj a jellemző fűszer; minthogy belőlük fogyott a legtöbb, ezeket nevezték az olasz kereskedők *spezierie grosse*-nak (szemben a drágább és kisebb mennyiségben fogyó *spezierie minute*-val). A bors, a gyömbér és a fahéj átlagosan 93%-át (75% bors, 15% gyömbér, 3% fahéj) adta a velenceiek éves fűszerimportjának 1394 és 1405 között, és átlagosan 83%-át (37% bors, 38% gyömbér, 8% fahéj) a katalán kereskedők éves behozatalának 1379 és 1400 között (Laurioux 2005: 184–189). A nemesség alatti szintekre – alsópapság, diákok, kézművesek, parasztok, stb. – vonatkoznak a legtöredékesebb adatok, de egyetlen fűszer, a bors gyakori használata itt is kimutatható a középkor utolsó két évszázadában (Laurioux 2005: 190–191). Olcsóbb fűszereket, mindenekelőtt borsot, vándorkereskedők is árusítottak, míg a drágábbakat patikusoknál lehetett beszerezni (Freedman 2008: 122–123).

A bors popularizálódása, viszonylag olcsó fűszerré válása (legalábbis Nyugat-Európában) feltehetőleg sokat köszönhetett a korábbi időszakokra jellemző, amint láttuk már az ókorban is meglevő vezető pozíciójának: volt ideje arra, hogy az elit fűszereként váljon közismertté, márkás csípős ízet olcsóbb fűszerrel legfeljebb csak részlegesen lehetett helyettesíteni (a helyben is megtalálható csípős ízesítők, a fokhagymától a borsikafűig, ugyanis hő hatására elveszítik csípőségüket), és a kereskedők fel voltak készülve arra, hogy nagyobb mennyiségeket importáljanak belőle. Ezek a tényezők indokoltá s egyszersmind lehetővé tették leszívargását a főnemesi, főpapi réteg alatti és számukra (a hivalkodó fogyasztásban legalábbis) konkurenciát jelentő csoportokba. A fűszerek a fényűzés más eszközeivel, mindenekelőtt az öltözködéssel szemben kevésbé látványosak, és így nehezebben kontrollálhatóak. Valószínűleg ezért voltak ritkák a ruharendeletekhez hasonló korlátozások a fűszerfogyasztás terén. Ha a fényűzés efféle jogi szabályozásai egyáltalán célba vették az étkezést, amit a 16. századtól kezdtek gyakrabban tenni, akkor inkább a fogások számára vagy a különleges szárnyasok felszolgálására koncentráltak (Freedman 2008: 45–46; Moyer 2013).

Ugyanakkor abban, hogy a bors használata az alsó társadalmi rétegekben is gyakorivá vált, nem a közvetlenül felettük levők szokásainak utánzása játszhatta a főszerepet. Ruhadivatokat

6 A legkorábbi szakácskönyvek, amelyek a középkori Európából ránk maradtak, a 13–14. század fordulóján keletkeztek; az ezt követő időszakból (a 15. század végéig) Bruno Laurioux 137 kéziratoss (nagyrészt kiadatlan) receptgyűjteményről tud, amelyek kisebb részben latinul, nagyobb részben különböző nényelveken íródtak. A korábbi időkbl csak az Apicius-féle szakácskönyvvel és ennek variánsaival lehet találkozni, de ezekkel sem nagyon a Karoling-kort követően, illetve néhány 12–13. századi arabnyelvű gyűjteménnyel az Ibériai-félsziget déli részéről. Laurioux szerint a 14–15. századi szakácskönyvek se Apicius-szal, se az arab szakácskönyvekkel nem mutatnak számottevő folytonosságot (Laurioux 1997: 13–30). A legrégebbi magyar szakácskönyv, a kéziratoss formában fennmaradt *Szakács tudomány*, a 16. század második felében keletkezett (Benda 2014: 21; Füreder 2009: 28–29).

olcsóbban is lehet utánozni, elég a szabást vagy annak bizonyos elemeit átvenni, a fűszereket azonban meg kell vásárolni, és minthogy használatuk nem látványos, ha valaki a társadalmi hierarchia alján, hivalkodó fogyasztás céljával fűszerekre költött, akkor minden bizonnyal a legrosszabb eszközt választotta célja elérésére. De van egy másik magyarázatlehetőség is.

Nagyobb városokban csak a tehetősebbek éltek főzésre alkalmas (tárolóhelyiségekkel, konyhával, konyhai eszközökkel ellátott) háztartásokban; ők voltak azok, akik otthon meleg ételt ehtettek, vagy otthon készült ételt vihettek magukkal. Így a készen vásárolt (meleg) ételek fogyasztása mindenekelőtt az alsóbb társadalmi rétegek jellemzője volt. Martha Carlin magas státuszú 14–15. századi angol utazók kiadásait vizsgálva arra jutott, hogy az urak és úrhölgyek még akkor is elkerülték a kifőzdéket, lacikonyhákat és a hozzájuk hasonló létesítményeket, amikor úton voltak; ehelyett az otthonról magukkal vitt – vagy saját személyzetük által helyben készített – ételeket részesítették előnyben (Carlin 1998: 32–38). Carlin ezt azzal magyarázza, hogy a kifőzdék, lacikonyhák működtetőit gyakran vádolták meg csalással: a húsos pitekből található töltelék kétes frissességével, olcsóbb fajta hús drágább fajtaként történő árusításával stb., amely panaszok bírósági ügyekhez és szigorodó hatósági szabályozásához vezettek (Carlin 1998: 39–41). A hatóságok a 14–15. században az árakat is igyekeztek korlátozni, külön figyelmet fordítva az árskála alsó végére, ahová minden bizonnyal a legnagyobb mennyiségben fogyó termékek tartoztak. Így például 1379-ben a londoni pitekészítőket arra kötelezték, hogy „épp olyan jó marhahúsos tászkákat készítsenek fél pennyért, mint amilyen az egy pennybe kerülő” (idézi Carlin 1998: 49). Ugyanakkor a készétel-piac hatósági árszabályozásából az is kiderül, hogy meglehetősen széles választékot kínáltak, többek között drága ínycségeknél számító vadszárnyasokat. 1378-ban Londonban egy sült bölömbikáért például legfeljebb 20 pennyt lehetett kérni, egy sült gémért legfeljebb 18-at. Carlin szerint a kifőzdék választékának ezt a felső szintjét azok vették igénybe, akiknek ugyan volt megfelelő háztartásuk, de konyhai kapacitásaik szűkösek voltak egy ünnepi vacsora ételszükségletének biztosításához (Carlin 1998: 38–39).

Úgy tűnik, hogy legalább a már említett pitekészítőknél a bors tipikus fűszer volt. A párizsi egyetemi magiszter, Johannes de Garlandia 1200 körül keletkezett szótárában, amelyben a hétköznapi szituációkban használatos latin (és részben francia) szókincset mutatja be a korabeli Párizs mindennapi életéből vett példák alapján, a pite-készítőkről (*pastillarii* vagy *fartores*) azt írja, hogy „mindenkinek sertéshúsos, csirkehúsos és angolnás-borsos tászkákat árusítanak” (Johannes de Garlandia 1991 [1837]: 593). Hasonlóképpen egy 14. századi, ismeretlen szerző által készített szöveget (British Library, Add. 8167, ff. 88r-90v) szerint a pitekészítőnél (*pastillarius*) „jól megborsozott húsos és halas tászkák kaphatók” (Waitz 1879: 341).

A pitekészítők, lacikonyhák, kifőzdék figurációjában a szegényebb vevőket nem a gazdagabb vevők státusza, hanem az utóbbiak által vásárolt termékek sejtetőleg finomabb íze, jobb minősége vonzhatta. Ha a várakozások beigazolódtak, akkor az új vevőkör számára drága, de alkalmanként megfizethető és nagyobb mennyiségben is előállítható termékek olcsóbbá váltak. Feltetelezhetjük, hogy eleinte a jól megborsozott húsos és halas tászkákat a szegényebbek nem tudták rendszeresen megvásárolni, de egy idő után lejjebb ment az árak, és az efféle termékek borsos ízesítése magától értődővé vált. A hatósági árszabályozás ezt a folyamatot erősíthette az „épp olyan jó” (tehát ugyanúgy elkészített, fűszerezett) termékek árának lenyomásával (vagy felemelésének megakadályozásával).

A bors elterjedése tehát részben a széles és vertikálisan tagolt termékkínálat piaci logikáját követhette a hivalkodó fogyasztás logikája helyett. Ugyanakkor annak köszönhetően, hogy nem egyik vagy másik fűszer használata, hanem a fűszerek széles választéka volt a magas társadalmi státuszú fogyasztók megkülönböztető sajátossága (meg persze azok a szintén drága húsok és halak, amiknek az ízesítésére használták őket), ezeknek a fogyasztóknak nem kellett feltétlenül felhagyniuk a popularizálódó bors használatával – még akkor sem, ha kizárólag státusszimbólumként tekintettek rá.

A francia szakácskönyvekből a 14. század folyamán szinte teljesen eltűnt a bors, és helyét egy másik csípős fűszer, a paradicsommag (korabeli francia nevén *graine de paradis*) vette át; a paradicsommag térhódítását a nagy háztartások fűszerkiadásainak és a városi vámtarifáknak az ugyanakkor megfigyelhető változásai is alátámasztják. Érdekes módon azonban Franciaországon kívül a paradicsommag közel sem aratott ekkora sikert: Angliában, Itáliában, Katalóniában és a német területeken végig jelentéktelen maradt, és ezekben a régiókban továbbra is sok receptben szerepelt a feketebors, ha nem is olyan mértékben, mint korábban (Laurieux 2005: 286–293). A cukor párhuzamos karrierje szinte fordított térbeli megoszlást mutat. Ugyan a cukorral már legalább a keresztes háborúk idején megismerkedtek az európaiak, eleinte elsősorban gyógyszerek alapanyagaként, illetve betegeknek szánt ételekben fordult elő, és csak a 14. századtól vált általánossá a szakácskönyvekben. De míg az angol, olasz és katalán receptekben már ekkor nagyon népszerű alapanyag volt, francia megfelelőikben csak a következő században került hasonló pozícióba (Laurieux 2005: 293–294).

Ezek a fűszerdivatok aligha magyarázhatók meg a leszivárgás miatt elavulttá váló státuszjelzők pótlásának igényével. Elképzelhető, hogy inkább a főnemesi, főpapi udvarok közötti versengéssel függtek össze. Ha ez a versengés elsősorban szomszédos udvarok között zajlott, amikről a versengő felek a legtöbbet tudták, és ha mindenki egyszerre újító és utánzó is volt, akkor egyidejűleg több újítás lehetett forgalomban, és ezek állandóan változó irányokban terjedhettek attól függően, hogy melyik szomszéd mit tartott utánzásra érdemesnek, illetve mit kívánt vagy tudott felülmúlni. Kérdéses azonban, hogy az így kialakuló terjedési mintázat miért esett volna egybe a szakácskönyvek szisztematikus eltéréseiből kiolvasható nyelvi-regionális határokkal. Szilárdabb talajon járunk, ha a fűszerdivatokat ezek felől a nyelvi-regionális határok felől közelítjük meg, amelyek között (talán a szakácsok és gazdáik kapcsolathálózatát követve) tartósabb kulináris diszpozíciók elkülönülő halmazai jöttek létre. A középkori szakácsok elsősorban három alapíz, az édes, a savanyú és a csípős variálásával alakították ki receptjeiket. A 14. századi francia szakácskönyvek elsősorban a savanyút és az erőset preferálták (külön-külön vagy együtt), ami részben magyarázza a feketeborsnál erősebb paradicsommag sikerét és a cukor lassabb térhódítását. A 14. századi Angliából, Itáliából és Katalóniából fennmaradt receptek pedig az édeset és a savanyút részesítették előnyben, amihez jól illeszkedett a cukor gyorsabb elterjedése továbbá az is, hogy megmaradtak a kevésbé erős feketeborsnál (Laurieux 2005: 295–297).

ÚJ CSÍPŐS FŰSZER A KORA ÚJKORI EURÓPÁBAN

A középkorban az Európába érkező új egzotikus fűszerekkel a legfelső társadalmi rétegek ismerkedtek meg először, majd a társadalmi ranglétrán lefelé haladva egyre kisebb választékuk jutott

el egyre népesebb társadalmi csoportokhoz. A nagy földrajzi felfedezések hatására a felsőbb rétegekben már ismert fűszerek egy részének jelentős mértékben nőtt a behozatali mennyisége, továbbá új fűszerek és élelmiszerek, illetve általában véve új növények és állatok jelentek meg Európában (Bulbeck et al. 2000; Crosby 1972: 165–207). Ezen újdonságok némelyike nem az elterjedés korábbi sémáját, a lassú leszivárgást követte (Norton 2006). A fűszerpaprika karrierje különösen szokatlanul tűnik amennyiben úgy terjedt el az egész világon, és került fel – földrajzilag igen eltérő mintákat követve – nemcsak a közép és alsó rétegek, hanem az elit asztalára is, hogy sohasem volt luxuscikk.⁷

A fűszerpaprikával, vagyis a *Capsicum annuum* valamilyen alfajával, amit az európaiakkal először kapcsolatba lépő tainó indiánok, spanyol helyesírással *ajinak* (vagy *axinak*) neveztek,⁸ először Kolumbusz Kristóf és legénysége találkozott. Kolumbusz a bors egy változatának gondolta, és ez az identifikáció a későbbiekben is meghatározó maradt. (Pardo Tomás–López Terrada 1993: 172–174, 259–260). Az Amerikából érkező újdonságok, többek között addig ismeretlen növények és magjaik, személyes hálózatokon keresztül egy-két év alatt eljutottak Európa jelentős részébe. A spanyol királyi udvarban működő olasz humanista, az Újvilág felfedezésének első krónikása, Pietro Martire d’Anghiera, például, már 1494-ben minden egzotikus növényből küldött egy mintát Ascanio Sforza kardinálisnak, pápai vicekancellárnak, akinek külön felhívta a figyelmét a „kaukázusi borsnál csípősebb” magokra (Pietro Martire 2005: I, 48 és 71).

Fernandez de Oviedo, aki 1513-tól Santo Domingo kormányzója volt, az *Historia general de las Indias* első részének első kiadásában, 1535-ben már a transzatlanti kulinária részeként ír az *axiról*. Miután elmondta, hogy „teljesen hétköznapi” dologról van szó, amit az indiánok „bors helyett” használnak, és mindenütt ismernek, vagyis szó sincs luxuscikkről, kijelenti, hogy „a keresztények számára sem kevésbé kellemes, és nem tartják kevesebbre, mint az indiánok”. A kontextus alapján ezek a keresztények az Amerikában élő spanyolokkal azonosak, mert az óvilágiakról csak kicsivel később, a fűszerpaprika fajtáinak taglalása után beszél. A paprika további karrierje szempontjából alapvető megfigyelése, hogy „lényegében az *axi* minden [fajtája] nagyon erős, mint a bors, és némelyikük még jobban”, bár „van néhány olyan fajta *axi* [is], amit lehet nyersen enni, és nem csíp”. Személyes véleménye szerint „húsokhoz és halakhoz az *axi* még a legjobb borsnál is finomabb.” Ami az Óvilágot illeti, azt írja, hogy

mostanság visznek belőle Spanyolországba jóféle fűszer gyanánt; és [mert] nagyon egészséges, és az emberek jól érzik magukat tőle, ha esznek belőle. Európából pedig kereskedőket és más személyeket küldenek érte [Spanyolországba], akik ke-

7 Minthogy a paprika elterjedése a 16–17. századi Európában nincs megfelelően feldolgozva (vö. Bálint 1962; Andrews 1999; Wright 2007), ebben a szakaszban a korábbiaknál nagyobb mértékben támaszkodom saját forráskutatásaimra.

8 A *chili* ugyanezt jelenti náhuatl nyelven, illetve ennek spanyol helyesírással rögzített formájában. Minthogy gondolatmenetemben a csípősségen, az erős ízén van a hangsúly, nem teszek különbséget a paprika különféle alfajai között, és az alfajokkal kölcsönösen egyértelmű megfeleltetésbe nem állítható számtalan nevét (pl. a *chilit*, vagy magyaros átírásban *csilit*, a *fűszerpaprikát*, a *cayenne peppert*, a *törökborsot* stb.) kontextusba illeszkedő módon, de ugyanarra a tárgyra vonatkoztatva használom.

resik is nagy buzgalommal saját torkosságuk és étvágyuk végett, és mert tapasztalatból tudható, hogy igen jótékony hatású, különösen télen és hideg időben” (Oviedo 1535: 75r).

Mindössze három évtizeddel később, 1565-ben a sevillai orvos és botanikus, Nicolas Monardes már Spanyolországban is mindenütt termesztett és kedvelt fűszernövényként mutatja be a paprikát:

Nem szeretném említés nélkül hagyni az Indiáról hozott borsot, amely nem pusztán az orvoslásnak van hasznára, hanem egészen kiváló is, [és] amelyet egész Spanyolországban ismernek, hiszen nincs kert, nincs virágágyás, nincs kaspó, amelybe ne ültetnének belőle termésének szépsége miatt. [...] Használják minden ragúhoz és főzelékhez, mert jobb ízt ad, mint a közönséges bors.⁹ Apróra vágva és erőleveshez adva kiváló mártás lesz belőle; használják mindenhez, amibe a Malukuszigetekről és Kálikutból hozott fűszerek valók. A különbség az, hogy az Indiából származó [fűszerek] sok pénzbe kerülnek, ez viszont nem kerül többre annál, hogy el kell ültetni, mert egy növényen egész évre elegendő fűszer van, amivel kevésbé van kárunkra, és előnyünkre szolgál. Igen jótékony hatású, megszabadít a bántó szelektől, jó a mellkasnak és a hideg alkatúaknak: melegít és roborál, erősíti a fontosabb szerveket. Szinte negyedfokon meleg és száraz (Monardes 1574 [1565]: 24v-25r).

Úgy tűnik tehát, hogy a mind a spanyol gyarmatosítók, mind pedig óvilági rokonaik nagyon hamar megkedvelték a csilipaprikát, amelyet mindenki számára elérhető borspótlékként használtak, és egyes magasabb státuszú fogyasztóknak, mint Oviedo vagy Monardes, jobban is ízlett a borsnál. Oviedo is utal a paprika egészséges voltára, de inkább laikus tapasztalatként; Monardes viszont beilleszti a hagyományos orvosi-dietetikai modellekbe, amennyiben olyan tulajdonságokat és gyógyhatást tulajdonít neki, amilyeneket a borsnak volt szokás. Tehát a paprika nemcsak fűszerként, de gyógyszerként is jó helyettesítője a borsnak. Ebben az összefüggésben nem is olyan meglepő, hogy a 16–17. századi spanyol szakácskönyvek nem említik a paprikát (Allard 1997: 139–140). E szakácskönyvek szerzői valószínűleg nem találták ildomosnak, hogy eleve egy borspótléket adjanak meg a hozzávalók között; akinek a magasabb státuszú fogyasztók körében mégis jobban ízlett a borsnál, az egyszerűen helyettesíthette vele.

Velázquez *Krisztus Márta és Mária házában* című festménye (London, National Gallery)¹⁰ világosan mutatja, hogy a paprika milyen társadalmi összefüggésbe illeszkedett a 17. század

9 A paprika általános elterjedtségét Spanyolországban, Monardestól függetlenül Clusius is megerősíti saját tapasztalatai alapján: „Az amerikai borssal kapcsolatban tehát azt figyeltem meg, amikor Krisztus születésének 1564. évében Spanyolországban időztem, hogy e királyság sok vidékén, mindenekelőtt egész Ó- és Új-Kasztfliában nagy gonddal termesztik, mind kertészek, mind pedig asszonyok a házukhoz tartozó függőkertben; ugyanis frissen és szárítva egész évben használják ételek ízesítésére” (Clusius 1611: 54–55).

10 <http://www.nationalgallery.org.uk/paintings/diego-velazquez-christ-in-the-house-of-martha-and-mary>; utolsó letöltés: 2014. október 2. A festményhez, további szakirodalommal ld. Tiffany 2005.

eleji Sevillában (és talán Spanyolország más részein is). A kép jobb felső sarkában – vitatott, hogy egy ablaknyíláson át, egy tükörben visszatükröződve vagy egy kiakasztott festményen – Krisztust látjuk egy viszonylag tágas szobában, amint karosszékben ülve vendéglátóihoz beszél; Mária a lábánál ül, Márta pedig Mária mögött állva az utóbbira mutat. A kép előterében egy idősebb és egy fiatalabb nő ül egyszerű, de makulátlan öltözékben; az idősebb elrvedő arckifejezéssel a fiatalabbra mutat, aki éppen dolgozik – főz –, bár egy pillanatra megáll a munkában, és bal felé kinéz a képből (ha Krisztust mi tükörben látjuk, akkor talán őrá); előtte az asztalon rézmozsár, éppen összezúz benne valamit, a mozsár mellett pedig a készülő étel alapanyagai: egy-egy mázas tálban nyers hal és tojás, mögöttük kancsó (talán olaj), előttük két fej fokhagyma és egy szárított piros fűszerpaprika. A két nő jelentős korkülönbsége nem teszi őket könnyen azonosíthatóvá Máriával és Mártával, és a rámutatás gesztusa is fordított irányú, mint a bibliai jelenetben. Mindenesetre a kép előterében Márta dolgoossága jelenik meg és ez (vallási üzenetén túlmenően) az asztal csendéletszerű kompozíciójával, a ruhák, a használati tárgyak, az ételek erőteljes materialitásával összekapcsolódva egyfajta tisztos jómódot sugall. A paprika koherensen illeszkedik ebbe a polgári anyagi kultúrába: talán egy böjti nap vacsorájának előkészületeit látjuk, van hal is, tojás is,¹¹ a fűszerezés pedig igényes, de nem hivalkodó. Jól rímel ez Monardes azon megjegyzésére, hogy a paprika ugyanolyan jó, mint az Indiából hozott fűszerek, de nem kell érte feleslegesen sok pénzt kiadni.

Olaszországban szintén elterjedt a paprika, bár a fogadtatása némileg hűvösebb vagy óvatosabb volt, mint Spanyolországban. A római orvos, Castore Durante is elmondja a paprikáról, hogy „mindenféle étel fűszerezésére használják, mert jobb ízű, mint a közönséges bors” (Durante 1585: 344), bár ezt a megállapítást jó okkal gondolhatjuk egyszerű átvételnek Monardes fentebb idézett és 1575-ben olaszul is kiadott *Historia medicinali*ájából (Monardes 1575: 49–50), ami Durante egyik forrása volt. Az már viszont specifikusabb információnak tűnik miszerint „avégett, hogy élvezhetőbbé tegyék, a hüvelyeket magjukkal együtt összezúzzák, tésztához keverik, és kétszersültet készítenek belőle, amely a szokásos fűszerek kísérőjeként egyáltalán nem kellemetlen ízzel erősíti amazok hatását” (Durante 1585: 344).

Ennek a furcsa receptnek a részleteit és értelmét egy másik szerzőnél, Fra Gregorio da Reggio kapucinus szerzetesnél találjuk meg, aki szerzetesrendje bolognai kolostorának kertjében sok egyéb egzotikus növény mellett vagy 25 féle paprikafajtát is termesztett. Az utóbbiakról szóló rövid értekezése, ami sokkal részletesebb, mint bármi más, amit a korszakban a paprikáról írtak, Carolus Clusius (Charles de l'Écluse) *Curae posteriores* című posztumusz művének részeként látott napvilágot (Clusius 1611: 50–57). Ebben Fra Gregorio leírja, hogy

[n]emcsak gyógyszerként nem vált használatossá ez a bors [*piper Americanum* = amerikai bors], hanem ételekbe sem tették, a rá jellemző rendkívüli csípősség miatt. Mindazonáltal az emberi leleményesség megtalálta a módját annak, hogy ezt a hibáját kijavítsa, és így elkészítve minden kellemetlenség nélkül lehessen éte-

11 Spanyolországban pápai engedéllyel nagyböjten is ehettek tojást és tejtermékeket azok, akik a keresztesek számára bevezetett búcsúban (*Bula de la cruzada*) részesültek, amit már a középkorban is meg lehetett váltani pénzzel, ráadásul anyagi helyzetétől függő összegekkel; ez a gyakorlat a kora újkorban is fennmaradt, és a befolyó pénz jelentős állami bevétellé vált (O'Banion 2012: 92–104).

lek ízesítésére használni, továbbá orvosságként alkalmazni: ennek a borsnak az érett csöveit vagy hüvelyeit leszedjük és árnyékban megszáritjuk; amikor fel akarjuk használni, liszttel együtt ahhoz hasonló edénybe tesszük, amelyet a patikáriusok használnak az olyan mandulabél és fenyőmag szárítására, amit cukorral akarunk bevonni, és lassú tűznél kiszárítjuk; ezután megtisztítjuk a liszttől, és eltávolítjuk a csumáját; majd felhasítjuk, és fogó segítségével, kis adagokban magjával együtt lemérjük; a hüvelyekhez és magjaikhoz unciánként egy libra finomra örölt lisztet adunk, az egészet kenyér módjára kovással összedolgozzuk, és ezt a résztát kelni hagyjuk; ha jól megkelt, kemencében megsütjük, ha megsült szeletekre vágjuk, és kétszersült módjára újból megsütjük; végül rézmozsárban vagy másfélében finomra törjük, és szitán áteresztjük (Clusius 1611: 56).

Vagyis Itáliában, amelyen belül Fra Gregorio sokat utazott, és a korabeli botanikusokhoz hasonlóan igen kiterjedt kapcsolathálózattal rendelkezett (Egmond 2010: 92–95), a paprikát túl csípősnek találták, és speciális eljárást dolgoztak ki csípősségének a mérséklésére. A tájékozottabb olvasóknak szóló körülményeskedés az edényekkel és a mértékegységekkel (ami aligha volt feltétlenül szükséges e „paprikás kétszersült-örlemény” elkészítéséhez) azt sugallja, hogy itt nem valamiféle paraszti ügyeskedésről, hanem szinte tudományos invencióról van szó. Ugyan Oviedo szerint, mint fentebb láttuk, létezett nem erős fűszerpaprika is Amerikában, ez Európába ekkor még nem jutott el, ami végső soron logikus, ha egyszer borspótlékként tekintettek rá. Az édes fűszerpaprika valószínűleg csak a 18. századtól kezdve vált tipikussá Spanyolországban, amikor már ott is érezhető lett a 17. századi francia *nouvelle cuisine* hatása. Ugyanakkor az, hogy az olaszok érzékenyebbek voltak a paprika csípősségére jól illeszkedik ahhoz a korábban már említett trendhez, hogy itt – akárcsak Angliában és Katalóniában – már a 14. századtól kezdve cukorral tompították a csípős fűszerek erejét, és az erős háttérbe szorult az édes, illetve savanyú ízpreferenciával szemben. Érdekes módon a paprika időnként megjelenik a 17. század olasz szakácskönyveiben, de csak afféle egzotikumként, „paraszti és köznépi ételként” (Capatti–Montanari 2005 [1999]: 50).

A lelkes spanyol és az óvatosabb olasz fogadtatás mellett egy harmadik típust képviselnek az észak-európai országok, ahol a paprika szintén elég hamar elterjedt. Leonhart Fuchs, a korszak legnevesebb német botanikusa már 1542-ben azt írja, hogy „szinte mindenütt megtalálható Németországban agyagcserepekbe vagy virágvályúukba ültetve. Néhány évvel ezelőtt még nem ismerték a németek”. Fűszerként való fogyasztását illetően mindössze annyit mond, hogy „nem indokolatlanul használják nagyon sokan ezt a magot valódi bors helyett”, ami azt sugallja, hogy az általa ismert fogyasztók csak a magját ették, talán mert így külsejében is hasonlított a borshoz, legalábbis a fehérhez (Meyer–Trueblood–Heller 1999: II, 731–732).

Ha a kulináris hasznosíthatóságot nem is tartotta különösebben fontosnak, Fuchsnál megjelenik egy olyan kérdés, amivel sem Oviedo, sem Monardes nem foglalkozott: hogyan helyezhető el a paprika az ókorból, illetve az arab tudományból örökölt botanikai osztályozási rendszerekben? Számunkra ez a szerteágazó, és az összes Amerikából érkező növény- és állatfaj esetében felmerülő probléma (aminek a megoldhatatlansága nagyban hozzájárult a modern rendszertan kidolgozásához), csupán annyiban fontos, amennyiben egy-egy azonosítás meghatározhatta vagy megindokolhatta a paprika megítélését egy adott társadalmi-kulturális közegben. Fuchs láthatólag azt a módszert követte, hogy a szokásos autoritásoknál (Avicenna,

Dioszkoridész, Plinius, stb.) megkereste azokat a szöveghelyeket, ahol egy növényt, íze alapján a borshoz hasonlítanak, de maga a növény semminek sem feleltethető meg egyértelműen a Fuchs által ismert természeti világban. Vagyis fehér foltokat keresett a hagyományos nomenklatúrákban, de azt a Kolumbuszig visszanyúló előfeltevést, hogy ezeknek a fehér foltoknak a borssal kell kapcsolatban lenniük, nem kérdőjelezte meg. Így juthatott el a Pliniusnál szereplő *siliquastrum*hoz, illetve *piperitis*hez, amiket maga Plinius azonosított egymással (Plinius 1967–1970: III, 301, 352–353 [Nat. hist. XIX, 62; XX, 66]), továbbá az Avicennánál szereplő *zingiber caninum*hoz (Avicenna 1486: II, kk iiii [Canon, II, II, 748]). A *zingiber caninum*ot („ebgyömbért”) ugyan Avicenna gyógyszerként mutatja be, de azért megjegyzi, hogy „a kutyák elpusztulnak tőle”. Fuchs ezen utóbbi tulajdonságát nem említi, mások viszont már ebből kiindulva tartották mérgezőnek, májkárosító hatásának a paprikát (Dodoens 1583: 705; Camerarius in Mattioli – Camerarius, 1586: 348; Gerarde 1597: 293).

Érdekes módon csupa észak-európai (nem mediterrán vidéken élő) szerzőről van szó. Ennek a földrajzi megoszlásnak a magyarázata meglehetősen problematikusnak tűnik, különösen akkor, ha igaz az a megállapítás, miszerint a 16. századi borsimport elsősorban az észak-európai országokba irányult (Halikowski Smith 2007: 241–242). Tovább bonyolítja a helyzetet az is, hogy Clusius – aki egész Európát beutazta az őshonos, illetve külföldről behozott növényfajok számbavétele céljából, és kapcsolatban volt mindenkivel (főurakkal, kereskedőkkel, patikusokkal, orvosokkal, egyéb természetbúvárokkal), aki valamilyen módon növényekkel foglalkozott (Egmond 2010) – Spanyolország, illetve Portugália mellett a mediterránnak nehezen mondható Morvaországban tapasztalt jelentős kulináris érdeklődést a paprika iránt:

Arra is emlékszem, hogy Krisztus születésének 1585. évében a Morva Örgróf-ságban, Brno híres városának kertjeiben, amelyek a városfalon kívül helyezkednek el, hatalmas bőségben láttam teremni [az *amerikai borsot*], és ebből a termelők nem elhanyagolható mértékű jövedelemre tettek szert; használata ugyanis általános a köznép körében (Clusius 1611: 55–56).

Eszerint a köznép körében Észak-Európában is (Észak-Európa némely vidékén is) kedvelt lehetett a paprika (kritikusai mindig utalnak is arra, hogy bors helyett náluk is használják), és a tipikusan főúri szolgálatában álló orvos-botanikusok gazdáikat igyekeztek valamiért megvédeni tőle, szemben dél-európai kollégáikkal, akik ezt nem tartották fontosnak.

Mindenesetre a csípős paprika előbb-utóbb eltűnt mind a dél-, mind pedig az észak-európai köznép táplálkozástudományából (egy-két marginális régiót, mindenekelőtt Calabriát kivéve); nem lehetetlen, hogy ebben szerepet játszott az északi szerzők mérgezés-teóriája is, ami kronológiailag jól behatárolható módon a 16. század végén jelent meg,¹² tehát a Clusius által megfigyelt morvaországi paprikatermeléssel egy időben. A paprika eltűnése a következő század folyamán előfeltétele volt annak, hogy a magyar paprikakultúra kulináris egzotikumává válhatott a

12 Az általam olvasott szerzők közül Dodoens előtt senki sem említi, hogy a paprika mérgező volna, ugyanakkor ez a nézet még a 17. században is fennmaradt; Tabernaemontanus herbáriumába, például, csak jóval a szerző halála (1590) után került be a csili, de ekkor már a mérgezés-elmélettel együtt (Tebernaemontanus–Bauhin–Bauhin 1664: 1242–1243).

19. századi Nyugat-Európában, különösen a németnyelvű országokban. Az, hogy a 16–17. századi Magyarországon használták-e a paprikát fűszerként, továbbra is nyitott kérdés. A hazai szakirodalomban az a nézet vált általánossá, hogy a paprika ugyan dísznövényként már a 16. század második felében megjelent Magyarországon, de fűszernövényként való termesztése és fogyasztása csak a 18. században kezdődött.¹³ Magyarozatként azt feltételezik, hogy Európában se volt több dísznövényénél, fűszerré csak a Balkánon, és általában véve a Török Birodalomban vált (Bálint 1962: 14–15, 107–108). Ez a magyarázat a fentebb tárgyalt diffúziós adatok fényében semmiképp sem tartható. Az, hogy hazai szakácskönyvekben nem találjuk nyomát (Füreder 2009: 56, 75–76), nem sokat jelent, hiszen – mint láttuk – még a 16–17. századi spanyol szakácskönyvekben sem jelenik meg. Bálint Sándor azt a fontos megfigyelését, hogy az Alfölddel szemben, ahol délszláv jövevényszóval (*paprika*) jelölik, a Dunántúlon még a 19. században is valamilyen jelzővel ellátott *bors* (pl. *vörösbors*) volt a neve, úgy magyarázza, hogy itt csak ekkoriban kezdték használni és kimondottan borshelyettesítőként nagy borshiányok – a napóleoni kontinentális zárlat vagy az 1831-es kolerajárvány – idején (Bálint 1962: 15). De ugyanez a különbség azzal is magyarázható, hogy a dunántúli paprikahasználat korábbi és nyugatról érkezett, míg az Alföldi későbbi, török hódoltság utáni, és déli, dél-keleti eredetű.

A FŰSZERPAPRIKA EGZOTIKUSSÁ VÁLIK

Nehéz pontosan megmondani, hogy mikor jutott el a csilipaprika Indiába, de nem sokkal Vasco da Gama első útja (1498) után, amire elvileg vihetett magával paprikamagot, már valószínűleg termelték a szubkontinens nyugati partvidékén. Legalábbis Matthias de L’Obel (Lobelius) és asszisztense, Pierre Pena azt írták 1571-ben, hogy „emlékezetünk szerint ezt az igen szép növényt Goa és Kálikut partjairól kezdték behozni Európába, ahol a bors helyettesítőjévé vált” (L’Obel–Pena 1571: 134). Az ugyan nem hangzik meggyőzően, hogy Goából vagy Kálikutból hamarabb ért volna Franciaországba vagy Belgiumba a paprika, mint Spanyolországból, de hogy elég hamar érkezhetett belőle Indiából is, az elképzelhető.¹⁴ Talán ezért sorolja fel Fuchs már 1542-ben a paprika nevei között a *piper Hispanum* és a korszakban kétértelmű *piper Indicum* vagy *Indianischer Pfeffer* mellett a *piper ex Chalechut* vagy *Chalechutischer Pfeffer* formát is (Meyer–Trueblood–Heller 1999: II, 731).¹⁵

13 Batthyány Boldizsár szalónaki kertjében már 1577 előtt volt paprika, mert ebben az évben kelt levelében Clusius azt javasolja neki, hogy a margarétát a paprika mintájára ültessék el (Bobory 2004: 101, 104). Bálint Sándor helytelenül állítja Rapaics Raymund nyomán, hogy Clusius küldte volna a paprikát Batthyáynak 1579-ben (Bálint 1962: 20); a paprika 1577-ben már hivatkozási alap, tehát termesztése messzebbre nyúlhatott vissza.

14 Andrews (1999: 22) azt feltételezi, hogy a portugálok „a bors versenytársaként” kezdték importálni Európába a Goában termesztett csilit; sajnos nem magyarázza meg, hogy mit ért ezen, és L’Obel az egyetlen forrása, de akármit terveztek is a portugálok a csili-kereskedelemmel elérni, mihelyst kiderült, hogy a fűszerpaprika mindenütt megerem, fel kellett, hogy hagyjanak vele.

15 Persze Kálikut (vagy mai nevén Kozhikode) India egyik fő borstermelő vidékén, a Malabár-parton található, ezért a „kálikuti bors” elnevezés nem mentes a kétértelműségtől, még akkor is, ha a szó szoros értelmében vett bors (*piper nigrum*) neveként ismereteim szerint sehol sem bukkan fel.

Akárhogy is volt Európában, a Goában élő portugálok, az 1583-ban ide megérkező Jan Huyghen van Linschoten holland utazó tanúsága szerint indiai ételeket ettek, ami valószínűleg úgy értelmezendő, hogy sajátos hibrid táplálkozáskultúra jött létre indiai és portugál elemek keveredéséből. E keveredés máig létező eredménye a *carne de vinho e alhos* (eredeti jelentésében „boros-fokhagymás hús”) igen csípős helyi változata, amit az angolok *vindaloo* néven vettek át miután 1797-ben elfoglalták Goát, és ami a mai Angliában már nemzeti ételnek számít (Collingham 2006: 54–55, 67–69).¹⁶

Hasonló hibridizáció jellemezte a brit Kelet-Indiai Társaság alkalmazottai körül kialakuló anglo-indiai kulináriát is. Ennek a terméke a *curry* (a mártás jelentésű tamil *kari* szóból), ami a Társaság megbízottai számára a rizzsel tálalt szoszos húselemek általános nevévé vált. Amikor ezek a középrétegekből származó férfiak indiai szolgálatukból hazatértek, és néha még az indiai szakácsukat is magukkal vitték, Angliában sem változtattak addigi táplálkozási szokásaikon. A londoni kávéházak némelyike, főleg a Keleti-Indiai Társaság visszavonult alkalmazottaira bázisozva már az 1770-es évektől kínált curryt az étlapján, és a század közepén megjelent az első írott curry-recept is Angliában (Collingham 2006: 130–131).

A 18. századi angol táplálkozáskultúra egyik jelentős újdonsága és sajátossága a középrétegek igényeihez és lehetőségeihez igazodó, nők által nőknek írt szakácskönyvek nagy száma (Mennell 1985: 95–98). Ezen a gyorsan szélesedő piacon – konzervatív becslés alapján legalább félmillió szakácskönyvet adhattak el Angliában a század folyamán – megnőtt a receptújdonságok értéke, köztük azoké, amelyek külföldi, illetve egzotikus országokhoz kötődtek (Gaskill 2008: 97–100). Így nem meglepő, hogy a curry már a század közepén felbukkant ezekben a forrásokban, ugyanakkor szembetűnő, hogy eleinte paprika nélkül és általában véve is igen visszafogott fűszerezéssel készítették. Első ismert előfordulásában, Hannah Glasse *The Art of Cookery, Made Plain and Easy*jének első kiadásában (1747), az „indiai módra készült *curry*” még alig különbözött egy angol *stew*tól, amennyiben Glasse egyedüli egzotikus fűszerként korianderrel készítette; a negyedik kiadásban, 1751-ben már feketebors, kurkuma és gyömbér került bele fűszer gyanánt, de csili még mindig nem. Viszont Susanna Kellet huszonkilenc évvel később megjelent *A Complete Collection of Cookery Receipts* című művében már nemcsak erőspaprika (*Cayenne pepper*), hanem készen kapható curry-por is szerepel a hozzávalók között, és az *Art of Cookery* 1796-os kiadásában is „Cayenne bors, só és két nagykanál curry-por” a javasolt ízesítés (Maroney 2011: 126–131).

Úgy tűnik tehát, hogy az 1740-es évek vége és az 1780-as évek között, amikor a curry-por más forrásokból is tudhatóan kiskereskedelmi árucikké vált, a curry egyrészt csípősebb lett, másrészt pedig a kész pornak köszönhetően (ami eleinte kevés paprikát tartalmazhatott) stabil identitásra tett szert. Ebben az időszakban a Kelet Indiai Társaság hazatelepülő alkalmazottai, akiket kritikusaik náboboknak (*nabobs*) neveztek, egyre láthatóbb és egyre markánsabb társadalmi csoportot alkottak a korabeli Angliában, különösen azoknak köszönhetően, akik külföld-

16 Az 1998-as futball világbajnokság alkalmával az angol szurkolók indulója a *Vindaloo* címet viselte. Noha a dalt eredetileg az efféle indulók paródiájának szánták, a cím és a refrénszerűen visszatérő „we all like vindaloo” világosan jelzi, hogy az étel (illetve fogyasztása) a nemzeti autosztereotípiák köze tartozik. [http://en.wikipedia.org/wiki/Vindaloo_\(song\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Vindaloo_(song)). Utolsó letöltés: 2014. október 8.

ön szerzett vagyonukat társadalmi rangra és politikai befolyásra igyekeztek átváltani (Nechtman 2010). Valószínűleg növekvő hatalmi súlyuknak tulajdonítható, hogy egyre inkább az ő curry-értelmezésük vált meghatározóvá, ők pedig a csípőshöz voltak szokva.

Az 1850-es évekre a curry a közép- és felső rétegek táplálkozáskultúrájának stabil elemévé vált. A *Modern Domestic Cookery* című 1852-ben megjelent szakácskönyv szerzője szerint „korábban szinte kizárólag azok asztalára való étel volt, akik hosszabb időt töltöttek Indiában, [de] mára olyannyira meghonosodott, hogy kevés vacsora tekinthető teljesnek anélkül, hogy volna belőle az asztalon” (idézi Collingham 2006: 138). A női magazinokban nemcsak curry-receptek jelentek meg, hanem az autenticitásuk is témává vált, hiszen a curry-pornak köszönhetően szinte mindent lehetett „indiai módra” készíteni. A század második felében már jó néhány cég gyártott, illetve importált curry-port más tartós indiai élelmiszerekkel (gyümölcsbefőttek, *chutneyk*, fűszerek stb.) együtt; akárcsak a recepteknél, itt is előtérbe került és piaci előnyt jelentett az „eredetiség” (Collingham 2006: 139–141; Maroney 2011: 131–132).

Egészen más utat járt be a csili, és vele a csípős íz a közép-amerikai gyarmatosítás összefüggésében. Láttuk, hogy Fernandez de Oviedo beszámolója szerint a 16. század elején Közép-Amerikában élő spanyolok előszeretettel használták borspótlékként, akárcsak óvilági rokonaik. Bár egyetlen újvilági szakácskönyv sem ismert a 18. század előtti időszakból, más források alapján úgy tűnik, hogy Új Spanyolország felső társadalmi rétegei eleinte teljesen az európai kulináris standardokhoz próbáltak igazodni (Laudan–Pilcher 1999). Szemben Indiával, ahol az európaiak a 19. század előtt végső soron marginális pozícióban voltak, és kulináris tekintetben a helyi felső rétegek ízléséhez igazodva alakították ki hibrid táplálkozáskultúrájukat, Amerikában nem volt (pontosabban nem maradt) helyi elit. Ebben az összefüggésben a hibridizáció jóval lassabban ment végbe, és eleinte nem jelentett többet az európai hozzávalók helyettesítésénél. A Dél-Ázsiából származó fűszerek itt még sokkal drágábbak voltak, mint Európában, hiszen még messzebb kellett menni értük; ez a csilinek igen jó érvényesülési lehetőségeket biztosított, de egyszersmind hozzájárult ahhoz, hogy az egzotikus fűszerek hosszabban megőrizték luxuscikk jellegüket. Európából ismert megfelelővel nem azonosítható újdonságok, mint például a csokoládé, a társadalmi térben alulról vagy középről felfelé haladva terjedtek el (Norton 2006). Mexikóvárosban végzett ásatások archeobotanikai leletei bizonyítják, hogy a 17–18. századi gyarmati elit nemcsak csilipaprikát, hanem paradicsomot sütőtököt és más helyi élelmiszereket is fogyasztott (Rodríguez-Alegria 2005: 557). A 18. századi kéziratos szakácskönyvek már sajátos kreol ízlést tükröznek, amely az indiánokra és a meszticék szegény többségére jellemző, főleg kukoricára épülő táplálkozástól továbbra is igyekezett távol tartani magát, de a korabeli, egyre kevésbé fűszeres spanyol ízléstől is világosan különbözött. A mexikói nacionalizmus az 1821-es függetlenséggel kezdődően ezt a kreol táplálkozáskultúrát értelmezte át mesztic nemzeti hagyományként, noha a maga korában ez aligha szolgálta a horizontális társadalmi integráció célját (Laudan–Pilcher 1999: 67–68). A csilipaprika használata azok közé a ritka szokások közé tartozott, amik valóban közösek voltak a nemzeti függetlenség előtti időszakban.

Célját tekintve hasonló, de összességében fordított irányú ártelmezés nyomán lett a paprikából nemzeti fűszer, a paprikásból, illetve a hozzá hasonló ízvilágú ételekből pedig a nemzeti konyha alapja Magyarországon. Fentebb már láttuk, hogy a paprika fűszerként való használatára nincsenek adatok a 18. század előtti időkből. Arról, hogy mire használták a 18. században, először Nánási István 1771-ben keletkezett kéziratos szakácskönyvéből értesülünk, ahol „török-

bors sült mellé” néven savanyúságként szerepel (Füreder 2009: 23). Nagyjából ugyanebben az időben a Zedler-féle *Universal-Lexicon* szerint is ez az egyik a paprika fogyasztásának európaiak számára lehetséges két módja közül: cukorban tartósítva, ami elveszi az erejét – így úton levők viszik szokásosan magukkal (nem derül ki, hogy miért) – vagy édesköménnyel, ecetben elrakva, ami sült hús kísérrje. Ekkorra a fentebb tárgyalt mérgezéselmélet már eltűnik, és helyét átveszi a kulturális különbségek naturalizálása: az „amerikaiak” (*die Americaner*) és a „szíamiai” nyersen eszik, „úgy mint mi a retket”, mert „erősíti a gyomrot”, de európaiak ezt nem utánozhatják, mert „szájpadlásuk és torkuk mint a tüztől, úgy megég tőle” (Zedler 1731–1754: IV, 1104).

1775-ben a debreceni orvos, Csapó József, nagyjából úgy mutatta be a paprika használatát *Új füves és virágos magyar kert* című herbáriumában, ahogy Clusius tette kétszáz évvel korábban, azzal a különbséggel, hogy általános köznépi helyett kimondottan paraszti miliőhöz kapcsolta: „kertekben termesztik, és a piros hosszú gyümölteit a paraszt emberek porrá törlik, és eledeleiket avval borsozzák” (idézi Kisbán 1989: 24). Bonyolítja a képet, hogy Molnár János, aki a Kalocsa közelében fekvő Bátyán volt jegyző és kántor, 1748-ban természetbeni járandóságként paprikaföldet kapott (Bálint 1962: 117), ami viszonylag nagyléptékű, és gazdasági szempontból sem jelentéktelen termelést sejtet. Az így megtermelt paprikát aligha parasztok vették, hiszen ők – úgy tűnik, és ez ésszerűen is hangzik – önellátóak voltak ebben a tekintetben. Mindenesetre 1786-tal kezdődően vannak arra vonatkozó adatok, hogy a paprikát *gulyáshús* ízesítésére használják; vagyis egy olyan étel fűszere lett, ami – legalábbis ilyen néven – ugyanebben az időben jelent meg az írott forrásokban, és ekkortól dokumentálható az is, hogy alföldi pásztorételből szélesebb körben elterjedt köznépi étellé vált, amit időnként magasabb státuszúak is fogyasztottak, de csak nem szokványos helyzetekben: katonai táborban, út menti fogadóban vagy vadászat alkalmával (Kisbán 1989: 16–30).

Az étel és vele a paprika mint fűszer döntően horizontális diffúziója 1790 körül új irányt vett. Az 1793–94-ben Magyarországon utazgató szászországi Hoffmannsegg gróf egyidejű úti naplójában már „magyar nemzeti ételként” (*ungarisches National-Gerichte*) említi a paprikás húst. Ezután megszorodnak azok a szövegek, amikben a *gulyáshús*, *paprikás hús* vagy *pörkölt* tipikus magyar ételként, illetve nemzeti szimbólumként jelenik meg. Kisbán Eszter hipotézise szerint itt céltudatos hagyományalkotásról van szó, amennyiben a II. József reformpolitikájával szembeszegülő, a hétköznapiakban is megnyilvánuló kulturális egyediség jeleit felmutatni igyekvő magyar nemesség csinált a gulyásból nemzeti ételt. Más étel ugyanis, amiről azt lehetett gondolni, hogy csak Magyarországon fogyasztják, nem szokványos étkezési helyzetekből a nemesek is ismerték, és katonaként, illetve utazóként külföldiek is találkozhattak vele, nem létezett (Kisbán 1989: 33–39). A nemzeti átkeretezés azonban nem változtatta meg egy csapásra a későbbiekben *pörkölt* néven intézményesülő étel státuszát, és még a parasztság ünnepi fogásai közé is csak lassan került be, különösen az Alföldön kívül. A felsőbb társadalmi rétegek táplálkozáskultúrájában, annak ellenére, hogy igyekeztek finomítani rajta (például tejföl hozzáadásával a későbbi értelemben vett *paprikást* készítve) szerény hétköznapi étel rangjánál sosem emelkedett magasabbra (Kisbán 1989: 48, 73–74).

Az, hogy a gulyást külföldi katonák és utazók is ismerhették, nemcsak nemzeti étellé nyilvánításában játszhatott szerepet, hanem abban is, hogy már a 19. elején feltűnt külföldi szakácskönyvekben. Anna Dorin 1827-ben megjelent *Großes Wiener Kochbuch*-jában már plagizálni is tudta az 1819-ben Prágában kiadott *Wirtschaftliche Prager Köchinn* vonatkozó receptjét. Dorin

szerint az „Ungarisches Kolaschfleisch” készítésénél dinsztelt hagymához adjuk „a hosszú és széles darabokra” vágott marhahúst, „[e]zután megsózzuk, és némi paprikát (törökborst) adunk hozzá, vigyázzunk azonban, nehogy túl sok legyen, mert a németek nem bírják úgy az erős borsot, mint a magyarok” (idézi Haslinger 2007: 35). Dorin ugyanitt megadja a „Wiener Kolaschfleisch” receptjét is, amibe nem kerül paprika, hanem borssal és sóval, citromhéjjal, továbbá citromlével vagy ecettel ízesíti, és a szaftjába tejfölt kever. Vagyis a nevének túl, a paprika adja e nagyon egyszerű húsétel magyaros jellegét. Olyasféle szerepet tölt be, mint a curry-por Angliában. Ugyanakkor a gulyás a 19. századi Bécsben önállóan fejlődő ételtípussá vált, aminek ugyan névleg Magyarország volt a viszonyítási pontja, de valójában nem magyar mintákat követett. Babette Franer 1893-ban megjelent *Die Wiener exquisite Küche* című szakácskönyvében már külön fejezetet szentelt a gulyásnak, amelyben szerepel „marhagulyás”, „magyar gulyás”, „parasztgulyás”, „borjúgulyás”, „sertésgulyás”, „karlsbadi gulyás”, „székelygulyás”, „halgulyás”, „debreceni gulyás”, továbbá „beefsteak-gulyás”; az 1906-os kiadásban ezt még kiegészítette az „Andrássy-gulyással” és a „szecessziós gulyással” (*Gollasch à la Secession*; Haslinger 2007: 37).

Amikor a magyar eredetnek külön figyelmet szenteltek, akkor még a század végén is a paprikahasználatot emelték ki. Így az 1894-ben megjelent *Appetit-Lexikon* szerint a

Gulasch, eredetileg Gulyás, ejtsd: Guljaasch, a magyarok nemzeti étele, aminek legfőbb fűszere a paprika. Egy igazi magyar gyomornak egy teáskanál paprika olyan mintha desszert lenne, a németét azonban ugyanekkora adag már úgy égeti, mint a pokol tüze, amit sem Bacchus, sem Gambrinus nem képes eloltani. Így érthető, hogy minden vendéglői Gulaschra gyanakodva tekintenek mindaddig, amíg be nem bizonyosodik, hogy alaposan meg van paprikázva. Egyébként nem kimondottan előkelő, sokkal inkább tábori étel a Gulasch, mégis vagy harminc évvel ezelőtt az egész kontinenst meghódította, és ma már konzervként is kapható (idézi Haslinger 2007: 35).

Ugyan a paprika tette igazán magyarossá ezt az ételt ilyesféle könyveket olvasó, tehát viszonylag magas státuszú osztrák fogyasztói szemében, de autentikusnak gondolt formája – szemben a curry autentikusnak gondolt formájával Angliában – nem volt olyan erőforrás, amivel piaci előnyökhöz lehetett jutni. A szakácskönyvpiac megkívánta újdonságszükségletet (és talán az éttermi piacét is, bár ez külön kutatást igényelne) e nyilván közkedvelt ételtípus helyi variációival próbálták meg kielégíteni. A gulyás egzotikumára civilizálásra, a paprika erejének megfékezésére szorult, önmagában nem jelentett igazodási pontot.

Ezzel párhuzamosan a magyar paprikatermelők is a paprika civilizálásán dolgoztak, csípősségmentes vagy kevésbé csípős őrlemény előállítására törekedve. Fentebb már említettem, hogy eleinte csak csípős fűszerpaprika volt Európában, és Spanyolország kivételével sokáig így is maradt. A 18. századtól kezdve a Dél-Alföldön kimutatható paprikatermelés erőspaprika-termeletést jelentett; nem csípős fajta hazai kinemesítése csak az 1930-as években sikerült (Bálint 1962: 54–55). Korábban a csípősséget a feldolgozás során próbálták csökkenteni. Az ipari méretű feldolgozás szintjén is alkalmazható technika a 19. század végén a *hasítás* volt: a friss paprikáról levágták a csomót, kifordították, kikaparták az erezetet és a magot; a csöveket felfűzték, és úgy szárították; az erezet-darabokat és a magot rostával szétválasztották, az előbbieket egyből megszártították, az utóbbiakból előbb kiáztatták a csípős ízt. A paprika így elkülönített és külön-

külön tisztított, illetve szárított részeit az örlemény típusától függően adott arányban újra összekeverték és együtt őrölték meg (Bálint 1962: 67–82).

A paprika olyan pillanatban lett nemzeti fűszer Magyarországon, amikor az erős ételek kevéssé voltak vonzóak a nyugati világban a curry speciális angol karrierjét kivéve. Ahhoz, hogy jelentős exportcikké válhasson, meg kellett szabadítani az erejétől, legalább részben. Amikor ez nemesítés útján végleg sikerült, akkor a magyar paprika új piacokat hódíthatott meg. A spanyol konkurencia megszűnése a polgárháború idején lehetővé tette, hogy az 1930-as évek második felében az egész észak-amerikai piacot Magyarország lássa el paprikaporral. A Magyarországról származó bevándorlók szükségleteinek kielégítésén túl, a kalocsai és szegedi édesnemes döntő részét a konzervipar használta fel színezőanyagként (Bálint 1962: 105).

KONKLÚZIÓ

Az Elias által vizsgált illem-diffúzió során a lefelé terjedő, (terjedési irányuk felől nézve) új viselkedésmódok elsősorban – és eleinte kizárólag – abból nyerték vonzerejüket, hogy származási helyükön, vagyis az udvarokban hasznukat vették az oda igyekvő, felfelé mobil csoportok. Ugyanezek a korai utánczóik saját közegükben nem mentek vele semmire. Az új illemszabály olyan szimbolikus jószág, aminek egy adott társadalmi csoporton belüli használhatósága – a telefonhoz, a telefaxhoz vagy az e-mailhez hasonlóan (vö. Rogers 2003: 350–352) – az elterjedtség kritikus tömegének elérését feltételezi. Az illem egyfajta nyelv, amit másoknak is beszélnie kell ahhoz, hogy hasznát lehessen venni. A fűszerek és más luxuscikkek átvétele ezzel szemben azonnali előnyöket jelenthet korai átvevőik számára saját társadalmi csoportjukon belül, míg a forráscsoportba való belépést nem feltétlenül segíti elő, és általában nem is ez a célja. Elias azt feltételezte, hogy az illem viszonylag gyors átalakulását a koraujkorban a politikai-uralkodó figuráció olyan változása eredményezte, amelyben a hatalmi egyensúly a nemességen belül az udvarok felé billent, a (fő)nemesség és a (polgári) középrétegek viszonylatában pedig megőrizte az utóbbiak egyértelmű alárendeltségét, de (a nemességen belüli új egyensúly biztosítékeként) lehetővé tette felfelé irányuló mobilitásukat. Minthogy azonban a fűszerek fentről lefelé haladó terjedése (az udvari illemszabályokéval szemben) kevéssé kötődik a felfelé mobil csoportok anticipatorikus szocializációjához, ezen a területen nem a hatalmi egyensúlyok efféle eltolódása lehetett a fő mozgatórugó.

A középkorban a bors popularizálódásában, különösen az alsóbb társadalmi rétegek körében, valószínűleg nagy szerepet játszhatott a készételek piaca, ahol a széles és vertikálisan tagolt termékinálat a magasabb státuszú fogyasztók preferenciáit láthatóvá és – az árszála alsó szintjein legalábbis – alkalmanként a szegényebbek számára is elérhetővé tette, ami hosszabb távon az árak csökkenéséhez vezetett. Az így előrehaladó popularizálódás önmagában véve nem járt a magas státuszú fogyasztók preferenciáinak megváltozásával, hiszen a magas státuszt nem egy-egy konkrét egzotikus fűszernek, hanem az egzotikus fűszerek mintegy hús elemből álló készletének a használata jelezte. A legfelső rétegekre jellemző fűszerdivatokat pedig nem az elhasznált státuszszimbólumok pótlásának szükségletével, hanem inkább a nyelvi-regionális határok között kialakuló tartósabb kulináris diszpozíciók hatásával lehet magyarázni.

A kora újkorban az újabb, főleg Amerikából érkező fűszerek gyakran nem fentről lefelé terjedtek el a társadalmi térben. Európában a mindenütt természetű csilipaprika borspótlékként vált ismertté, elsősorban a köznép körében, de időnként, különösen Spanyolországban magas státuszú fogyasztók is nagyon pozitívan nyilatkoztak róla, és az a tulajdonsága, hogy jó íze mellett még gazdaságos is volt, afféle polgári erényként jelent meg. Az észak-európai orvosok, botanikusok egy részének elutasítását nehéz sajátos kulináris diszpozícióikkal magyarázni, hiszen borsból az észak-európaiak, úgy tűnik, többet vásároltak, mint déli szomszédjaik. A paprika köznépi fogyasztását kritikusai is konstatálták, de egészségtelennek tartották. Nem lehetetlen, hogy ez a nézet is szerepet játszott abban, hogy a 18. századra az erőspaprika, legalábbis eredeti funkciójában, borspótlékként nagyrészt eltűnt az európai (nyugat-európai) kulináriából.

Európán kívül a paprika karrierjét erősen meghatározta a különféle gyarmati figurációk jellege. Új Spanyolországban, ahol a bennszülött elitet elpusztították, a hatalmi egyensúly a gyarmatosítók felé billent. A kreol elit eleinte teljesen az óvilági mintákhoz igazodott, és csak lassan vette át az alacsony presztízsű helyi élelmiszereket, azok kivételével, amelyeket, mint a csilit, Európából ismert alapanyagok helyettesítőjeként lehetett használni. Indiában a mogul birodalom fennállása idején az európaiak jóval marginálisabb pozícióban voltak és erősebben igazodtak a helyi elit kulináris preferenciáihoz, aminek következtében már igen hamar hibrid táplálkozáskultúrák jöttek létre a portugál, majd később az angol enklávékban. Az angol-indiai curry esetében a kulináris hibridet otthon is el tudták terjeszteni, ami minden bizonnyal szoros összefüggésben állt a Kelet-Indiai Társaság visszavonuló alkalmazottainak számával és társadalmi súlyával, de egy teljesebb magyarázathoz azt is meg kellene vizsgálni, hogy Portugáliában bekövetkezett-e valami hasonló, és ha nem, miért nem.

Mindenesetre az angol curry-kultúra az egyik első esete annak, hogy egy fűszer (vagy fűszerkeverék) globális terjedése során nem szakad ki (teljesen) használatának eredeti kulturális összefüggéséből. A középkorban az egzotikus fűszerek mintegy dekontextualizáltan terjedtek. Európai használóik semmit sem tudtak arról, hogy Indiában mire használták őket; sőt, ha igaza van Bruno Laurioux-nak, akkor még azt sem tudták, hogy az arabok, akik a közvetítő kereskedelmi láncolatot uralták, hogyan fűszerezték ételeiket – vagy ha tudták is, nem jelentett követendő mintát a számukra. A curry ezzel szemben az indiai táplálkozáskultúrát, az indiai ízvilágot képviselte Angliában, aminek következtében használata nem szakadt el Indiától, hanem újra és újra autentikus indiai formájára hivatkozva újult meg. Más módon vált egzotikussá a magyar paprika. A curryhez hasonlóan itt is egy ételtípus sajátos fűszeréről van szó, ami csípőssége révén az erőteljes fűszerezéstől elszokott Nyugat-Európában különlegességnek számított. Ugyanakkor ebben az esetben az étel eredetinek tartott elkészítési módja nem vált külföldi (osztrák) változatainak viszonyítási pontjává, vagy legfeljebb csak névleg. A gulyás a 19. század első felében aligha képviselte a magyar elit, vagy akárcsak a magyar középrétegek táplálkozáskultúráját, amihez külföldi társaiknak érdemes lett volna igazodniuk.

FELHASZNÁLT IRODALOM
REFERENCES

1. Allard, Jeanne (1997). Les produits des «Indes Occidentales» dans la cuisine espagnole au siècle d'Or. In: Calvo, Thomas – Musset, Alain (szerk.): *Des Indes Occidentales à l'Amérique Latine*. ENS Éditions, Lyon, 137–142.
2. Andrews, Jean (1999). *The Pepper Trail. History and Recipes from Around the World*. The University of North Texas Press, Denton.
3. Apicius, Marcus Gavius (1996). *Szakácskönyv a római korból / Marci Gavii Apicii decem libri qui dicuntur de re coquinaria et excerpta a Vinidario conscripta*. Ford. Hegedűs Zsuzsa, Orlovszky Géza. Enciklopédia, Budapest.
4. Appadurai, Arjun (1988). How to Make a National Cuisine. Cookbooks in Contemporary India. *Comparative Studies in Society and History* 1. (30) 3–24. doi: 10.1017/S0010417500015024.
5. Avicenna (1486). *Canon medicinae*. I–V. köt. Pierre Maufer, Velence.
6. Bálint, Sándor (1962). *A szegedi paprika*. Akadémiai, Budapest.
7. Barlösius, Eva (1988). Soziale und historische Aspekte der deutschen Küche. In: Mennell, Stephen: *Die Kultivierung des Appetits. Die Geschichte des Essens vom Mittelalter bis heute*. Athenäum, Frankfurt am Main, 423–444.
8. Barlösius, Eva (2011). *Soziologie des Essens. Eine sozial- und kulturwissenschaftliche Einführung in die Ernährungsforschung*. Második kiadás. Juventa, Weinheim – München.
9. Benda Borbála (2014). *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. Vas Megyei Levéltár, Szombathely.
10. Bobory Dóra (2004). *Qui me unice amat*. Egy fejezet a botanika történetéből: Carolus Clusius és Batthyány Boldizsár. *Iskolakultúra* 10. (14) 94–110.
11. Bottenburg, Maarten van (2001). *Global Games*. University of Illinois Press, Urbana – Chicago.
12. Braudel, Fernand (2004). *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század*. I köt.: *A mindennapi élet struktúrái. A lehetséges és a lehetetlen*. Ford. Pödör László. Második kiadás. Gutta, Budapest.
13. Bulbeck, David – Reid, Anthony – Cheng, Tan Lay – Yiqi, Wu (2000). *Southeast Asian Exports since the 14th Century. Cloves, Pepper, Coffee, and Sugar*. Institute of Southeast Asian Studies, Szingapúr.
14. Buzzanell, Peter J. – Dull, Rex – Gray, Fred (1995). *The Spice Market in the United States. Recent Developments and Prospects*. Agriculture Information Bulletin, no. 709. http://www.ers.usda.gov/publications/aib-agricultural-information-bulletin/aib709.aspx#.U_iTOMV_sko; utolsó letöltés: 2014. augusztus 23.
15. Capatti, Alberto – Montanari, Massimo (2005). [1999] *La cucina italiana. Storia di una cultura*. Laterza, Bari.
16. Carlin, Martha (1998). Fast Food and Urban Living Standards in Medieval Europe. In: Carlin, Martha – Rosenthal, Joel T. (szerk.): *Food and Eating in Medieval Europe*. London: Hambledon Press, 27–51.

17. Clusius, Carolus (1611). *Curae posteriores, seu plurimarum non ante cognitarum aut descriptarum stirpium, peregrinorumque aliquot animalium novae descriptiones*. Raphelengius, Leiden.
18. Counihan, Carole – Van Esterik, Penny (2013). Why Food? Why Culture? Why Now? Introduction to the Third Edition. In: Counihan, Carole – Van Esterik, Penny (szerk.): *Food and Culture. A Reader*. Harmadik kiadás. Routledge, New York – London, 1–15.
19. Collingham, Lizzie (2006). *Curry. A Tale of Cooks and Conquerors*. Oxford University Press, Oxford.
20. Crosby, Alfred W. (1972). *The Columbian Exchange. Biological and Cultural Consequences of 1492*. Greenwood, Westport.
21. Deo, Bas (2003). *Growing Saffron – The World's Most Expensive Spice*. Crop and Food Research Broadsheet, 20. New Zealand Institute for Crop and Food Research. <http://web.archive.org/web/20051227004245/http://www.crop.cri.nz/home/products-services/publications/broadsheets/020Saffron.pdf>. Utolsó letöltés: 2014. augusztus 26.
22. Dodoens, Rembert (1583). *Remberti Dodonaei Mechliniensis medici caesarei Stirpium historiae pemptades sex, sive libri XXX*. Plantin, Antwerpen.
23. Durante, Castore (1585). *Herbario nuovo di Castore Durante medico e cittadino romano con figure che rappresentano le vive piante, che nascono in tutta Europa, e nell'Indie Orientali e Occidentali* etc. Iacomo Bericchia – Iacomo Tornierij, Róma.
24. Egmond, Florike (2010). *The World of Carolus Clusius. Natural History in the Making, 1550–1610*. Pickering and Chatto, London.
25. Elias, Norbert (1987). *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Ford. Berényi Gábor. Gondolat, Budapest.
26. Elias, Norbert (1996). [1990] *Über sich selbst*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
27. Elias, Norbert (1999). *A szociológia lényege*. Ford. Berényi Gábor. Napvilág, Budapest.
28. Ferguson, Priscilla (1998). A Cultural Field in the Making. Gastronomy in 19th-Century France. *American Journal of Sociology* 3. (104) 597–641. doi: 10.1086/210082.
29. Ferguson, Priscilla (2005). Eating Orders. Markets, Menus, and Meals. *The Journal of Modern History* 3. (77) 679–700. doi: 10.1086/497720.
30. Flandrin, Jean-Louis (1996a). Assaisonnement, cuisine et diététique aux XIVe, XVe et XVIe siècles. In Flandrin, Jean-Louis – Montanari, Massimo (szerk.): *Histoire de l'alimentation*. Fayard, Paris, 491–509.
31. Flandrin, Jean-Louis (1996b). Choix alimentaires et art culinaire (XVIe-XVIIIe siècle). In Flandrin, Jean-Louis – Montanari, Massimo (szerk.): *Histoire de l'alimentation*. Fayard, Paris, 657–681.
32. Flandrin, Jean-Louis (1996c). De la diététique à la gastronomie, ou la libération de la gourmandise. In Flandrin, Jean-Louis – Montanari, Massimo (szerk.): *Histoire de l'alimentation*. Fayard, Paris, 683–703.
33. Fleras, Augie – Elliott, Jean Leonard (1997). Multikulturalizmus Kanadában: „A sokféleség felmagasztalása”. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 29–38.
34. Freedman, Paul (2008). *Out of the East. Spices and the Medieval Imagination*. Yale University Press, New Haven.

35. Füreder, Balázs Gábor (2009). A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése. Doktori értekezés, DE BTK, Debrecen. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/2437/89181/5/ertekezes.pdf>. Utolsó letöltés: 2014. október 9.
36. Gaskill, Malcolm (2008). Eating the Empire. Intersections of Food, Cookery and Imperialism in Eighteenth-Century Britain. *Past and Present* 198. 33–70.
37. Gerarde, John (1597). *The Herball or Generall Historie of Plantes*. John Norton, London.
38. Gil-Sotres, Pedro (1996). Introducció. In: Arnaldus de Villanova: *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*. Kiad. García-Ballester, Luis – Mcvaugh, Michael R. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 471–861.
39. Halikowski Smith, Stefan (2007). Demystifying a Change in Taste. Spices, Space, and Social Hierarchy in Europe, 1380–1750. *The International History Review* 2. (29) 237–257. doi:10.1080/07075332.2007.9641125.
40. Haslinger Ingrid (2007). Entwicklungsstationen einiger typischer Gerichte der Wiener Küche. In: Danielczyk, Julia – Wasner-Peter, Isabella (szerk.): „Heut’ muß der Tisch sich völlig biege’n“. *Wiener Küche und ihre Kochbücher*. Mandelbaum, Bécs, 11–48.
41. Houston, George W. (2003). Galen, His Books, and the *Horrea Piperataria* at Rome. *Memoirs of the American Academy in Rome* (48) 45–51.
42. Johannes de Garlandia (1991). [1837] *Magistri Iohannis de Garlandia Dictionarius*. In: Géraud, Hercule: *Paris sous Philippe-le-Bel, d’après des documents originaux, et notamment d’après un manuscrit contenant „Le rôle de la taille” imposéesur les habitants de Paris en 1292*. Crapelet, Paris; repr.: Niemeyer, Tübingen, 585–612.
43. Johnston, Josée – Baumann, Shyon (2007). Democracy versus Distinction. A Study of Omnivorousness in Gourmet Food Writing. *American Journal of Sociology* 1. (113) 165–204. doi: 10.1086/518923.
44. Johnston, Josée – Baumann, Shyon (2009). Tension in the Kitchen. Explicit and Implicit Politics in the Gourmet Foodscape. *Sociologica* 1. (3), <http://www.sociologica.mulino.it/doi/10.2383/29565>. Utolsó letöltés: 2014. október 8.
45. Kisbán, Eszter (1989). *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
46. Laudan, Rachel (1999). A Kind of Chemistry. *Petits Propos Culinaires* 62. 8–22.
47. Laudan, Rachel – Pilcher, Jeffrey M. (1999). Chiles, Chocolate, and Race in New Spain. Glancing Backward to Spain or Looking forward to Mexico? *Eighteenth-Century Life* 2. (23) 59–70.
48. Lauriou, Bruno (1997). *Les livres de cuisine médiévaux*. Brepols, Turnhout.
49. Lauriou, Bruno (2005). *Une histoire culinaire du Moyen Âge*. Champion, Paris.
50. L’Obel, Matthias de – Pena, Pierre (1571). *Stirpium adversaria nova. Perfacilis vestigatio, luculentaque accessio ad priscorum, praesertim Dioscoridis et recentiorum materiam medicam* etc. Thomas Purfoot, London.
51. Lucier, Gary – Jerardo, Alberto (2006). *Vegetables and Melons Outlook*, VGS-313. United States Department of Agriculture. <http://usda01.library.cornell.edu/usda/ers/VGS//2000s/2006/VGS-02–23–2006.pdf>. Utolsó letöltés: 2014. szeptember 17.
52. Maguire, Joseph A. (1999). *Global Sport. Identities, Societies, Civilizations*. Polity, Oxford.

53. Maroney, Stephanie R. (2011). „To Make a Curry the India Way”. Tracking the Meaning of Curry across Eighteenth-Century Communities. *Food and Foodways* 1–2. (19), 122–134. doi:10.1080/07409710.2011.544208.
54. Mattioli, Pietro Andrea – Camerarius, Joachim (1586). *De plantis epitome utilissima Petri Andreae Matthioli Senensis [...]. Novis iconibus et descriptionibus pluribus nunc primum diligenter aucta a D. Ioachimo Camerario, medico inclytæ Reipublicæ Noribergensis.* Feyerabend, Frankfurt am Main.
55. Mennell, Stephen (1985). *All Manners of Food. Eating and Taste in England and France from the Middle Ages to the Present.* Blackwell, Oxford. Egy részlete magyarul: Csökkenő különbségek, növekvő választék. *Replika* 27. (1997) 85–91.
56. Meyer, Frederick G. – Trueblood, Emily E. – Heller, John L. (1999). *The Great Herbal of Leonhart Fuchs. De historia stirpium commentarii insignes, 1542 (Notable Commentaries on the History of Plants).* I–II. köt. Facsimile kiadás és kommentár. Stanford University Press, Stanford.
57. Mintz, Sidney W. (1985). *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History.* Penguin, Harmondsworth.
58. Monardes, Nicolas (1574). [1565] *Primera y segunda y tercera partes de la Historia medicinal de las cosas que se traen de nuestras Indias Occidentales.* Escrivano, Sevilla.
59. Monardes, Nicolas (1575). *Delle cose que vengono portate dall’Indie Occidentali pertinenti all’uso della medicina, raccolte e trattate dal dottor Nicolò Monardes, medico in Siviglia etc.* I–II. köt. Ziletti, Velence.
60. Moyer, Johanna B. (2013). “The Food Police”. Sumptuary Prohibitions on Food in the Reformation. In: Albala, Ken – Eden, Trudy (szerk.): *Food and Faith in Christian Culture.* Columbia University Press, New York, 59–82.
61. Nechtman, Tillman W. (2010). *Nabobs. Empire and Identity in Eighteenth-Century Britain.* Cambridge University Press, Cambridge – New York.
62. Norton, Marcy (2006). Tasting Empire. Chocolate and the European Internalization of Mesoamerican Aesthetics. *The American Historical Review* 3. (111) 660–691. doi: 10.1086/ahr.111.3.660
63. O’Banion, Patrick J. (2012). *The Sacrament of Penance and Religious Life in Golden Age Spain.* The Pennsylvania State University Press, University Park.
64. Oviedo y Valdes, Gonzalo Fernández de (1535). *La historia general de las Indias.* Cromberger, Sevilla.
65. Pardo Tomás, José – López Terrada, María Luz (1993). *Las primeras noticias sobre plantas americanas en las relaciones de viajes y crónicas de Indias (1493–1553).* Instituto de Estudios Documentales e Históricos sobre la Ciencia, Universitat de València, Valencia.
66. Peterson, Richard A. (1992). Understanding Audience Segmentation. From Elite and Mass to Omnivore and Univore. *Poetics* 4. (21) 243–258.
67. Pietro Martire d’Anghiera (2005). *De orbe novo decades.* Kiad. Mazzacane, Rosanna – Magioncalda, Elisa. I–II. köt. Dipartimento di archeologia, filologia classica e loro tradizioni, Università di Genova, Genova.
68. Plinius Secundus, Caius (1967–1970). *C. Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII.* Kiad. Ian, Ludwig – Mayhoff, Karl. I–VI. köt. Második kiadás. Teubner, Stuttgart.

69. Rodríguez-Alegría, Enrique (2005). Eating Like an Indian. Negotiating Social Relations in the Spanish Colonies. *Current Anthropology* 4. (46) 551–573. doi: 10.1086/431526.
70. Rogers, Everett M. (2003). *Diffusion of Innovations*. Ötödik kiadás. Free Press, New York.
71. Tabernaemontanus, Iacobus Theodorus – Bauhin, Hieronymus – Bauhin, Caspar (1664). *Iacobi Theodori Tabernaemontani New vollkommen Kräuter-Buch [...]. Vormahls durch D. Casparum Bauhinum [...] gebesseret. Jetzt widerumb auffß neue übersehen [...] durch Hieronymum Bauhinum etc.* König – Werenfels, Basel.
72. Tiffany, Tanya J. (2005). Visualizing Devotion in Early Modern Seville. Velázquez’s “Christ in the House of Martha and Mary”. *The Sixteenth Century Journal* 2. (36) 433–453. doi: 10.2307/20477363.
73. Valbonnais, Jean-Pierre Moret de Bourchenu, marquis de (1722). *Histoire de Dauphiné et des princes qui ont porté le nom de dauphins*. I–II. köt. Fabri et Barrillot, Genf.
74. Waitz, Georg (1879). Handschriften in Englischen Bibliotheken (Beilage zu dem Bericht über die Reise nach England). *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 2. (4) 323–393.
75. Woolgar, C. M. (2006). Meat and Dairy Products in Late Medieval England. In: Woolgar, C. M. – Serjeantson, D. – Waldron, T. (szerk.): *Food in Medieval England. Diet and Nutrition*. Oxford University Press, Oxford, 88–101.
76. Wright, Clifford A. (2007). The Medieval Spice Trade and the Diffusion of the Chile. *Gastronomica* 2. (7) 35–43. doi: 10.1525/gfc.2007.7.2.35.
77. [Zedler, Johann Heinrich] (1732–1754). *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* etc. I–LXVIII. köt. Zedler, Halle – Lipcse. <http://www.zedler-lexikon.de>. Utolsó letöltés: 2014. október 12.

John Goodwin, Henrietta O'Connor és Plugor Réka Ifjúság és Elias: A *Fiatal Munkás* projekt¹

Ebben a tanulmányban röviden bemutatjuk Eliasnak egy „elveszett” kutatási projektjét, amelyet az 1960-as évek elején végzett Leicesterben a fiatal munkások munkahelyi szerepeikhez és felnőtt helyzetekhez való alkalmazkodásáról: A Fiatal Munkások Alkalmazkodása a Munkahelyi Helyzetekhez és a Felnőtt Szerepekhez. Az elveszettnek hitt interjúk ütemtervek felfedezése levéltári kutatással kiegészítve lehetőséget nyújtott arra, hogy összerakjuk a projekt hátterét és Elias ifjúságról alkotott elméleti megközelítését. Elméleti modelljének azt a részét vázoljuk fel, amely a sokk hipotézisre és a gyermekeknek a felnőtt világtól való elválasztására koncentrál.

Kulcsszavak: Norbert Elias, munkához való alkalmazkodás, sokk hipotézis, *Fiatal Munkás* Projekt

BEVEZETÉS

Az 1955 és 1969 közötti periódusban a brit szociológiát számos olyan klasszikus szociológiai kutatás fémjelzte, amelyek a munkát, a családot és a közösséget dokumentálták az Egyesült Királyságban. Olyan tanulmányok ezek, amelyek ötven-hatvan évvel később is jelentős forrásanyagot – egyaránt publikált és levéltári anyagot – nyújtanak azok számára, akiket az erre a periódusra jellemző munka és foglalkoztatás témák érdekelnek. Az olyan tanulmányok, mint *Határfalu* (Frankenberg 1957), *Az idősek családi élete* (Townsend 1957), *Család és társadalmi osztály egy londoni külvárosban* (Willmott–Young 1960), *Tradíció és változás* (Stacey 1960), *Dolgozó házas nők* (Jephcott et al 1962), *Otthon, iskola és munka* (Carter 1962), *Család és társadalmi változás* (Rosser–Harris 1965) és *A jómódú munkás az osztálystruktúrában* (Goldthorpe–Lockwood 1969) mind jelentősen hozzájárultak a munka és a foglalkoztatás megértéséhez, és jelentős forrást képeznek a munka és a munka történelmének megértéséhez az Egyesült Királyságban. Egy „elveszett klasszikus”, Norbert Elias által kidolgozott és vezetett projekt véletlenszerű felfedezése egy újabb dimenzióval egészíti ki ezt az izgalmas munkasorozatot. Az Egyesült Királyságokban lévő Leicesteri Egyetemen végzett *A Fiatal Munkások Alkalmazkodása a Munkahelyi Helyzetekhez és a Felnőtt Szerepekhez* (*The Adjustment of Young Workers to Work Situations*

1 Szeretnénk köszönetet mondani a Német Irodalmi Archívum és a Norbert Elias Alapítvány munkatársainak, akik lehetővé tették, hogy a levéltári dokumentumokból idézzünk. A tanulmány *A fiatal munkásoktól az idősebb munkásokig: gondolatok a munkáról az életpálya során* (*From Young Workers to Older Workers: Reflections on Work in the Life Course*) a Gazdasági és Szociális Kutatási Tanács (ESRC) projekthez (R000223653) elvégzett kutatási munkán alapszik. Jelen tanulmány alapjául az eredetileg közzétett *Norbert Elias és az „elveszett” fiatal munkás projekt* (*Norbert Elias and the Lost Young Worker Project*) írásunk (lásd Goodwin–O'Connor 2006), valamint ennek egy korábbi, nem közzétett változata szolgál.

and Adult Roles; továbbiakban *Fiatal Munkás*) projekt 851 eredeti interjú felvételt és a kutatócsoport által írt számos háttérdokumentumot tartalmaz.

Már az eredeti elemzésből is világossá vált, hogy ez a projekt egyrészt izgalmas minőségi rálátást nyújt a fiatalok átmeneti időszakban lejátszódott tapasztalataira, másrészt dokumentálja, hogy milyen volt Leicesterben dolgozni az 1960-as években. Továbbá, az eredeti projekt és az azt ötven évvel követő új kutatás egyedülálló lehetőséget nyújtott ugyanazon munkaerőpiac folytonosságának és változásainak megértésére. Ezek a fiatal munkások az 1960-as évek elején léptek be a leicesteri munkaerőpiacra, semmit sem sejtve arról a zavaros gazdasági helyzetről, amellyel szembe kellett nézniük a dolgozó életük során. Tizenöt éves korukban léptek be a munkaerőpiacra, egy életre szóló állás elvárásával Leicester három domináns iparágának egyikében – harisnyagyártás, csizma- és cipőgyártás vagy az ezekkel rokon gépiparban. Nem láthatták előre, hogy negyven-ötven év múlva ezen iparágak közül nagyon kevés fog fennmaradni, vagy, hogy át kell majd élniük a korai 1970-es, az 1980-as, az 1990-es és a jelenlegi gazdasági recessziót. Ezen munkáscsoport számára, mint ahogy sok más nyugati ipari országokban is, a zökkenőmentes „bölcsőtől a sírig” karrier nem volt megvalósítható, és az 1960-as évek elején és közepeán a munkaerőpiacra belépők optimizmusa hiábavalónak bizonyult.

Amellett, hogy ezek az adatok milyen jelentős betekintést nyújtottak segítségül ahhoz, hogy megértsük a munkaerőpiac nagyobb változásainak és átmeneteinek hatásait, valamint számos helyi munkás életére kiváltott hatásait, az archivált anyagok jelentős mennyiségű, eddig kiadatlan anyagot tartalmaztak Elias saját írásaiból is, amelyek az iskolából a munka világába való átmenetre fókuszáltak, valamint arra, hogy hogyan lehet a legjobban megérteni a felnőttkorba és a munkás életbe való átmenetet. Amíg Goodwin és O'Connor (bővebben lásd Goodwin–O'Connor 2006) felfedezték ezeket az interjúkat, mások ezekről az írásokról, ha egyáltalán tudtak is valamit, nagyon keveset.

A FIATAL MUNKÁSOK ALKALMAZKODÁSA: AZ EREDETI KUTATÁS 1962-1964

Norbert Elias sikeresen pályázott a Tudományos és Ipari Kutatási Minisztériumnál (angolul Department of Scientific and Industrial Research – D.S.I.R.) egy 15 000 angol font értékű támogatásért a *Fiatal Munkás* kutatási projekt megvalósítására a Leicesteri Egyetem Szociológia Tanszékén betöltött docensi állása utolsó évének küszöbén. Az olyan könyvek, mint *A civilizáció folyamata* – legújabb kiadásban *A civilizáció folyamatáról* címmel – ([1939] 2012) és *Mi a szociológia* (1978) révén ismert Eliastól távolinak tűnik egy, az ifjúsági átmenetekre vonatkozó nagyszabású, felmérés alapú, kormány által támogatott kutatás elvégzésének megpályázása. Ennek ellenére, egy nagy kutatás indult azzal a céllal, hogy feltérképezze, hogy hogyan élték meg a fiatalok a munkába állás folyamatát és igazították életüket a munkáséletnek megfelelően. Utalván arra, hogy a korai ifjúságkutatások nagy része „felnőtt központú”, azaz a felnőttek saját normáikat és értékeiket próbálták alkalmazni a fiatalokra is, Elias hangsúlyozta, hogy ez a projekt

„...azokkal a problémákkal foglalkozik, amelyekkel a fiatal munkások, férfiak és nők, találkoznak a munkahelyi helyzetükhöz való alkalmazkodásuk és a felnőtté válásuk során. Amikor munkába mennek, vagy készülnek dol-

gozni, a fiatal munkásoknak egy szélesebb körű alkalmazkodást kell megvalósítaniuk, olyan helyzetekhez és szerepekhez, amelyek újak számukra, amelyek következményei gyakran kevésbé ismertek általuk és az érintett felnőttek által, és amelyekre sok esetben nincsenek megfelelően felkészülve. A projekt különbözik más kutatásoktól, az által, hogy ezt a szélesebb körű alkalmazkodást vizsgálja, amelyet a fiatal munkásoknak meg kell tenniük az idősebb munkásokkal és a felettesekkel való kapcsolataikban a gyárban vagy a műhelyben; munkás szerepükhöz és problémáikhoz; pénzkeresői szerepükhöz az otthoni kapcsolatokban és a szabadidejükben” (Young Worker Project 1962a: 2).

Ebből a helyzetből öt érdeklődési terület fejlődött ki: az idősebb munkásokkal és a felettesekkel való kapcsolatokhoz való alkalmazkodás; munkahelyi problémákhoz való alkalmazkodás; a munkás szerephez való alkalmazkodás; a „pénzkeresői” szerephez való alkalmazkodás az otthoni kapcsolatokban; a „pénzkeresői” szerephez való alkalmazkodás a szabadidőben. Az adatokat interjúk segítségével szándékozták összegyűjteni az Ifjúsági Foglalkoztatási Hivatal azon listájából vett minta alapján, amely azokat a személyeket tartalmazta, akik 1960 nyarán és karácsonyán, valamint 1962 nyarán és karácsonyán végezték el Leicesterben az iskolát. A célcsoportnak tartalmaznia kellett mindazokat a személyeket, akik egy évig továbbtanultak. Ezt a mintát tovább rétegezték az elvégzett iskola szerint (középiskola, technikai iskola, gimnázium vagy egyéb), a cég mérete szerint, amelynél az első munkavállalás történt, és aszerint hogy voltak-e vagy sem gyakornokok. A kutatócsoport sikeresen felvette a kapcsolatot 987 fiatallal, akik közül interjút készítettek 882-vel. Egy kísérleti kutatás részeként további 28 interjút készítettek egy közeli városban.

Az interjúk ütemterv félig strukturált volt, de nyílt válaszokat rögzítettek. Az ütemterv 82 kérdést tartalmazott, 5 részre csoportosítva: munka, család és kiadások, szabadidő, iskola és munka, és általános rész. Az interjúkészítőket arra kérték, hogy a lehetőségek függvényében, szó szerint jegyezzenek le minden kérdésre adott választ, és mindig teljes részletességgel, amennyire az idő és a körülmények megengedik. Az interjúkészítőket arra is megkérték, hogy az interjú ütemterv végén egy sor általános megjegyzést is tegyenek az interjú általános benyomásairól, feljegyezve minden munkával, családdal vagy szabadidővel kapcsolatos problémát. A terepmunka 1962-ben kezdődött és 1964-ben végződött. Ameddig a terepmunka befejeződött – és elkészült a 882 interjú és a 28 interjút tartalmazó kísérleti kutatás –, a kutatócsoport lemondott (a munkamódszerekkel és a tudományos iránnyal kapcsolatos problémák, valamint a minta szerkezetének felépítésével és az elméleti kerettel kapcsolatos nézeteltérések miatt). A projektből megközelítőleg 100 válaszadó alapjául szolgált Ashton és Field *Fiatal Munkások: Az Iskolából a Munka Világába* (1976) könyvének, amely írás az egyik legmeghatározóbb beszámolóknak bizonyult – a fiatalok iskolából a munka világába való átmeneti periódusról szóló témában. Annak ellenére azonban, hogy a könyv önmagában is egy klasszikussá vált, Ashton és Field csak a „felszínét érintette” annak a rengeteg anyagnak és adatnak, amely a *Fiatal munkás* projekt rendelkezésére álltak. Ashton, a könyvük kiadását követően archiválta az adatokat, amelyek több mint harminc évig érintetlenül maradtak.

ELIAS ELMÉLETI KERETE: A „SOKK HIPOTÉZIS”

Elias problémafelvetésének középpontjában az a gondolat állt, hogy a munkához és a felnőtt szerepekhez való alkalmazkodás nem egy egyszerű átmenet az oktatásból a munka világába, vagy az iskolától a munkahelyig, hanem egy sokkal összetettebb, a felnőttek világához való alkalmazkodási folyamat. Ez a világ, ahogy a bevezetőben említettük, ismeretlen volt a fiatalok számára. Mivel egy szélesebb körű alkalmazkodást kell megvalósítani, Elias az iskolából a munkahelyre való átmenetet „sokk” élménynek tartotta, úgy vélte, hogy a fiatalok „nehézségekbe” ütközhetnek az új, felnőtt és munkás szerepükhöz való alkalmazkodásuk során. Mint ilyen, Elias számára a kutatás nem fókuszálhatott kizárólag a fiatalok iskolából munkába való lépésére, hanem magába kellett foglalnia teljes egészében tapasztalataik folyamatát. Egy további kiindulópont az a szemlélet volt, miszerint a korabeli ifjúságkutatások (például Carter 1962) alapjában véve „felnőtt központúak” voltak. Elias érvelése szerint, ez a kutatás különbözött más kutatásoktól, mivel *„a felnőtt kutatók a saját, fiatalokra vonatkozó, problémáikat tudják elemezni... nem azokat a problémákat, amelyekkel a fiatal generáció szembesül, és amelyeket tapasztal”* (Elias 1962: 1).

A felnőttkorhoz való alkalmazkodás, mint „sokk élmény” motívum nyilvánvalóan kitűnik a projekttel kapcsolatos ülések archivált jegyzőkönyveiből, a levelezésekből és feljegyzésekből. Annak ellenére, hogy a projekt két éven át zajlott különböző közegekben, jegyzőkönyvekben, levelezésekben vagy feljegyzésekben nyilvántartva, a levéltári dokumentumok Elias gondolatainak következetességét jelzik az „alkalmazkodási problémákról”. Ezekből az írásokból ki lehet deríteni, hogy a felnőttkorba való átmenet folyamatában Elias nyolc jellegzetes problémát azonosított be, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy az átmeneti élmény sokként jelenjen meg. Ezek a következők: i) a fiatalok a felnőttektől való hosszantartó elkülönülése; ii) közvetett ismeretek a felnőttek világáról; iii) a felnőttek és a gyermekek közötti kommunikáció hiánya; iv) a gyermekek társadalmi élete a felnőtt világ középpontjában, korlátozott kommunikációval a kettő között; v) a képzeletbeli elemek szerepe a fiatalok társadalmi és személyes életében szemben a felnőtt élet valóságával; vi) a fiatalok társadalmi szerepe rosszul meghatározott és nem egyértelmű; vii) a pénzkeresés útján történő függetlenségi harc egy új társadalmi függőséget (inkább a munkától, mint a szülőktől) hoz létre; viii) a társadalmi gyermekkor meghosszabbodása a biológiai érettségen túl.

Elias szerint azok a problémák, amelyeket a fiatalok a munkához és a felnőttkorhoz való alkalmazkodásuk során tapasztalnak, a fiatalok azon igényét tükrözik, hogy megtanulják a felnőttkor „viselkedési normáit” az adott időszakban. A családon belüli, a családtagoktól és főleg a szülőktől – akik megoldják a problémákat és irányítják a viselkedést – való függőségi helyzetükből a fiatalok elmozdulnak egy olyan helyzetbe, ahol nekik maguknak kell kezelniük a problémákat és helyzeteket. Ezt hangsúlyozván, Elias kiemeli a legfontosabb kérdéseket és azt a tényt, hogy maguknak az egyéneknek kell dolgozniuk az alkalmazkodási problémán. Mindezt azonban Elias tágabb szociológiai megközelítése viszonylatában kell értelmezni.

Elias folyamatszociológiájának egyik mérvadó központi elve, amely ehhez az elemzéshez szorosan kapcsolódik, azon viszonyulás „az emberekhez, mint egymással összefüggő, egymással figurációkat vagy hálózatokat formáló lényekhez, amelyek összekötik a pszichológiai és a társadalmi területet, vagy a habitust a társadalmi kapcsolatokkal” (Van Krieken 1998: 49;

Goudsblom–Mennell 1998: 15). *A civilizáció folyamatáról* ([1939] 2012) című írásában Elias azokat a folyamatokat vizsgálja, amelyek mentén a viselkedési elvárások és normák változnak (Hughes 1998: 140), továbbá az emberi viselkedésben bekövetkezett váltást a magasabb fokú önuralom irányába, amely az egyre alaposabban kidolgozott középkori illemszabályokat kísérette. Ennek magyarázatához Elias Freudnak a felettes én fogalmából merített, és emellett érvelt, hogy a civilizációs folyamatok során az egyének lelki szerkezete átalakul.

„A jelenlegi civilizációs állapotban az »én«-nek vagy az egyén tudatos jellemzőjének a hangsúlyos elkülönülése, amely olyan fogalmakban jut kifejezésre, mint a »felettes én« és a »tudattalan«, megfelel annak a viselkedésbeli törésnek, amelyet a civilizált társadalom megkövetel tagjaitól. Ez megegyezik a késztetések és impulzusok kifejezésére előírt szabályozás és korlátozás mértékével... Erre gondolunk, amikor a társadalmi struktúra és a személyiség struktúrája, az én struktúrája közötti folyamatos kommunikációjáról beszélünk” (Elias 2000: 160).

Freud megközelítésével (1930) ellentétben, Elias számára ez nem egy statikus folyamat volt, a felettes én folyamatosan alakul a változó társadalmi viselkedési szabályokkal.

„...a társadalmi kapcsolatok hálója – amelyben az egyének a legbefolyásolhatóbb életszakaszukban élnek, azaz a gyermekkorban és a fiatalkorban – az, amely hatással van a kibontakozó személyiségükre, az ellenőrző szervek, a felettes én és az én, valamint a libidinális impulzusok közötti kapcsolatok formájában. Az így kialakult egyensúly... határozza meg, hogy az egyén hogyan irányítja a másokkal való társadalmi kapcsolatait... Az összefonódásnak, azonban, soha nincs vége... a másokkal való változó kapcsolatai egész élete során befolyásolni fogják az egyént” (Elias 2000: 377).

Ezt az állandó változási folyamatot Elias a *szociogenezis és pszichogenezis* kölcsönhatásaként fogalmazta meg. A szociogenezis a társadalmi viszonyok fejlődésének és átalakulásának folyamata, a pszichogenezis pedig a társadalmi változásokat kísérő pszichológia, személyiség vagy habitus fejlődéseinek és átalakulásainak folyamata (Van Krieken 1998). Ebben az értelemben a habitus, vagy az egyén személyiségi jellemzői, nem eredendő vagy vele született, hanem „beidegződött” (habituált), és az egyén szerves részévé válik a társadalmi tapasztalatok alapján történő tanulás által, és, Van Krieken (1998) szerint, a születéstől kezdődő, a gyermekkorban és fiatalkorban folytatódó állandó folyamat részévé fejlődik (Van Krieken 1998: 59). Elias úgy vélte, a szociogenezis és pszichogenezis kölcsönhatása miatt a gyermekek szocializációja nem történhet zárt ajtók mögött, a felnőtt viselkedés megtanulása csak mások jelenlétében lehetséges. Továbbá, Goudsblom és Mennell (1998) azt állítják, hogy az egyéni civilizációs folyamat (többé-kevésbé) egy szocializációs folyamat, hiszen a gyermekeknek tanulás útján meg kell szerezniük a társadalomban elterjedt felnőtt viselkedési és érzelmi normákat. 1980-ban Elias az egyéni civilizációs folyamatokról, a gyermekek szocializációjáról és a gyermekek és szüleik közötti változó kapcsolatról elmélkedett *A szülők civilizálása (The Civilising of Parents)* előadásában (Elias 1980; Goudsblom–Mennell 1998). Ebben a munkában Elias azt állítja, hogy a gyermekkor egyre nagyobb irodalma ellenére nem teljesen ismert a szülők szerepe abban, hogy segítsék gyermekeiket egy olyan komplex társadalomba belépni, amely magas fokú előrelátást

és önkontrollt igényel. Elias számára viszont az a tény, hogy egyáltalán felfedezték a „gyermek-kort”, arra enged következtetni, hogy a gyermekek különböznek a felnőttektől és csak egy egyéni civilizációs folyamaton keresztül válhatnak felnőttekké. A gyermek az élet korai szakaszában, majd serdülőkorban ki van téve egy olyan egyéni civilizációs folyamatnak, amely alakítja a gyermek viselkedését, és amely cserében magas fokú önkorlátozást és előrelátást biztosít az adott kor elterjedt viselkedési normáival összhangban (Elias 1980). Van Krieken (1998) szerint Elias munkájában a gyermekkor a fő „meghajtó szíj” a habitus fejlesztésére (Van Krieken 1998: 156) egy adott társadalomban.

„Ma kevesen értik meg a tényt, hogy a serdülők problémái egyaránt érintik a felnőtté érés biológiai folyamatait és a társadalmi civilizáció aktuális szintjéhez való alkalmazkodást. Az emberi társadalmi életnek a városi-ipari nemzetállamok formája magába foglal minden egyént egy, hosszabb és differenciáltabb kölcsönös függőségi kapcsolatok komplex hálózatába. Annak érdekében, hogy felnőttek tituláljanak... hogy teljesítsük a felnőtt funkciókat... a hosszú távú célok és jutalmak elérése érdekében... szükséges egy nagyon magas fokú előrelátás, a pillanatnyi impulzusok korlátozása... ez megköveteli a késztetések és izgalmak magas fokú önszabályozó korlátozását” (Elias 1980: 201–202).

A gyermekeknek meg kell tanulniuk az ösztönök és izgalmak önkontrollját a másokkal való kapcsolataik során, illetve „*az ösztönök és érzelmek – társadalmilag adott – szabályozásának mintája és terjedelme szerint*” (Elias 1980: 202). Minél komplexebb egy társadalom, annál komplexebb lesz a felnőttkorba való átmeneti folyamat vagy a felnőtt normák megtanulása. Elias szerint, minél komplexebb egy társadalom, annál differenciáltabbak a társadalmi funkciók és annál inkább kialakul a kölcsönös függőség az emberek között. A társadalmi funkciók teljesítéséhez, egy ilyen társadalomban, sokkal több előrelátásra van szükség annak érdekében, hogy alárendeljék „*a pillanatnyi hajlamokat az ezeket felülíró kölcsönös függőségi szükségleteknek*” (Elias 2000: 380; Mennell 1992: 96). Például, ha a munka társadalmi funkcióját nézzük egy komplex ipari társadalomban, a felnőtt viselkedéshez szükséges késztetések és érzelmek struktúrája távolabb áll a gyerekek viselkedésétől, mint amilyen távol állna az egyszerűbb társadalmakban. Ennek szemléltetésére Elias (1980) azt állítja, hogy egy eszkimó társadalomban közvetlen fejlődési vonal van a gyermekek játszótéri viselkedése (íjjakkal és nyilakkal játszás vagy a bőr kezelésének megtanulása) és a felnőtteknek a vadászattal, sátorépítéssel és túléléssel kapcsolatos viselkedése között (Elias 1980: 202). A gyermek vagy fiatal személy viselkedése nagymértékben megfelel a felnőtt valóságnak, míg a komplex ipari társadalmakban ez nem így van. Mint ilyen, egy egyszerűbb társadalomban, az egyéni civilizációs átalakulás időben rövidebb és kevésbé mélyen gyökerező (Elias 1980: 202).

Jóllehet a levéltári dokumentumok az alkalmazkodás számos problémájáról tartalmaznak részleteket, nem minden problémát dolgozott ki egyforma részletességgel. Bár hasznos lenne felvázolni az összes „sokk mutatót”, ez lehetetlennek bizonyul a részletes anyagok hiánya miatt – valóban azt feltételezhetnénk, hogy Elias részletesebb beszámolóhoz juthatott volna a kutatási folyamat végére, amennyiben a kutatás sikeres lett volna. Így a felnőtt világ közvetlen ismeretének hiányát és a pénzkeresői szerepbe való átmenetet fogjuk megvizsgálni kicsit részletesebben.

A FELNŐTT VILÁG (IN)DIREKT ISMERETE. A GYERMEKEK ELVÁLASZTÁSA A SZÜLŐKTŐL

A *Fiatal Munkás* című kutatásban Elias azt akarta megvizsgálni, hogy a fiatalok hogyan élik meg az iskola és munka közötti átmenetet, továbbá hogy a fiatal munkások miként sajátítják el a domináns felnőtt viselkedési normákat és szabályokat, és nem pusztán azt, hogy miként tanulnak meg egy munkát elvégezni. Ennek érdekében a munkahelyi helyzetekhez való alkalmazkodással kapcsolatos problémáikra összpontosított. Elias (1961) azt állította, hogy

„...állásba lépésükkel a fiatal munkások egy új helyzetbe kerülnek, nem csak a szülei és barátai vonatkozásában, hanem olyan idegen felnőttek – felnőtt munkások, felügyelők, menedzserek stb. – vonatkozásában is, akiktől függenek... Azoknak a felnőtteknek a szabályai, viselkedési és magatartásai, akikkel kapcsolatba kerülnek gyakran jelentősen különböznek azoktól a szabályoktól, amelyeket saját családjuk köréből vagy iskolai tanáraikkal való kapcsolataikból ismernek” (Elias 1961: 1).

Elias szerint a felnőttek munkahelyi viselkedési szabályai, magatartása vagy új viselkedési kódexei a versennyel és együttműködéssel, a gyárban és műhelyben való alkalmazkodással és alkalmazkodás hiányával, valamint a társadalmi kapcsolatokban felmerülő feszültségek kezelésével kapcsolatos problémákkal jártak (Elias 1961: 1). Az átmenet folyamata és a felnőtt szabályok elsajátítása útján történő munkahelyi alkalmazkodás Elias szerint nem volt egy egyszerű folyamat. A nehézség abból adódott, hogy a felnőttek munkahelyi szabályai, viselkedése és magatartása jelentősen különbözött azoktól a felnőttektől, akikhez a fiatalok hozzá voltak szokva. Ezekben a „már ismert” kapcsolatokban a fiatalok helyzete világosabb – mint a felnőttek alárendeltjei. Például egy gyermek szüleinek van alárendelve, egy kamasz pedig a tanáraival tölt be alárendelt szerepet. A szociogenezis és pszichogenezis következtében ezekben a kapcsolatokban az idők során egy olyan hatalmi arány alakult ki, amely fenntartja a fiatalok alárendeltségét. A fiatalok viszont megfelelő magatartást tanúsítanak. Jelenlegi társadalmunkban azonban, amikor a fiatalok megkezdik átmenetüket a munka és a felnőttek világába, szerepük már kevésbé világos. Ez Elias szerint annak köszönhető, hogy a fiatalok – a család, a barátok és a tanárok mellett – korlátozott számú kapcsolatot létesítenek felnőttekkel. Például, egyik projektgyűlésén azzal érveltek, hogy

„a központi probléma abból adódik, hogy a miénkhez hasonló komplex társadalmak szokásszerűen huzamosabb ideig tartó, közvetett felkészülést és képzést feltételeznek a felnőtt életre. Közvetlen alatt azt értem, hogy 5 éves kortól 14, 15 vagy 16 éves korig társadalmunk felnövő gyerekeit iskoláknak nevezett speciális intézményekben képezzük, ahol tanulnak, ahol főként könyvekből – nem pedig a felnőtt világgal való közvetlen kapcsolat révén – elsajátítják a múltbeli, jelenlegi és jövőbeli felnőtt világgal kapcsolatos ismereteket. A felnőtt világgal kapcsolatos tényleges ismereteik, a felnőttekkel való kapcsolataik viszonylag korlátozottak” (Young Worker Project 1962a: 2).

Elias meglátásában ez radikálisan különbözik azoknak a gyerekeknek a helyzetétől, akik korábbi időszakok „egyszerűbb” európai társadalmában nőttek fel, amelyekben a gyerekek és a fiatalok sokkal közvetlenebb kapcsolatban álltak a felnőttekkel. Jelenlegi társadalmunkban problémák vagy nehézségek adódhatnak a felnőtt- és munkaszerepekhez való alkalmazkodásban, mivel a fiatal munkások most már nem is teljesen felnőttek, nem is teljesen gyermekek, és megtapasztalják a különböző felnőttekkel és különböző felnőtt viselkedési szabályokkal való kapcsolatot. Elias azt javasolta, hogy ezt a kutatást azzal a hipotézissel kell indítani, mely szerint

„...semmi, vagy nagyon kevés abból, amire tanították, készítette fel a végzős diákot a munkás élet megkezdésének tapasztalatára; ez egy »sokk« tapasztalat” (Young Worker Project 1962b: 2).

Elias sokk fogalmát alátámasztják a *Fiatal munkás* projekt csapatának ötödik ülésén elhangzott észrevételek. Itt Elias felidézte egy fiatal munkás sokkélmenyét, amikor közölte vele, hogy ne dolgozzon túl keményen. A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy Elias érvelésében a problémát úgy is meg lehetne közelíteni, hogy először ne az derüljön ki, hogy a fiataloknak meg kelljen tudniuk a „nem túl keményen dolgozni” felnőtt szabályt, hanem inkább arra kellene a hangsúlyt fektetni, hogy „mivel szembesülnek a fiatal munkások, hogyan érzékelik és mesélik el a gyárban töltött első heteket” (Young Worker Project 1962b: 2). Elias meg akarta érteni, hogy miként *tapasztalták* meg a fiatalok a nem túl keményen dolgozni szabályt. Például, azzal lehetne érvelni, hogy a sokk tapasztalatot az váltja ki, hogy a fiatal felnőttek elmozdultak egy olyan helyzetből, amelyben a felnőttek, jelen esetben a tanárok – arra utasították őket, hogy keményen dolgozzanak, és megbüntették azokat, akik nem ezt tették, egy olyan helyzet irányába, amelyben ismeretlen felnőttek arra utasítják, tanácsolják és biztatják a fiatalokat, hogy az előzőleg helytelenített módon viselkedjenek. A fiatal munkások létét veszélyezteti az a tény, hogy társadalmi világuk megváltozik, és számukra teljesen ismeretlen viselkedési módokkal és szabályokkal kerülnek kapcsolatba. A fiatal munkások „társadalmi valóságának” változásai, amelyeket az iskola és munka közötti átmenet részeként éltek át, Elias szerint szorongást vagy sokkot okoztak. Elias ezzel kapcsolatos állításai *A civilizáció folyamata* könyvében kifejtett érveire épülnek.

„Bármely más viselkedésmód, a társadalmukban uralkodó tilalmak vagy korlátozások bármilyen megszegése veszélyt jelent... És a sajátosan érzelmes alaphang, amelyet oly gyakran asszociálnak az erkölcsi követelményekkel... tükrözi azt a veszélyt, amibe a tilalmak bármilyen fajta megszegése sodorja mindazoknak az ingatag egyensúlyát, akik számára a társadalom standard viselkedése »második természetűkké« vált. Ezek az attitűdök azoknak a szorongásoknak a tünete, amelyek akkor nyilvánulnak meg a felnőttekben, amikor saját ösztöneik struktúrája, és ezzel együtt saját társadalmi létük és a társadalmi rend, amelybe ágyazódik, akár csekély mértékben is veszélybe kerülnek” (Elias 2000: 141).

Elias azt állította, hogy a gyermekkorból a felnőttkorba, az iskolából a munkába való átmenet egyike a nagy szorongást keltő átmeneteknek, tekintettel arra, hogy a fiatalok társadalmi léte és társadalmi rendje veszélybe kerülnek. A korábbi társadalmakban Elias szerint a szertartások vagy „átmeneti rítusok” a társadalmi szerepek közötti átmenetek körül alakultak ki, annak

érdekében, hogy segítséget nyújtsanak a szorongás enyhítésében. Elias szerint minden olyan helyzetet, amely félelmet vagy szorongást kelthetett, mint például az átmenet egy társadalmi-biológiai állapotból a másikba, nyilvános szertartással fémjeleztek, amelynek célja az volt, hogy az egyéneknek segítséget nyújtson félelmeik és szorongásaik megfékezésében. Elias azonban azt állítja, hogy „a közösségi átmeneti szertartások, amelyek korábban a gyermekkorból a felnőttkorba történő átmenethez kapcsolódtak, mára teljesen elavultak” (Elias 1962: 2).

Á FIATAL MUNKÁSOK ALKALMAZKODÁSA: A PÉNZ KEZELÉSE ÉS FÜGGETLENSÉGRE VALÓ TÖREKVÉS

Elias írásaiban a pénzkeresői szerep egy szerves részét képezi a fiatal munkások alkalmazkodási folyamatának, és egy jelentős váltást jelent a szülőktől és a családtól való függésből a munkabértől való függés irányába. Elias számára nyilvánvaló volt, hogy a pénzszerzés és annak menedzselése új viselkedésminták és normák elsajátítását igényli a fiatalok részéről, mivel ez egy változást jelképez a fiatalok társadalmi valóságában. Azt állította, hogy a fiatalok egy átmenetet élnek meg abból az állapotból, amikor

„...a pénz, az élelem és a ruházat adottak voltak, bármi viszontcselekedet elvárása nélkül a gyerek számára, egy olyan új állapotba, ahol csak akkor kapnak pénzt, ha megdolgoznak érte” (Young Worker Project 1962c: 1).

A hipotézis az volt, hogy a fiatalok a pénz miatt beilleszkedési problémákkal fognak küszködni számos okból kifolyólag. Először, gyerekként nem kellett teljes mértékben kifejlesszék a reciprocitás készségét. Tudniillik, pénz és más források „szabadon” elérhetőek a gyerekek számára cserében csekély elvárásokért. Munkába állás során a fiatal munkások pénzt keresnek, amelyet átadnak a szüleinek megélhetési költségeik fedezésére, gyakorlatilag fizetik a maguk részét. Másodszer, a folyamat nem problémamentes, mivel az előző próbálkozások a reciprocitás megtanítására nem komolyak és nem tudják a „valós” pénzkeresés képzetét kelteni. Elias szerint „a szülői oktatás csak akkor válik komollyá, amikor a munkás és nem az iskolás gyerek számára kiderül, hogy ők kell gyakorlatba ültessék” (Young Worker Project, 1962d: 1). Harmadszor, a formalizált, személytelen „kapcsolat” által vezérelt szabályok során van egy fokozott „személytelen” dimenzió a pénz átadásában és elvételében, amelyek helyettesítik a családban levő közvetlen forráselosztási mintákat. Negyedszer, a jövedelem menedzselésének és a jövő megtervezésének szükséglete többet megkövetel, mint az azonnali elégtétel, hogy valaki szabadon kapott költőpénzhez jutott és azt kívánsága szerint azonnal elköltheti. Ezek helyett a fiatal munkások el kell sajátítsanak egy körültekintő gondolkodást a pénzzel kapcsolatosan, nem csak hosszútávon, de arra vonatkozóan is, hogy elég kell legyen a pénzük a hét végéig és minden olyan kötelezettségüknek eleget kell tegyenek, amelyeket munkás életük megkezdése óta szereztek – mint például „lakás és ellátás” kifizetése. Ez egy váltást jelent attól, hogy a gyerek pénzt kér szüleitől amikor „szüksége” van rá. Utolsó sorban, ez a pénzzel kapcsolatos változás lehet

„...egy valójában hosszúra nyújtott folyamat, például, kezdődhet az újság ki-hordozásával 12-14 éves korban zsebpénz szerzése céljából, és eltarthat egész ad-dig, amíg a fiatal munkás megházasodik és elköltözik a családi otthonból 21 éves korában. Ez könnyítheti a változást és eloszthatja a sokkot” (Young Worker Pro-ject, 1962c: 1).

A kutatói csoport gyűléseinek jegyzetében szerepel, hogy a *Fiatal Munkás* kutatás pénzre fókuszáló aspektusai „két megfigyelési területre koncentráltak: (i) adás nélküli szerzés változása, és (ii) egy körütekintő gondolkodás elsajátítása a pénzhasználatban” (Young Worker Project, 1962d: 1). Viszont a gyűlésről készült jegyzőkönyvek arról is árulkodnak, hogy az alkalmazkodással és pénzkezeléssel kapcsolatos problémák nem ugyanúgy jelentkeztek a fiatalok munkások köré-ben, és változhattak annak függvényében is, hogy milyen társadalmi osztályhoz tartoztak a fia-talok.

ÖSSZEFOGLALÓ GONDOLATOK

A tanulmány célja az volt, hogy bemutassuk Elias munkájának fontosságát az iskolából a mun-ka világába való átmenet, valamint a felnőttkorhoz való alkalmazkodás területein. A sokk hipo-tézisnek „a felnőtt világ közvetett ismerete” komponensét alátámasztó központi érvek egyike, hogy a komplex iparosított társadalmakban az interdependencia láncai megnyúlnak, ami azt jelenti, hogy a fiataloknak egyre kevesebb ismereteik vannak arról a felnőtt világról, amelybe belépni készülnek. Miközben a kevésbé iparosodott társadalmakban vagy az agrárközösségek-ben a civilizációs átalakulás időben rövidebb, mivel a fiatalok közvetlen ismereteket szereznek a felnőttek munka világáról – egyenesen a családjuktól és/vagy helyi közösségüktől. Ahhoz, hogy valaki egy családi farmon vagy egy helyi agrárközösségben felnőtt munkássá váljon, a szükséges készségeket, magatartásmódokat és viselkedési mintákat a fiatalok közvetlen környezetüktől el tudják sajátítani. Ezzel szemben, könyvelővé válni, a családon és a helyi közösségen kívüli hosz-zadalmas képzést igényel, Elias által szakintézményeknek nevezett intézményekben. Ezt a kér-déskört érdekes lehetne olyan országokban vizsgálni, mint például Románia, ahol a fiatalok, főként vidéken, korán munkára szocializálódnak (vagyis megtanulják a munkához szükséges viselkedési szabályokat) azáltal, hogy szüleiknek besegítenek a családi vállalkozásban, mezőgaz-daságban. Csorba (2013) kutatása szerint a megkérdezett romániai fiatalok több mint fele azt állította, hogy iskolai vagy egyetemi tanulmányaik alatt a családi vállalkozásban dolgoztak. Ezt továbbgondolva, azzal is érvelhetnénk, hogy a munka és család különválasztása kevésbé hang-súlyos a romániai kontextusban, hiszen a fiatalok már nagyon korán elsajátítanak a munkaerő-piacon hasznos életkészségeket azáltal, hogy szüleik vagy más ismerős felnőttek mellett dolgoz-nak. Ez viszont azt jelenti, hogy a fiatalok számára a munka sokkal inkább egybevág a valósággal, és kevesebb a valószínűsége annak, hogy megtapasztalják azt a sokkot, amit Elias leírt. Ezt a gondolatmenetet szintén alátámasztják a Plugor (2014) kutatásában szereplő egyetemi hallga-tók tapasztalatai, akik közül senki nem említett félelmet vagy más negatív érzéseket a munka-erőpiacra történő átmenetük vázolója kapcsán. A szerző szerint ez főként annak köszönhető, hogy mindegyikük rendelkezett valamilyenfajta munkaerő-piaci tapasztalattal – legyen az fize-tett vagy ingyenes munka, szakmai gyakorlat, a szülőknek mezőgazdaságban vagy családi vállal-

kozásban nyújtott segítség, vagy egyéb oktatáson kívüli tevékenység tanulmányaik idején. Mivel tanulmányaik ideje alatt a diákok különféle iskolán kívüli tevékenységekben vesznek részt, a különbség az egyetemista élet és a munka mezejére lépés között elhomályosodik. Ugyanakkor Plugor (2014) azt is hangsúlyozza, hogy ezt a biztonságérzetet – hogy a diákok nem aggódnak munkaerőpiacra lépésük miatt – az is élteti, hogy a fiatalok jelentős része posztgraduális képzéssel hosszabbítja meg tanulmányi éveit, és tovább halasztja a belépést a munkaerőpiacra (lásd Ercsei et al. 2011, 2014; Gábor 2005; Gábor–Veres 2011).

A mai napig Elias „sokk hipotézise” kevés támogatásnak örvend az ifjúságkutatók körében, hasonlóan, mint a projektje során. Brown és társai (1963) a kísérleti kutatás eredményeit elemezve megjegyzték, hogy a kutatásban résztvevő fiataloknak alig volt idejük felocsúdni az izgalomból, hogy nem kell az iskolai rendszer merev fegyelmezésének részesei legyenek és pénzt kereshetnek, nem hogy „sokk”-ként éljék meg azt, amint Elias gondolta:

„A korábbi munka vizsgálata azt mutatja, hogy egy szinte általános megállapítás, hogy a munka világába történő belépéskor a fiatalok izgalomérzete melyet az iskola befejezése után éreztek, valamint a pénzszerzés – nagymértékben minden más érzelmet kiszorít. Ezek az előzetes attitűdök csökkentik a munkával való találkozás és a munkás életbe való beszkokás tapasztalatainak hatását, legalábbis egy időre” (Brown et al. 1963: 1).

Hasonlóan Ashton és Field (1976) szintén kiemelték, hogy a fiatalok nem tapasztaltak komoly problémákat az iskolából a munka világába való átmenetük során. Ők azt állították, hogy az a nézet, hogy a fiatalok „sokk”-ként tapasztalják azt, amikor az iskolai rendszerből hirtelen a munka világában találják magukat, téves vagy pusztán józan gondolkodás eredménye. Továbbá, azzal érveltek, hogy otthonból, iskolából valamint a baráti körből szerzett előzetes tapasztalataik igaziból felkészítik a fiatalokat arra, hogy megfeleljenek a munkavállalás elvárásainak (Ashton–Field 1976: 12).

Ezen kritikák ellenére is, a *Fiatal Munkás* projekt eredményeinek újraelemzése bizonyos mértékben alátámasztja Elias sokk hipotézisét, és más szerzők is felkarolják azokat a témákat, amelyekre Elias utalt ennek kidolgozása során. Például, Lawy és Bloomer (2003) arra reflektálnak, hogy a kutatásukban szereplő fiataloknak miért volt csak felszínes jövőképük és homályos elképzelésük a jövőbeli karrierlehetőségeikkel kapcsolatban; Plugor (2014) pedig azt vizsgálja romániai és angliai felsőoktatási kontextusban, hogy mely diákok azok, akik az iskolából az egyetemista életbe való átmenetet „sokk”-ként élik meg.

Fordította Bogdán Andrea

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Ashton, David N. – Field, David (1976). *Young Workers: From School to Work*. Hutchinson, London.

2. Brown, Richard – Keil, Teresa – Riddell, David S. R. (1963). *Young Worker Project: Composition of Sample*. Unpublished Memorandum, University of Leicester. (Teresa Keil Collection).
3. Carter, Michael (1962). *Home, School and Work*. Pergamon Press, London.
4. Csorba Judit (2013). Munka és Tanulás. A Felsőfokú Képzésben Részt Vevő Hallgatók Munkatapasztalata. *Esély – Social Policy Journal*, 4, pp. 30–50. http://www.esely.org/kiadvanyok/2013_4/csoba.pdf
5. Department for Scientific and Industrial Research (1958). *Human Sciences Committee, Minutes of the Third Meeting on Wednesday 7th May 1958*. The National Archives, REF: DSIR/17/684.
6. Elias, Norbert [1939] (2000). *The Civilizing Process*. Revised 2nd ed. Basil Blackwell, Oxford.
7. Elias, Norbert (1961). *Application for a Grant for Special Research to DSIR*. Unpublished, University of Leicester. (Teresa Keil Collection).
8. Elias, Norbert (1962). *Unpublished Memo: Notes in Reply to the Staff Notes from 16 October 1962, With a Few Additional Remarks on RB's Memorandum to the Problem of Sampling, 22 October 1962*. University of Ghana. (Teresa Keil Collection).
9. Elias, Norbert (1978). *What is Sociology*. Columbia University Press, New York.
10. Elias, Norbert (1980). The Civilising of Parents. In: Goudsblom, Johan – Mennell, Stephen (eds.) 1998 *The Norbert Elias Reader: A Biographical Selection*. Blackwell, London.
11. Elias, Norbert (2012). *On the Process of Civilisation*. Mennell, Stephen – Dunning, Eric – Goudsblom, Johan – Kilminster, Richard (eds.) *The Collected Works of Norbert Elias*, Vol. 3. UCD Press, Dublin.
12. Ercsei Kálmán – Kiss Zita – Szabó Júlia (2011). Consumul de loisir, gradul de autonomie și planurile de viitor ale tinerilor la Festivalul Peninsula din Târgu Mureș. In: Kiss Tamás – Barna Gergő – Kozák Gyula (eds.) *Tinerii Maghiari din România. Dimensiuni Comparative*, Ed. Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale (ISPMN) – Ed. Kriterion, Cluj-Napoca, pp. 245–274.
13. Ercsei Kálmán – Kiss Zita – Plugor Réka – Szabó Júlia (2014). Mapping Leisure and Life through the Ages in Romania. In: Modi, Ishwar – Kamphorst, Teus (eds.) *Mapping Leisure and Life through the Ages*. Sage, New Delhi. (megjelenés előtt)
14. Frankenberg, Ronnie (1957). *Village on the Border: A Social Study of Religion, Politics and Football in a North Wales Community*. Cohen and West, London.
15. Gábor Kálmán (2005). Bevezető. A perifériáról a centrumba. In: Gábor Kálmán – Veres Valér (szerk.) *A Perifériáról a Centrumba. Az Erdélyi Fiatalok Helyzetképe az Ezredforduló Után*. Belvedere – Max Weber, Szeged – Kolozsvár, pp. 9–22.
16. Gábor Kálmán – Veres Valér (2011). Transformarea Socială și Tineretul în Europa de Est. Situația Tinerilor Maghiari din România. In: Kiss Tamás – Barna Gergő – Kozák Gyula (eds.) *Tinerii Maghiari din România. Dimensiuni Comparative*, Ed. Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale (ISPMN) – Ed. Kriterion, Cluj-Napoca, pp. 39–56.
17. Goldthorpe, John J. – Lockwood, David – Bechhofer, Frank – Platt, Jennifer (1969). *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge University Press, Cambridge.

18. Goodwin, John – O'Connor, Henrietta (2006). Norbert Elias and the Lost Young Worker Project. *Journal of Youth Studies*, 9. (2), pp. 159–173. doi: 10.1080/13676260600635623
19. Goudsblom, Johan – Mennell, Stephen (eds.) (1998). *The Norbert Elias Reader: A Biographical Selection*. Blackwell, Oxford.
20. Hughes, Jason (1998). Norbert Elias and Process Sociology, In: Stones, Rob (ed.) *Key Sociological Thinkers*. Macmillan, London.
21. Jephcott, Pearl – Sear, Nancy – Smith, John H. (1962). *Married Women Working*. George Allen and Unwin, London.
22. Lawy, Robert – Bloomer, Martin (2003). Identity and Learning as a Lifelong Project: Situating Vocational Education and Work, *International Journal of Lifelong Education*, 22. (1), pp. 24–42.
23. Mennell, Stephen (1992). *Norbert Elias: An Introduction*. Blackwell, Oxford.
24. Plugor Réka (2014). Planned and Happenstance Transitions from Education to Work in England and Romania. Unpublished doctoral thesis. University of Leicester.
25. Rosser, C. – Harris, C. (1965). *The Family and Social Change: A Study of Family and Kinship in A South Wales Town*. Routledge and Kegan Paul, London.
26. Stacey, Margaret (1960). *Tradition and Change: A Study of Banbury*. Oxford University Press, Oxford.
27. Townsend, Peter (1957). *The Family Life of Old People: An Inquiry in East London*. Routledge and Kegan Paul, London.
28. Van Krieken, Robert (1998). *Norbert Elias*. Routledge, London.
29. Willmott, Peter – Young, Michael (1960). *Family and Class in a London Suburb*. Routledge and Kegan Paul, London.
30. Young Worker Project (1962a). *Minutes of Second Meeting 7 March 1962*. Unpublished. University of Leicester. (Teresa Keil Collection).
31. Young Worker Project (1962b). *Minutes of Fifth Meeting 9 May 1962*. Unpublished, University of Leicester. (Teresa Keil Collection).
32. Young Worker Project (1962c). *Minutes of Sixth Meeting 9 May 1962*. Unpublished, University of Leicester. (Teresa Keil Collection).
33. Young Worker Project (1962d). *Minutes of Tenth Meeting 6-7 June 1962*. Unpublished. University of Leicester. (Teresa Keil Collection).

Hadas Miklós

Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez¹

A tanulmány alapkérdése, hogy a nyugati modernitás évszázadai során hogyan változott a személyközi erőszak jelentősége az intim szférában, és hogy e változások hogyan magyarázhatók. Elsősorban Norbert Elias főművére, a Civilizáció folyamatára, valamint figurációs szociológiájára támaszkodom. Bemutatom, hogy az utóbbi évtizedekben a történeti kriminológusok a gyilkosságok alakulásának hosszú távú vizsgálata alapján szinte teljes mértékben igazolták az erőszakkontrollal kapcsolatos eliasi téziseket. Elias plasztikusan és meggyőzően tárja föl e folyamat számos kulcselemét, ugyanakkor az intimszféra dzsender rendjének nem tulajdonít kellő jelentőséget. A pszichotörténelmi megközelítés szakirodalmára támaszkodva amellet érvelek, hogy a 17. századtól a családi élet centruma az atyai autoritástól az anyai gondoskodás, a kölcsönös érzelmek és a pszichológiai egymásra hangolódás felé tolódik el, és a házasság alapjává a romantikus szerelem ethosza válik. Következésképpen a női ágens hatalma növekszik, míg a maskulin erőszakmonopólium kizárólagossága és magától értetődősége gyöngül. E folyamat részeként a férfi az intimszférában is kontrollálni köteles erőszakos impulzusait, vagyis olyan diszpozicionális elemeket kénytelen inkorporálni, amelyek a korábbi évezredek során a nőkhöz kötődtek. Tehát a társadalom valamennyi szférájának növekvő pszichologizációja és pacifikációja nem függetleníthető az intimszféra dzsender-rendjének radikális átalakulásától.

Kulcsszavak: civilizáció folyamata, erőszakkontroll, gyilkosságok, intim szféra, dzsender-rend, pacifikáció, pszichologizáció, női ágens

„Nyelvünk felépítése olyan, hogy számos esetben csak úgy tudjuk kifejezni az állandó mozgást és a folyamatos változást, hogy eleinte nyugalmi állapotban lévő, elszigetelt tárgyként utalunk rá beszédünkben és gondolkodásunkban, s csak azután, mintegy utólag, egy ige hozzáfűzésével juttatjuk kifejezésre, hogy ami rendszerint nyugvó, az most mozog. Amikor például a folyó partján állunk, és a víz állandó folyását gondolatainkban fogalmilag akarjuk megragadni és a másokkal való kommunikációban kifejezni, akkor például nem ezt gondoljuk és mondjuk: nézd a víz állandó folyását, hanem ezt: nézd, milyen sebesen folyik a folyó! Azt mondjuk, hogy fúj a szél, mintha a szél először nyugvó valami volna, ami egy bizonyos pillanatban mozgásba jön és fújni kezd – mintha a szél bármi más is lehetne, mint maga a fúvás, mintha létezhetne olyan szél, amelyik nem fúj. Az állapotra való visszavezetésnek ez a fajtája magától értetődőnek látszik mindazoknak, akik ebben a nyelvhasználatban nőttek fel.” (Elias 1999: 113)

1 Szeretnék köszönetet mondani Antal Z. László, Durst Judit, Fiáth Titanilla, Galajda Ágnes, Gecser Ottó, Karády Viktor, Plugor Réka és Somlai Péter tanulmányommal kapcsolatos érdemi (kritikai és segítő szándékú) megjegyzéseikért. Talán mondani sem kell, a leírtakért én tartozom felelősséggel. (Hadas Miklós)

BEVEZETÉS

Az alábbi tanulmány egy hosszabbnak ígérkező kutatási folyamat első terméke, amelynek alapkérdése: hogyan változott az erőszak szerepe, jelentősége, funkciója az elmúlt évszázadokban a nyugati világban? Milyen formá(k)ban van jelen az erőszak a különböző szférákban, alrendszerekben, mezőkben? Elegendő magyarázatot nyújt-e az eliasi civilizációelmélet, illetve fogalmi keret az erőszak megfékezésére, vagy szükséges, illetve lehetséges-e alternatív és kiegészítő magyarázatokkal szolgálni? Hogyan függ össze ez a folyamat a dzsenderbeállítódások² (vagyis a férfiaság és nőiesség) hosszú távú változásával? Fönntartható-e az a hipotézis, hogy az intimszféra jelentőségének növekedése a nyugati világban együtt jár a női ágens jelentőségének növekedésével? Mondhatjuk-e, hogy ebben az esetben a férfiak olyan diszpozicionális elemeket kénytelenek inkorporálni, amelyek a korábbi évezredek során inkább a nőkhez kötődtek? És amennyiben igen, releváns-e az a tézis, miszerint az intimszféra hatalmi viszonylatai a nemek közötti egyensúly irányába tolódtak el az elmúlt évszázadokban?

Nem kecsesgettem azzal az olvasót, hogy képes leszek valamennyi föltett kérdésre kielégítő választ adni. Nem ígérem, hogy gondolatmenetem radikálisan új elemeket és adatokat tartalmaz majd – már csak azért sem, mert nem végeztem önálló empirikus kutatásokat a témá(k)ban. Fontosnak tartom azt is előre bocsátani, hogy a jelen szöveg az erőszakkontroll kapcsán fölmerülő számos témát zárójelbe tesz. Az alábbiakban kizárólag az emberölések hosszú távú alakulását, valamint a nukleáris családon belüli pacifikálódást és hatalmi átrendeződést vizsgálom. Nem foglalkozom sem a nagy embercsoportokat érintő erőszakkal (a háborúkkal, a forradalmakkal, a polgárháborúkkal), sem a mindennapi életben előforduló egyéb erőszakformákkal, mint amilyen például az intim partnerkapcsolati erőszak, a gyermekgyilkosság, a betörés, a rablás, a kényszerítés (stb.).³

Ami itt következik, lényegében nem egyéb, mint más kutatók korábban megfogalmazott gondolatainak újrahasznosítása. Mindazonáltal mégsem elégszem meg azzal, hogy csupán az idézett szerzők gondolatainak summáját nyújtsam. Ambícióm túllép azon is, hogy a szakirodalom egyfajta metaelméleti jellegű áttekintésére vállalkozzak⁴. Az alábbi gondolatok eredetisége – reményeim szerint három tényezőből fakadhat. Egyrészt az egyes szerzők álláspontjainak összefoglaló-értelmező bemutatása során szükségképpen egyedivé válhatnak az általam választott hangsúlyok (például abból adódóan, hogy milyen szövegrészeket idézek valakitől, mit teszek a főszövegbe, mit a lábjegyzetbe, mit kurziválok egy idézetben, és így tovább). Ennél fontosabbnak érzem, hogy az ismertetett munkákat kritikai összefüggésrendszerbe illeszem, vagyis nem fukarkodom a bíráló megjegyzésekkel, következésképpen olykor talán eredeti szempontokkal is szolgálhatok. Harmadrészt pedig – s ezt tartom a jelen tanulmány legfontosabb potenciális

2 Igen, nem tévedés, így írva, hogy *dzsender*, mivel szeretném, ha ez a fogalom, amelynek eredetije az angol *gender*, meghonosodna a magyar (szak)nyelvben, hasonlóan a *dzsentri*hez, melynek eredetije a *gentry* volt.

3 Ezeket majd további tanulmányokban szeretném vizsgálni.

4 Noha az ilyen jellegű vállalkozásoknak, így például Eisner 2003-as cikkének vagy Anderson 1994-ben sokadszorra kiadott, lényegre törő összefoglalójának.

hozamának – a bemutatott szövegeket újrakontextualizálom, azaz alkalmassá teszem őket arra, hogy egymás társaságában eddig kevésbé hangsúlyozott összefüggésekre hívhassam föl általuk az olvasó figyelmét.

Megismerő pozícióm (szituációba ágyazottságom) alfáját és omegáját a történeti dzsenderkutatók, ezen belül is mindenekelőtt a maszkulinitás átalakulásával foglalkozó vizsgálódások képezik. Innen beszélek. Ide beszélek. Vagyis munkám elsődleges téje, hogy e tudományterület számára szolgáljak releváns újdonságokkal. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy e megismerési pozíció többé-kevésbé *jelöletlen*, vagyis olyannyira magától értetődő, hogy utalni sem kell rá. Nem is nagyon fogok e kontextusra hivatkozni, ám fontosnak tartom megjegyezni: az itt következő gondolatok számomra mindenekelőtt korábbi munkáim összefüggésrendszerében (Hadas 2003, 2010, 2011, 2012) érdekesek. Az explicit módon újrakontextualizált szövegek három hagyományból származnak. Mindenekelőtt Norbert Elias *figurációs szociológiai* paradigmájára, illetve főművére, a *Civilizáció folyamatára* támaszkodom. Nem véletlenül említem külön-külön a paradigmát és a főművet, mivel meglatásom szerint az Eliasra hivatkozó szerzők olykor csupán az opus magnum téziseit ismerik (azt is sokszor másodkézből), ám gondolkodás- és szemléletmódjának lényegét már nem (e szemléletmód szép megfogalmazásának tartom a jelen tanulmány mottójául választott idézetet.) Másik fontos referenciámat az emberölések hosszú távú átalakulásával foglalkozó, jórészt Eliast követő (illetve vele részben polemizáló) *kriminológiai történeti* írások képezik. Referenciáim harmadik csoportjaként a *családtörténelmi szakirodalom pszichotörténelmi irányzatát* kísérem meg bevonni az értelmező-magyarázó keretbe.

Jelentős hagyományai vannak, ahogy a történeti kriminológusok Eliast használják. Legtöbben kiindulópontjuknak tekintik, ám olykor kritikákat is megfogalmaznak vele szemben – melyek között akadnak megfontolandó elemek. Mindazonáltal épp e kritikák teszik egyértelművé, hogy mennyire behatárolt az a nézőpont, ahonnan a történeti kriminológusok szemlélődnek. Jórészt ugyanis hiányzik belőle a szociológiaelméleti megalapozottság, így a kritikák jelentős hányada megválaszolható az általuk mellőzött eliasi figurációs megközelítés segítségével. Emellett gyakran alábecsülik, illetve felszínesen alkalmazzák a történeti dzsenderkutatók fogalom- és szempontrendszerét. Ez utóbbi megjegyzés ugyanakkor nemcsak rájuk, hanem Eliasra is vonatkoztatható, aki szintén nem hatol elég mélyre a pacifikálódó, egyre inkább átpszichológizálódó, folyamatosan átrendeződő dzsenderviszonyokkal átszőtt családi- és intimszféra vizsgálata során. E hiányosság indokolja a pszichotörténelmi szakirodalom beemelését.

ERŐSZAKKONTROLL EURÓPÁBAN 1300 ÉS 2000 KÖZÖTT

„Életét azzal tölti, olvassuk például egy lovagról, hogy fosztogat, templomokat rabol le, zarándokokra támad, özvegyeket és árvákat tapos el. Különös örömet leli abban, hogy az ártatlanokat megcsonkítja. Egyetlen kolostorban, a sarlati fekete barátokéban, 150 férfinak és nőnek vágta le a karját vagy nyomta kik a szemét. Felesége éppily kegyetlen. Segít neki a kivégzésekben. Neki magának is gyönyörűséget okoz, ha kínozhatja a szegény asszonyokat. Levágatja a mellüket vagy kitepeti a körmüket, hogy ne tudjanak dolgozni. (...) Abban a korban (...), melyről itt szó van, nem létezik büntető társadalmi hatalom. (...) Egy kis létszámú elittől eltekintve, a rablás, a fosztogatás és a gyilkolás (...) teljességgel a korszak harc-

társadalmának mércéi közé tartozott. (...) A kegyetlenség kiélése nem tűnt el a társas érintkezésből. Társadalmilag nem volt törvényen kívül helyezve. A mások megkínzása és megölése feletti öröm nagy volt, s ez társadalmilag megengedett öröm. (...) Ebben az állandó forgatagban, az embervadászat háborús és a vadászat és a lovagi tornák »békeidőbeli« szórakozásának váltakozásában kevés dolog volt előre kiszámítható. (...) Rettegés uralkodott mindenütt; a pillanat háromszorosan számított. (...) A középkor laikus felső rétegének zöme bandavezéréletet élt. (...) A középkori harcos nemcsak szerette a harcot, benne is élt. Ifjúsága azzal telt, hogy felkészült a harcokra. Amikor nagykorú lett, lovaggá ütötték, s addig háborúskodott, ameddig erejéből futotta, tehát egészen aggyastyánkoráig. Életének nem volt más funkciója. Lakóháza őrtorony, erődítmény volt, támadó- és védekezőfegyver egyszerre.” (Elias 1987: 355–357)

Egy pillanat alatt megérthetjük Norbert Elias fő művének lényegét, ha tudatosítjuk magunkban azokat az érzéseket, amelyeket a fönti sorok olvastán átéltünk. Megkockáztatom: a 21. században nincs olvasó, aki az első néhány mondatban leírt cselekedetek kapcsán ne érezne valamiféle feszélyezettséget, zavart, zavarodottságot, esetleg undort vagy szégyent, vagyis ne tette volna belsővé a civilizáció folyamatának legfontosabb kényszerét, az erőszakkontrollt. A *Civilizáció folyamata* című könyv (alcíme: *Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*), melyből a fönti idézet származik, 1939-ben jelent meg németül, ám mintegy harminc évet kellett várni, hogy az angol fordítás is napvilágot lásson. Ennek eredményeképpen több tucatnyi nyelvre lefordították, és mára a huszadik századi szociológia egyik klasszikusává vált.⁵

A több mint nyolcszáz oldalas könyv két kötetből áll. Az első, csaknem négyszáz oldalas részben (*A viselkedés változásai a Nyugat laikus felső rétegeiben*) szokatlanul izgalmas példatárral szolgál: ír – többek között – az evés közbeni viselkedésről, az orrtörlésről, a köpködésről, a há-
lólhelyiségben való viselkedésről, a férfiak és a nők kapcsolatáról, továbbá a lovagi életformában bekövetkező változásokról. A kultúra fogalmával szembeállított civilizáció jelenségét az emberi viselkedés sajátos megváltozásaként értelmezi, és az „illelmes” viselkedésre készítő szokások és erkölcsi minták kialakulását tanulmányozza a kora középkortól a felvilágosodásig terjedő időszakban. Reneszánszkori etikett-tankönyvek, festmények, Minnesanger-énekek és más kvalitatív források elemzéséből kiindulva bemutatja, hogy a nyugati társadalmakra jellemző individuális és racionális megalapozottságú civilizált viselkedés egy hosszú távú, testi megnyilvánulásokban és illemszabályokban inkorporálódó kódrendszer belsővé tételének köszönhetően jött létre. A folyamat lényegét Elias így foglalja össze egy későbbi munkájában: „Ha megpróbálnánk minden civilizációs folyamat kulcsproblémáját a lehető legegyszerűbb képlettel kifejezni, úgy

5 Eredeti címe: *Über den Prozess der Zivilisation*. A könyv legújabb, angol nyelvű kritikai kiadásának (Elias 2012) címe nem a korábbi *The Civilising Process*, hanem az angolul ugyan némileg sután hangzó, ám az eredeti német címet pontosabban visszaadó *On the Process of Civilisation: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Ezáltal ugyanis a hangsúly – az eredeti szerzői szándéknak megfelelően – nem a „civilizáció”, hanem a „folyamat” fogalmára kerül. A „the” határozott névelő elmaradása pedig pontosan azt hivatott jelezni, hogy a vizsgálat tárgya nem egyedi, hanem általános érvényű szociológiai jelenség. A könyv magyarul 1987-ben jelent meg Berényi Gábor fordításában, Hanák Péter előszavával (Elias 1987 [1939]).

fogalmazhatnánk, a probléma lényege, hogyan tudják az emberek elemi, animális szükségleteiket az együttélés során úgy kielégíteni, hogy e szükségletek kielégítése során ne pusztítsák el, ne frusztrálják, ne alázzák meg egymást, és semmilyen módon ne okozzanak kárt egymásnak, tehát hogy az egyes ember vagy csoport elemi igényeinek kielégítése ne egy másik ember vagy csoport hátrányára történjen.” (Elias 2002: 32).⁶

Elias nem véletlenül használt másodlagos kvalitatív forrásokat munkájában, hiszen műve megírásakor még nem álltak rendelkezésére kvantitatív történeti adatsorok az erőszak előfordulásának különböző formáit illetően. Szigorúan véve tehát könyve nem tekinthető egyébnek, mint egy hosszú távú változási folyamattal kapcsolatos erős hipotézisnek.⁷ A tudósközösség azonban szeret kvantitatív, egyértelműen mérhető, jól demonstrálható adatokkal is dolgozni, így joggal merült föl a kérdés, hogy milyen kemény indikátorokkal lehetne mérni az erőszak hosszú távú átalakulását. Az emberölési adatok elemzése jó választásnak tűnik e célra.⁸ A történészek és kriminológusok megkezdték a hozzáférhető gyilkossági trendek összehasonlító történeti vizsgálatát, majd eredményeik alapján hosszú távú trendeket vázoltak föl. Elias élelátását ékesen bizonyítja, hogy állításait az utóbbi egy-két évtized kriminológiatörténeti vizsgálatai szinte teljes mértékben alátámasztották.

A múlt század nyolcvanas éveinek elején (tehát Elias halála előtt csaknem egy évtizeddel) jelent meg a témáról az egyik legtöbbet idézett mű (Gurr 1981), amelynek szerzője összesíti az 1970-es években született, angliai elkövetőkre vonatkozó gyilkosságokra irányuló kriminológiatörténeti kutatások adatait. Tedd Robert Gurr nem kevesebbet állít, minthogy Angliában, a 13. századtól a 20. század végéig terjedő nyolcszáz éves periódusban fokozatosan, egyértelműen és jól dokumentálhatóan csökkent az emberölések aránya: míg a tizenharmadik században százezer főre még húsz gyilkosság jutott, addig a huszadik század végére ez a szám egy alatt marad! E nyolcszáz éves periódusban tehát az erőszakos gyilkosságok aránya huszadára csökkent. A kollégák természetesen kritikai ellenőrzésnek vetették alá Gurr eredményeit (Eisner 2003: 86–87). Az egyik alapvető kérdés az volt, hogy vajon az általa talált adatok mennyiben tekinthetők a nyugati világban általános érvényűnek. Nos, néhány éven belül egyértelművé vált, hogy kísértetiesen hasonló hosszú távú trendek figyelhetők meg Skandináviában (Österberg–Lindström 1988, Österberg 1996) és Hollandiában is (Spierenburg 1996). Az ezredfordulót követően aztán végképp eldőlt a kérdés: Manuel Eisner, a neves cambridge-i kriminológiatörténész elvégezte az európai gyilkosságokkal kapcsolatos történeti vizsgálatok metaanalízisét (Eisner 2003). Több mint kilencven publikációt dolgozott föl, valamint tíz ország nemzeti statisztikai és rendőrségi adatait gyúrta össze, létrehozván egy „*gyilkosságtörténeti*

6 A mű ismertetését lásd e válogatás bevezető írásában.

7 Hogyan lehet tesztelni Elias elméletét? Részben úgy, ahogy korábban tettük: reflektálunk saját érzéseinkre az Elias által leírtakat illetően. Ebben az esetben be kell látnunk, hogy az állatias, civilizálatlan viselkedésformákkal kapcsolatosan a feszélyezettség-, zavar-, undor- és szégyenérzés jelen van bennünk. Miképpen az is kétségtelen, hogy hasonló érzések kerítenek hatalmukba, ha csupán elképzeljük, hogy például intím szükségleteinket – székelés, vizezés, szexualitás stb. – nyilvánosan, más tekintetetek előtt kell kielégítenünk.

8 Mindazonáltal nem győzőm hangsúlyozni, hogy egy elmélyültebb elemzésben nem hagyhatók figyelmen kívül az emberölések és a főntebb említett egyéb erőszakos cselekedetek közötti összefüggések!

adatbázist”. E sokat idézett tanulmány eredményei egyértelműen alátámasztják, hogy 1200 és 2000 között egész Európában egyértelműen csökkentek az emberölések. Kétségtelen ugyan, hogy időbeli eltérések megfigyelhetők egyes országok, ország-csoportok és regionális egységek között, melyeket durván leegyszerűsítve úgy lehetne összefoglalni, hogy többnyire előbb csökkent a gyilkossági ráta Északon és a sűrűbben lakott városi övezetekben, mint Délen és a falusi, illetve hegyvidéki régiókban⁹. Mindazonáltal Európa valamennyi részén csökkenő a tendencia. Mi több, a 19. század közepétől a 20. század közepéig konvergencia figyelhető meg az egyes országok, ország-csoportok és régiók között.

Figyelemre méltó az is, állítja Eisner, hogy az évszázadok során az adatok szinte példátlan stabilitást mutatnak a nemi- és életkori megoszlást illetően: az elkövetők túlnyomó többsége fiatal, húszas éveiben járó férfi. Mindazonáltal a gyilkossági ráták egyre alacsonyabb hányadai mindenekelőtt a férfiak egymás sérelmére elkövetett gyilkosságainak csökkenéséből adódnak (vagyis növekszik a családon belül a nők sérelmére elkövetett gyilkosságok aránya¹⁰). Az emberölések további jellemző vonása, hogy az idő múlásával párhuzamosan az elkövetők között egyre kevesebb a magasabb társadalmi csoportokba tartozók hányada (következésképpen az alsóbb osztályokba tartozóké növekszik). Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a középkorban az interperszonális fizikai erőszak még egyáltalán nem volt osztálysajátos jelenség¹¹. Csupán azt követően vált azzá, hogy a korai modern periódustól kezdődően kevesebb gyilkosságot követtek el (Eisner 2003: 108, 115). A 17. század elején például Amszterdamban a gyilkossági ráta csökkenése mindenekelőtt annak volt köszönhető, hogy a templomba járó gazdag polgárok kezdték elutasítani az erőszakot, míg az alsóbb osztályok tagjai továbbra is előszeretettel késelték meg egymást (Spiereburg 1998).

AZ ERŐSZAKKONTROLL MAGYARÁZATAI

Joggal merül föl a kérdés: hogyan lehet magyarázni az erőszak hosszú távú csökkenését? Ez esetben is Norbert Elias opus magnumának fejtegetéseivel kell kezdenünk a választ. Művének második kötetében (címe: *Társadalmi változások. Egy civilizációelmélet vázlatja*) egy hosszú távú változások megragadására alkalmas makroszintű magyarázó elméletet dolgoz ki. Eszerint az erőszakkontroll erősödése, majd egyéni szintű internalizációja néhány meghatározó társadalmi intézmény hosszú távú kialakulására, megszilárdulására vezethető vissza. Ezek közül legfonto-

9 Míg például az 1880-as évek első felében a milánói gyilkossági ráta 3,6 volt (vagyis százezer főre évi 3,6 gyilkosság jutott), addig ez az arány Palermóban 45,1 volt (Chesnais 1981).

10 Míg a 14–17. század között a családon belüli gyilkosságok aránya általában nem haladja meg az összes gyilkosság arányának tíz-tizenöt százalékát, addig a 20. század második felére már az emberölések mintegy harmada történik családon belül! Hangsúlyozandó persze, hogy időközben a gyilkossági ráta átlagosan a huszadára csökken: a százezer főre eső 30-ról mintegy 1–1,5-re (Eisner 2003: 120)!

11 A 14–15. században a nemes férfiak több mint negyede erőszakos halállal halt meg – általában a saját társadalmi osztályába tartozóval vívott párbajban vagy háborúban (vö. Pinker 2011: 81–83, Eisner 2003: 115).

sabb az állami erőszak- és adómonopóliumot kialakító abszolutista monarchiák megszületése, valamint a városfejlődés és az ezzel együtt járó kapitalista piaci szervezetek kikristályosodása. A 16–17. századtól kezdve, a mind bonyolultabbá váló kölcsönös függőségi viszonylatoknak köszönhetően a harci tevékenységre szakosodott, feudális lovagi társadalom fokozatosan egy békésebb, „*pacifikált*” udvari társadalommá alakul: az „erőszakot kaszárnnyá zárják”. Ily módon az udvari viselkedés szabályai, normái egyre kifinomultabbá, cizelláltabbá, átpszychologizáltabbá, erőszakmentessé, egyszóval civilizáltabbakká válnak. Mindennek jellemző példája, hogy a nemes urak egymás elleni, életre-halálra szóló harcait fokozatosan az udvari kamarillapolitika váltja föl. Elias megfogalmazása szerint az „interdependenciák egyre bonyolódó szövedékéből” a „társadalmi tér pacifikációja”, az „affektusok pontosabb szabályozása”, más szóval a „szenvédélymentes önuralom” belsővé tétele következik. A későbbi évszázadokban aztán ezek a civilizált viselkedési minták (melyek par excellence formájukban a francia királyi udvarban kristályosodnak ki) a vigyázó szemüket Párizsra vető királyi és fejedelmi udvarokon keresztül eljutnak Európa valamennyi régiójába, és fokozatosan leszivárognak az alsóbb társadalmi csoportokba is:

„A stabilabb erőszak-monopóliumokkal rendelkező társadalmakban a funkciómegoszlás többé-kevésbé előrehaladott, az egyéneket kötő cselekvési láncolatok hosszabbak, és az egyik ember funkcionális függősége a másiktól nagyobb. Az egyén itt messzemenően védve van attól, hogy hirtelen rajtaüssenek, hogy a fizikai erőszak sokkszerűen törjön be az életébe; ugyanakkor ő maga kénytelen visszafojtani szenvedélyei kitörését, a vértolulást, amely egy másik ember elleni fizikai támadásra készíti.” (Elias 1987: 684–685) „Nagyobb embercsoportok interdependenciája és a fizikai erőszak kiiktatása révén létrejön egy olyan társadalmi mechanizmus, amelyben az emberek egymásra gyakorolt kényszerei tartósan belső kényszerekké alakulnak; ezek a belső kényszerek, az állandó vissza- és előretételek függvényei, amelyeket az egyénbe, hosszú cselekvési láncolatokba való beleszövődésével összhangban kiskorától nevelnek bele, részben a tudatos önuralom alakját, részben automatikusan működő szokások formáját öltik.” (Elias 1987: 694)

Az erőszak-monopólium, illetve a külső kényszerből belső kényszerré váló erőszakkontroll elias elméletét a gyilkossági ráta csökkenését magyarázni kívánó történészek és kriminológusok többsége is elfogadja. Vagy ha nem is fogadja el teljes mértékben, azt magától értetődő(en) kutatásai kiindulópontjának tekinti¹². Közülük többen rámutatnak arra, hogy a 16. század előtti Európában a hatóságok többnyire még viszonylag elnézőek az emberöléseket illetően, különösen abban az esetben, ha azokat becsületbeli ügyként vagy – későbbi kategóriával élve – „hirtelen felindulásból” elkövetett cselekedetként ítélik meg. Az ilyen esetekben általában beérik a rend helyreállításával, és azzal, hogy az érintett családok valamilyen formában (bocsánatkérés, kártérítés fizetése) megbékéljenek egymással.¹³ A helyi hatalmi- és erőszak-monopóliumok fo-

12 Talán mondani sem kell, köztük számos Elias-tanítvány található, akik kifejezetten a mester inspirációjának köszönhetően kezdenek el az emberölések hosszú távú alakulásával foglalkozni.

13 Eisner hivatkozik egy olyan esetre a 14. századi Zürichből, amikor egy verekedés során egy hentes leszúr egy másik hentest, a bírák azonban az ügyet „becsületbeli gyilkosságnak” minősítik, mivel bizonyítva látják, hogy az áldozat becsmérlő megjegyzéseket tett az elkövető családjára. Így a gyilkost,

kozatos megszilárdulásának köszönhetően azonban az egyes városokat, fejedelemségeket vezető arisztokrata családok később már egyre kevésbé elégednek meg az érintett felek közötti békekötéssel, és az elkövetők megbüntetését szorgalmazzák. A gyilkosság így fokozatosan mind súlyosabb bűnnek, elkövetője pedig többnyire halálbüntetést érdemlő bűnözőnek minősül. A téma egyik vezető kutatója szerint egyértelmű az összefüggés az ilyen gyilkosságok szigorúbb megítélése és a gyilkossági ráta csökkenése között:

„A 16–17. század környékén, a vallásháborúk és a harmincéves háború közötti periódusban a halálos kimenetelű agresszió »moralizációs« és »civilizációs« kampány tárgyává vált. Mindez érzékelhető volt a büntetőjog fejlődésében, a jogi kategóriák egyre árnyaltabbá válásában, valamint a gyilkosságoknak bitófát igénylő tettekké minősítésében.” (Rousseaux 1999: 157, idézi Eisner 2003: 127. Az én fordításom: HM.)

Több szerző is megállapítja, hogy a 16. századtól kezdődően egész Európában növekszik a központosított, egyre szakszerűbb jogi alapokon nyugvó állami bürokrácia és az állam által létrehozott hadsereg jelentősége (Tilly 1992). Egyesek rámutatnak, hogy ebben a periódusban a jogszabályok mindinkább kiterjednek a magánszférára is, pontosan megszabva, hogy mit szabad, illetve mit nem szabad tenni például az egyes családi ünnepeken, hogyan kell a gyermekeket nevelni, mikor és mennyi alkoholt lehet fogyasztani, hogyan kell öltözködni különböző alkalmakkor, és így tovább (Oestreich 1982). Mindehhez az alábbiakat fűzi hozzá Eisner:

„Ezek a tevékenységek összességükben a társadalmi fegyelmezés fölgyorsulását eredményezték; e folyamatot a különböző társadalmi, politikai és gazdasági erők komplex interakciójának eredményeként foghatjuk föl (Dülmen 1993, 1996). Az államhatalom megszilárdulása csupán egyike ezeknek az erőknek. Tehát a reformációs mozgalmakat követő vallási hevület növekedése, az írástudás és az iskoláztatás expanziója, a kialakuló kapitalista munkaszervezet létrejötte egyaránt a korai modernitást jellemző fegyelmezési folyamat *független* forrásainak tekinthető.” (Eisner 2003: 127. Az én fordításom és kiemelésem: HM)

Mint látható, Eisner itt már kritikai észrevételeket is megfogalmaz az eliasi paradigma magyarázó-értelmező részét illetően, melyeket aztán továbbiakkal is kiegészít. A civilizációelmélettel kapcsolatos fő kifogása, hogy „Elias szinte kizárólag az állam ama kényszerítő potenciálját hangsúlyozza, amelyet az egyes részhatalmakkal rendelkezők és a bürokratikus ellenőrzést végzők maga alá rendelése révén gyakorolhat” (Eisner 2003: 127. Az én fordításom: HM). Az ő álláspontja ezzel szemben az, hogy nem szabad megelégednünk a „felszíni jelenségek vizsgálatával”, és „mélyebbre kell ásunk”, mivel ebben az esetben „számos inkonzisztenciát fedezhetünk föl” az eliasi elmélet és az egyes társadalmakban előforduló variációk között. Egyes szerzők például rámutatnak arra, hogy a Németalföldön abban a korszakban is csökkent a gyilkossági ráta,

aki tettét követően megbecsült zürichi polgárként éli tovább életét, csupán azzal büntetik, hogy fizessen kártérítést az áldozat családjának (Eisner 2003: 126).

amikor nem alakult ki erős központi államhatalom. Miképpen olykor ennek ellenkezője is igaznak bizonyult: a középkori Olaszországban például meglepően nagy volt a rendőri erők aránya, mindez azonban nem eredményezte a gyilkosságok csökkenését (Muchembled 1996). Mások (például Sharpe, 1996) azt hangsúlyozzák, hogy sem bürokratikus értelemben, sem a hadsereg méretét tekintve Anglia nem volt erősen centralizált állam, hosszú távon azonban az erőszak ott is csökkent. Más kutatók azt kívánják bizonyítani, hogy az erőszak hosszú távú megfélemezése nem a fölülről jövő állami kontroll erősödésének, hanem inkább az egyes csoportok közötti bizalom kialakulásának köszönhető:

„[1630 és 1800 között, Új-Angliában] nem volt megfigyelhető korreláció az emberölések hirtelen csökkenése, valamint a gazdasági fejlődés, az erősebb királyi udvar vagy a nagyobb rendőri készsétség között. Ezzel szemben erős korreláció állt fenn az emberölések csökkenése és a növekvő társadalmi szolidaritás között, mely a protestáns angolokat egyesítette a bennszülöttekkel, franciákkal és saját katolikus uralkodójukkal szemben vívott két háborúban és egy forradalomban.” (Roth 2001: 53. Az én fordításom: HM)

Mit lehet ezek után fölhozni Elias védelmében?

Véleményem szerint nem helytálló Eisner ama megjegyzése, miszerint Elias csupán az állami kényszereket hangsúlyozná. Főműve második kötetének első részében (címe: *A feudalizáció mechanizmusai*) külön fejezeteket szentel olyan jelenségeknek, amelyek mind a magyarázó-értelmező gondolatmenet meghatározó részét képezik. Így például *százoldalnyi terjedelemben* (!) foglalkozik a népesség növekedésével, a terjeszkedő célzatú keresztes hadjáratok következtében kitágult társadalmi tér egyre összetettebbé válásával, az úthálózat, a kereskedelem és a városfejlődés sajátosságaival. Vizsgálja a társadalom befelé történő terjeszkedését: a munka, a piacok és a pénzgazdálkodás differenciálódását, a technológiai fejlődés jelentőségét. Részletesen tárgyalja a piac, az adózás és a városfejlődés közötti kölcsönös függőségek kérdéskörét is (Elias 1987: 402–503). Mindemellett könyve más fejezeteiben is minduntalan utal ezekre a témákra¹⁴. Megjegyzendő, hogy csupán a főnti fejtegetéseket *követően*, könyve második kötetének második részében (címe: *Az állam szociogeneziséhez*) foglalkozik szisztematikusan az államfejlődés és a civilizáció folyamata közötti kölcsönös függőségek témájával. Véleményem szerint ezért joggal minősíthetjük megalapozatlanoknak azokat a kritikai megjegyzéseket, amelyek szerint Elias

14 Vegyük például a következő idézetet: „A funkciómegoszlással nőtt és növekszik a munka termelékenysége; a nagyobb munkatermelékenység az előfeltétele annak, hogy egyre szélesebb rétegek életszínvonalára emelkedjék; növekszik a mindenkori felső rétegek funkcionális függése; s csak a funkciómegoszlás igen magas fokától kezdve válik végre lehetővé stabilabb erőszak- és adómonopóliumok létrejötte, erőteljesen specializálódott monopóliumigazgatással, tehát csak ekkor jöhetnek létre a szó nyugati értelmében vett államok, amelyek fokozatosan némileg »biztonságosabbá« teszik az egyén életét. E fokozódó funkciómegoszlás nyomán azonban szakadatlanul egyre több ember, *egyre több emberi terület kerül függésbe egymástól* (Elias 1987: 777. Az én kiemelésim: HM). Vagyis Elias az államalakulás *előfeltételeként* tekint a feudalizmusban bekövetkező társadalmi változásokra. Ilyen értelemben az államfejlődés csupán az egyik – kétségtelenül meghatározó – eleme a nyugati civilizációs folyamatnak.

kizárólag az állam kényszerítő potenciáljával foglalkozna. Ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy *Elias hosszú távú és egész Európára jellemző társadalmi átalakulásokról beszél*, melyek során természetesen elképzelhetők hullámmozgások és lokális variációk. Vagyis – véleményem szerint – az adott helyen és időben kikristályosodó egyedi formációk alapján nem indokolt (és nem fair) kétségbe vonni egy nagy elmélet relevanciáját. Ama ellenérv sem tűnik túlságosan erősnek, mely szerint egyes helyeken létezettek olyan társadalmi konstellációk, amikor magas volt a rendfenntartó erők létszáma, és az erőszak mégsem csökkent. Önmagában ugyanis a rendfenntartó erők mérete nem jelenthet garanciát valamennyi erőszaktípus, így az emberölések csökkenésére, különösen a 16. század előtt, amikor a becsület alapú gyilkosságok még többé-kevésbé elfogadottnak számítanak¹⁵. Emellett elfogadhatatlannak tartom azt az állítást az is, miszerint Elias nem foglalkozott volna az írásbeliség expanziójával vagy a kialakuló kapitalista munkaszervezettel. Számptalan idézettel lehet bizonyítani ennek az ellenkezőjét.¹⁶

Az egyik jellegzetesen szüklátóköri Elias-olvasaton alapuló kritikai ellenvéleménynek azt a fent idézett passzust tartom, amelyben Eisner – Dülment idézve (és bizonyos értelemben mögé is bújva¹⁷) – azt írja, hogy a társadalmi fegyelmezés fölgyorsulása „a különböző társadalmi, politikai és gazdasági erők komplex interakciójának eredményeként” fogható föl, amelyek közül az államhatalom megszilárdulása csupán az egyik erőnek tekinthető. Első olvasásra akár még egyet is érthetnénk ezzel a megfogalmazással, mondván, hogy lényegében Elias sem állít mást. Csakhogy e passzus ama kritikai észrevétel *után* található, miszerint Elias csupán az állami kényszereket hangsúlyozná – vagyis a bíráló Elias vélelmezett szüklátóköriúségét igyekszik ily módon meghaladni. Ugyanakkor a szöveg nyelvezete, és különösen a társadalmi, politikai és gazdasági erők *komplex interakciójának* említése arról tanúskodik, hogy Eisner nemigen járatos az eliasi paradigmában. Az pedig végképp nem tartható fair eljárásnak, hogy a legcsekélyebb kísérletet sem téve egy kulcskategória elméleti pozicionálására, *civilising process* helyett egyszer csak *disciplining process*-ről kezd el beszélni, vagyis úgy érvényteleníti a bírált szerző kulcsfogalmát, hogy azt egyszerűen behelyettesíti a *fegyelmezés folyamatával*, azaz egy olyan kategóriával, amely a bíralt elméletben a kulcskategória szerves része. Véleményem szerint az ilyen szüklátóköri kritikai álláspontok a *Civilizáció folyamatának* leegyszerűsített, ha tetszik, „elméletlení-

15 Könnyen belátható, hogy a zürichihez hasonló, megértő bírói gyakorlat mellett (ld. a 12-es jegyzetet!) nem indokolt összefüggést keresni a rendőrség nagysága és az emberölések számának csökkenése között. Figyelemre méltó, hogy a zürichi hentes által elkövetett becsületgyilkosság bemutatásához maga Eisner is fontosnak tartja hozzátenni: „számptalan ehhez hasonló eset található a középkori dokumentumokban” (Eisner 2003: 129).

16 Egyik legtöbbet hivatkozott forrása, rotterdami Erasmus kapcsán például az alábbiakat írja: „A humanisták olyan mozgalom képviselői voltak, amely meg akarta szüntetni a latin nyelvnek az egyházi hagyományra és az egyházi körökre való korlátozását, s a latint a laikus társadalom, legalábbis a laikus felső réteg nyelvéné akarta tenni. Nem kis mértékben a nyugati társadalom szerkezetének azt a – vizsgáldásainkban más oldalról már oly gyakran kimutatott – megváltozását jelzi ez, amelynek során e *társadalom laikus részében erősödik az igény egy laikus művelt írásbeliségre*. A humanisták e változás végrehajtói, a laikus felső réteg ezen igényének funkcionáriusai.” (Elias 1987: 325. Az én kiemelésem: HM)

17 A szövegkörnyezetből ugyanis nem derül ki kétséget kizáróan, hogy meddig tart Dülmen gondolatmenete, és mikor kezdődik Eisner mondandója.

tett” olvasatán alapulnak. Eltekintenek ugyanis az eliasi gondolatmenet paradigmába-ágyazottságától, vagyis attól a kontextustól, amely a német szociológust igazán jelentős és eredeti szerzővé avatja. Amikor Dülmen és Eisner a „társadalmi, politikai és gazdasági erők *komplex interakcióiról*” írnak, akkor tulajdonképpen ugyanazt igyekeznek kifejezni egy konvencionális társadalomtudományi nyelvezetet használva, amit Elias *figurációnak* nevez; fogalomkészletük elárulja, hogy anélkül bírálják a *Civilizáció folyamatait*, hogy ismernék a figurációs paradigma gondolkodásmódját.

Meggyőződésem, hogy csak abban az esetben érthetjük meg Elias civilizációelméletét, ha ismerjük figurációs elméletét is, amelynek szemléleti elemei implicit módon már jelen vannak az opus magnumban is, ám explicit formában több későbbi munkában, mindenekelőtt a *Szociológia lényegében* (Elias 1999) kerülnek kifejtésre. A jelen kontextusban nincs tér a figurációs szociológiai paradigma részletes bemutatására, mindazonáltal elkerülhetetlennek tartom, hogy nagyon röviden utaljak annak néhány lényegi vonására. Eme irányzat talán legfontosabb sajátossága, hogy a vizsgált jelenségeket *mozgásukban, változásukban* kívánja megragadni. Sok társadalomtudós úgy gondolhatja, hogy ez az állítás közhely, és hogy mi sem magától értetődőbb ennél. Ám ha komolyan vesszük, és alkalmazni is szeretnénk a jelen tanulmány mottójául választott folyó- és szélmetaforát, föl kell ismernünk, hogy ebben az esetben radikálisan szakítanunk kell bevett rutinjainkkal, hiszen – mint azt Elias megállapítja – az általunk használt nyelv maga is arra készítet bennünket, hogy statikus fogalmak révén próbáljuk értelmezni az elemzett tárgyat:

„A szociológiában manapság olyan absztrakciók uralkodnak, amelyek mintha nyugalmi állapotban lévő elszigetelt tárgyakra vonatkoznának. Még a »társadalmi változás« fogalmát is úgy szokták használni, mintha állapotról lenne szó. Némileg úgy áll a dolog, hogy a nyugalmi állapotból mint normál állapotból indulnak ki, s innen jutnak el a különleges állapotként kezelt mozgásig”. Például a hatalom fogalmát is „rendszerint úgy használják, mintha egy nyugalmi állapotban lévő elszigetelt tárgyra vonatkozna. Ehelyett (...) a »hatalom« két vagy több ember, sőt talán emberek és természeti tárgyak kapcsolatát fejezi ki, a hatalom kapcsolatok attribútuma, s leginkább a többé-kevésbé ingadozó *hatalmi változásokra* vonatkozatható.” (Elias 1999: 117–118, kiemelés az eredetiben)¹⁸

18 Figyelemre méltó, hogy ugyanígy, változásában fogja föl az egyén és (mint látni fogjuk) a társadalom fogalmát is: „Vegyük nagyító alá az »individuum« fogalmát. Ha megjelenítjük azokat a megfigyelhető tényeket, amelyekre a fogalom vonatkozik, akkor csakis egyes embereket találunk, akik korábban gyermekek voltak, akiket sok éven át szüleiknek és más felnőtteknek kellett táplálniuk és védelmezniük, majd lassan felnövekedtek, elfoglaltak valamilyen önálló társadalmi pozíciót, talán megházasodtak, nekik is születtek gyermekeik, és végül meghaltak. Individuumon tehát nem joggal olyan embert érteni, aki változik, s nemcsak – ahogy néha kifejezik – valamilyen folyamaton megy keresztül; ez is egyike a korábban említett minta szerinti nyelvi fordulatoknak: »a folyó folyik«, a »szél fúj«. Bár első pillantásra ellentmond a hagyományos nyelvi-gondolkodási szokásoknak, mégis jobban megfelel a tárgynak, ha azt mondjuk, hogy az ember állandó mozgásban van; nemcsak végigmegy valamilyen folyamaton, ő maga *a* folyamat. Fejlődik.” (Elias 1999: 120–21, kiemelés az eredetiben)

Ez az idézet arra is fölhívja a figyelmet – és ezt tartom az eliasi megközelítés következő kulcselemének –, hogy a figurációs szellemben fölfogott hatalom-fogalom mindig egy „*cseppfolyós, többpólusú, változó hatalmi egyensúlyra*” vonatkozik. A figurációs megközelítés alapján eljáró társadalomtudós a hatalmi viszonylatok tanulmányozásakor nem statikus és merev dichotómiákban gondolkodik (mint amilyen például az elnyomó–elnyomott vagy az úr–szolga, és így tovább), hanem nagy hangsúlyt helyez a mozgásra, a változásra, az átmenetekre, vagyis a történelmi folyamatok elemzése révén megragadható, „*több-kevesebb*”-viszonylatok változásainak vizsgálatára:

„Már a csecsemőnek is van élete első napjától fogva hatalma a szülők felett – és nemcsak fordítva, a szülőknek a csecsemő felett – amennyiben akármilyen értelemben értékes számukra. (...) Ugyanez mondható el az úr és a szolga viszonyáról: nemcsak az úrnak van hatalma a szolga felett, hanem annak is (...) az úr felett. (...) Hatalmi egyensúly mindenütt létezik, ahol kölcsönös funkcionális függés áll fenn az emberek között. (Elias 1999: 74)¹⁹.

Ezek az idézetek alkalmasak arra is, hogy általuk rámutassunk a figurációs gondolkodás két további meghatározó elemére, nevezetesen annak lényegi és következetes *relacionalitására*, valamint ezzel összefüggésben arra is, hogy e relacionális gondolkodásnak köszönhetően az eliasi szociológia elegáns egyszerűséggel oldja föl az ún. *mikro-makro problematikát*, vagyis az egyéni és a kollektív szint közötti közvetítés kérdését:

„Sokan nem tudják elképzelni, hogy sok egyedi ember viselkedésének összekapcsolódásából olyan sajátos kapcsolati struktúrák jönnek létre – legyen szó házasságról vagy parlamentről, gazdasági válságról vagy háborúról –, amelyek nem

19 Ezért vezeti be a hatalom kategóriája helyett a „*viszonylagos játékerő*” relációs fogalmát, melynek segítségével az „egyik játékos nyeresí esélyeit kívánja jelölni a másikéihoz képest” (Elias 1999: 74). Ennek kapcsán egy fontos idézet: „Gondoljunk például a futballra. Itt különösen világos, hogy két kölcsönösen függő ellenfél, akik »mi«- és »ők«-kapcsolatban állnak szemben egymással, közösen alkotnak egyetlen figurációt. Az egyik oldal játékosainak csoportosulásaiban bekövetkező módosulások csak a másik oldal játékosainak módosult csoportosulásaival összefüggésben érthetők. (...) A változó alakzatoknak, vagy másként kifejezve az alakzati folyamatnak a középpontjában egy ingtag feszültségegyensúly, hol erre, hol arra eltolódó hatalmi egyensúly áll, amely ingaként leng ki eltérő irányokba. Az ilyen ingtag hatalmi egyensúly minden figurációs áram sajátosságai közé tartozik.” (Elias 1999: 134–135)

Az utolsó mondat az angol változatban így fest: „At the core of changing *figurations* – indeed the very hub of the *figuration* process – is a fluctuating, tensile equilibrium, a balance of power moving to and fro, inclining first to one side and than to the other. This kind of fluctuating balance of power is a structural characteristic of the flow of every *figuration*.” (Elias 1978: 131. Az én kiemeléseim: HM). Vagyis az eredeti szövegben az „alakzat” fogalma helyett *mindenhol* a „*figurációt*” használja Elias. Rejtély számomra, hogy a magyar kiadásban ennek helyébe miért kerül bizonyos esetekben az „alakzat”. (Arról nem is beszélve, hogy a „flow of *figuration*” szerkezet nem a figurációs „áramra”, hanem a figurációs „áramlásra”, vagyis a folyamatos mozgásra vonatkozik.) Miképpen azt sem értem, hogy a németül „*Was ist Soziologie?*”, angolul „*What is Sociology?*” kérdőjeles címet viselő könyv magyar kiadásának miért az lett a címe, hogy „*A szociológia lényege*”.

érthetők és magyarázhatók meg az egyes résztvevők viselkedésére visszavezetve.” (Elias 1999: 137) „Az emberek vizsgálata során a figyelem középpontjában hol az egyes ember állhat, hol pedig azok a figurációk, amelyeket sok egyedi ember alkot. Mindkét szemléleti sík megértését károsítja azonban, ha nem vesszük figyelembe mindig mind a kettőt. Amit két különböző fogalommal – »egyén« és »társadalom« – jelölünk, az a mai fogalomhasználatól eltérően nem két külön létező tárgy, hanem az emberi univerzum különböző, ám szétválaszthatatlan síkjai.” (Elias 1999: 132–33) „A »figuráció« fogalma arra szolgál, hogy olyan egyszerű fogalmi eszközök teremtünk, amelynek segítségével (...) elkerülhető, hogy úgy beszéljünk és gondolkodjunk »egyénről« és »társadalomról«, mint két különböző, s ráadásul ellentétes alakzatról.” (Elias 1999: 133)

Tisztában vagyok azzal, hogy a fenti idézetek csupán arra alkalmasak, hogy tézisszerűen rámutassanak valamire, arra azonban már nem, hogy érzékeltessék is a figurációs gondolkodás sajátosságait. E szemléletmód lényege ugyanis éppen az elemzés összetettségében, kifinomultságában, a választott tárgy tágasságában rejlik. Elias gondolkodásának legfontosabb eleme, hogy úgy látja és láttatja az erdő egészét, hogy eközben a fák és a facsoportok formációiról (figurációiról) is lényegi dolgokat tud közölni. Eredetisége abban rejlik, hogy képes kapcsolatba hozni egymástól távol állónak tűnő jelenségeket: az étkezést és a szexualitást, a népsűrűség alakulását és az adómonopólium kialakulását. Kulcsmetaforája a sokszólamúság, vagyis a „polifónia”²⁰, valamint az interdependenciák szövedéke, amelyet elmélyülten és élvezetesen elemz. Merthogy a figurációs szociológiának éppen az a lényege, hogy az elemző föltárhassa az egymástól látszólag távol álló jelenségek differenciálódási és integrálódási folyamatainak mindig mozgásban lévő figurációit. E rugalmas és dinamikus társadalomfelfogás nélkül eszünkbe sem jutna, hogy adott helyen és időben megváltozhat a társadalmi csoportok, illetve egységek közötti viszonyok és hatalmi egyensúlyok rendszere. Ezért tekintem elméletlenülített olvasatnak az olyan Elias-kritikákat, amelyek a konvencionális módon megfogalmazott „társadalmi, politikai és gazdasági erők komplex interakcióinak” elemzését, vagyis éppen azt kérik rajta számon, amit a legeredetibb módon művel.

Ha a fenti néhány bekezdés alapján valaki azt föltételezné, hogy egy hithű Elias-apológéta exegézisét olvassa, téved! Korántsem gondolom azt, hogy a nagy német szociológuson nem található fogás! Magam is osztom azokat a bírálatokat, amelyek fölróják neki, hogy a nyugati civilizációs folyamatot elemezve nem tulajdonít kellő jelentőséget az egyházaknak és a vallásnak, mindenekelőtt a protestantizmusnak (Dülmen 1996; Taylor 1989; Jarrick–Södeberg 1993). Őszintén szólva, nemigen találok választ arra a kérdésre, hogy az általa is jól ismert protestáns etika és kapitalizmus kapcsolatát elemző weberi opus (Weber 1982) téziseit miért nem integrálta saját gondolatmenetébe, hiszen számomra egyértelműnek tűnik, hogy a két nagy narratíva szépen egymásba illeszthető lenne. Pedig a vallásos érzések és a civilizáció folyamata közötti

20 Egy jellemző példa: „Ha valóban meg akarjuk érteni a civilizációs folyamatot, a történelemnek ezt a polifóniáját kell szem előtt tartanunk; a változás lassabb ütemét az egyik, gyorsabb ütemét a többi rétegben és a köztük fennálló arányokat.” (Elias 1987: 478)

kapcsolat Elias számára is nyilvánvaló volt²¹ – ám a jelenség részletesebb elemzésére valamiért mégsem vállalkozott. Azt az Elias védelmében esetlegesen fölhozható érvet sem tartom elfogadhatónak, mely szerint az opus magnum – miként azt az első kötet alcíme is jelzi – csupán a Nyugat *laikus felső rétegeiben* kívánta volna vizsgálni a viselkedés változásait. A *magyarázandó* illetően körülhatárolása ugyanis egyáltalán nem zárja ki, hogy a *magyarázó* tényezők között figyelembe vegyük a vallás és az egyházak, valamint az alsóbb csoportok köréből érkező hatásokat. (Ahogy ezt egyébként maga Elias is teszi olykor, alkalmazván „cseppfolyós és többpólusú” figurációs hatalomfelfogását.) Osztom továbbá azokat a kritikákat, amelyek szerint Elias alulinterpretálja az alsóbb társadalmi csoportok szerepét a civilizáció folyamatában (Theweleit 1987: 478)²². Miképpen egyetértek azokkal a megközelítésekkel is, amelyek e folyamat értelmezésekor nagyobb hangsúlyt helyeznek a férfibecsület jelentőségére (Liliequist 1999; Hadas 2003), hozzátéve, hogy a férfibecsülettel és a párbajképesség problematikájával Elias kimerítően foglalkozik egy későbbi művében (Elias 2002). E hiányosságokat itt és most nem kívánom részletesebben tárgyalni. Van azonban az elias életműnek (s benne a *Civilizáció folyamatának*) egy olyan dimenziója, amely meglepő módon eddig többé-kevésbé elkerülte a kritikusok figyelmét: a civilizációs folyamat dzsenderdinamikájának kérdésköre. Erre koncentrálok a továbbiakban.

ELIAS ÉS A DZSENDERVISZONYOK

Eliast foglalkoztatta a nemek közötti viszonylatok témája – pályája elejétől a végéig. A *Civilizáció folyamatában* van egy külön alfejezet a „nő és férfi kapcsolatát illető beállítottságok” változásairól (Elias 1987: 321–351). Tézise szerint „az emberek szexuális kapcsolatait kísérő szégyenérzet a civilizáció folyamatában számottevően megerősödött és megváltozott” (Elias 1987: 321), melynek jele, hogy a nemek közötti kapcsolatokat, mindenekelőtt a szexualitást idővel „bezárják egy meghatározott enklávéba, a kiscsaládba; ennek teljesen megfelelően a tudatban is zárójelbe teszik, körülfalazzák, és a »színfalak mögé« utalják. Az emberi életnek ezeket a szféráit a feszélyezettség aurája, szociogén szorongás veszi körül” (Elias 1987: 336–37). Ezt a jelenséget is beilleszti a tágabb társadalmi struktúra átalakulásának, vagyis a hatalmi figurációk

21 „A vallásos érzésnek az a civilizációs átalakulása, amelynek a szociológusok eddig a legtöbb figyelmet szentelték: a belsővé válás és a racionalizálás lökése, amely a különböző puritán-protestáns mozgalmakban fejeződik ki, nyilvánvalóan a legszorosabb összefüggésben áll a középrétegek helyzetének és szerkezetének bizonyos változásaival. A katolicizmus ennek megfelelő civilizációs átalakulása, amely például a jezsuita rend létrejöttében és hatalmi helyzetében mutatkozik meg, úgy látszik, szorosabban kapcsolódott az abszolutista központi szervek létrejöttéhez – amit kedvezően befolyásolt a katolikus egyház hierarchikus-centralisztikus felépítése is. Ezek a problémák is csak akkor válnak megoldhatóvá, ha pontosabb áttekintésünk lesz a nem udvari középrendbeli és az udvari civilizációs vonulat hasonlóságairól és ellentéteiről, hogy egyelőre ne is beszéljünk a munkás- és parasztrétegek lassabban és csak sokkal később jelentkező civilizációs mozgásáról.” (Elias 1987: 759) Ebben a lábjegyzetben, amely könyve összefoglaló fejezetének vége felé található, Elias, mint láthatjuk, magyarázkodik, vagyis a maga módján implicite önkritikát gyakorol...

22 Figyelemre méltó, hogy lényegében ennek a kritikának a jogosságát is elismeri az előbbi lábjegyzetben!

interdependenciájának összefüggésrendszerébe.²³ Ebben a kontextusban fogalmazza meg fontos állítását a nyilvános és az intim szféra elkülönülését illetően is:

„Az előrehaladó civilizálódással párhuzamosan magában az emberi életben egyre erősebben válik el egymástól az intim vagy titkos szféra és a nyilvános szféra, a titkos viselkedés és a nyilvános viselkedés. (...) Az ösztönmegnyilvánulások viszfogásának kényszere, az e megnyilvánulásokat övező szégyen annyira szokásává válik az embernek, hogy már akkor sem tud védekezni ellenük, ha egyedül van, a saját intim terében tartózkodik.” (Elias 1987: 350–51)

Figyelemre méltó megállapításokat tesz a férfi és a nő közötti kapcsolat átalakulását illetően a könyv második részében is, a „*Minnesang és a courtois érintkezési formák szociogeneziséhez*” című fejezetben. Miközben a férfiuralom továbbélését hangsúlyozza, ezt fenntartásokkal teszi²⁴. Fontosabbnak tartja, hogy kiemelje a nők hatalmi súlyának növekedését:

„Mint mindenütt, ahol a férfiak kénytelenek lemondani a fizikai erőszakról, itt is megnőtt a nők szociális súlya. (...) Az úr számára itt még mindig mindennél előbbre való a lovagi és hadvezéri funkció; harcosnak nevelték, s képzése közép-pontjában a fegyverforgatás állt. Éppen ezért volt fölényben vele szemben a nő a békés társadalmi élet területén. (...) Itt sem elsősorban a férfi, hanem a felsőbb réteghez tartozó nő volt nyitott a szellemi képzésre, az olvasásra, (...) költőkkel, dalnokokkal, tanult klerikusokkal vehette körül magát.” (Elias 1987: 490–91)

Pályája utolsó évtizedeiben is foglalkoztatja a dzsenderproblematika – föltételezhetően azért is, mert a férfiak és nők közötti hatalmi távolság csökkenésében egy hosszú távú makrostrukturális

23 „A 17. és 18. század abszolutisztikus udvari társadalmában a házasság attól kapja sajátos jellegét, hogy e társadalom szerkezete következtében *itt törik meg először szinte teljesen a férfi uralma a nő fölött*. A nő szociálisan megközelítőleg ugyanolyan erős, mint a férfi; a közvéleményre igen nagy mértékben hatnak a nők is; és míg a társadalom szemében eddig csak a férfi házasságon kívüli kapcsolata látszott legitimnek, a szociálisan »gyengébb nemé« viszont többé-kevésbé kárhóztatandónak, addig most, *a nemek közötti társadalmi viszonyok eltolódásának* megfelelően, bizonyos határok között a nő házasságon kívüli kapcsolata is legitimnek számít. (...) A nők szociális helyzetének ez a megerősödése is [melyre az „első nőemancipáció” kategóriáját alkalmazza – HM] azzal járt, hogy *az ösztönkorlátozások csökkentek a nők, és növekedtek a férfiak számára*; egyúttal mindkét nem számára az affektusok új és erősebb önfegyelmzését jelentette az egymással való érintkezésben. (Elias 1987: 341–42. Az én kiemeléseim: HM)

24 „Valójában még a nagy hűbérurak vékony rétegében is mindig érezhető maradt a férfi fölénye a nő felett, amely az előbbi katonai funkcióján alapult. A nagy hűbéri birtokok életerében persze bizonyos fokig háttérbe szorult a férfiak katonai funkciója. A laikus társadalom első ízben itt élt együtt nagyobb számú ember, férfiak is, hierarchikus rendben és állandó szoros kapcsolatban egymással a központi személy, a területi úr szeme előtt. S már önmagában ez is bizonyos tartózkodásra kényszerítette valamennyi függő helyzetű személyt. Egész csomó nem háborús igazgatási munkát, papír-munkát kellett végezni. Mindez némileg békésebb légkört teremtett.” (Elias 1987: 490)

változás fontos indikátorát véli fölfedezni²⁵. A múlt század hatvanas-hetvenes évei környékén könyvet is ír (!) a nemek viszonylatrendszerének alakulásáról, mely 1971-ben már csaknem elkészül, ám a kézirat – az utókor legnagyobb sajnálatára – a takarító személyzet figyelmetlenségének köszönhetően megsemmisül. Így csupán hozzávetőlegesen rekonstruálható, mit is szeretett volna írni a témával kapcsolatban. Szerencsére azonban rendelkezésünkre áll egy 1987-ben publikált tanulmánya (Elias 1987a), melyről joggal föltételezhetjük, hogy a megsemmisült könyv gondolatmenetének egy részletét tartalmazza (Heinich 2002: 34; Mennell 1989). Ebben a nemek közötti összetett hatalmi viszonyok kérdéskörét egy sajátos tér- és időbeli kontextusba, az ókori Róma ötszáz éves történetébe ágyazva vizsgálja – vagyis lényegében ugyanolyan hosszú periódust elemez, mint a *Civilizáció folyamata*iban.

Érvelése szerint Karthágó lerombolását követően, vagyis az i.e. 2. század közepétől olyan változások kezdődnek a római társadalomban, melyeknek köszönhetően a vezető osztály hajadon lánygyermekai – fivéreik mellett – mindinkább részt vehetnek az oktatásban, s így kompetenciájuk fokozatosan túlterjedhet a háztartás és a családi tűzhely világán. További fontos változás, hogy a feleségnek lehetősége nyílik a házasságba bevitt saját tulajdoni hányadának birtoklására, mi több, a feleség elválhat a férjtől, birtokrészét megtarthatja, és akár újra is házasodhat. Vagyis a kikristályosodó római modell a házasságban egyenlőséget biztosít a felek számára. Ebből táplálkozik a női büszkeség, az egymás iránti szolidaritásérzés, és az a tény, hogy a nők önálló társadalmi hálózatokat hozhatnak létre. E hatalmi kiegyenlítődés magyarázatát végső soron makrostrukturális tényezőkre, mindenekelőtt az államformálódási folyamatokra vezeti vissza. Ennek köszönhetően megteremtődnek az erőszak állami monopolizálásának pénzügyi forrásai és intézményei: kialakulnak a központosított államszervezet jogkikényszerítő eszközei, mindenekelőtt az egész birodalomban egységesen érvényes, valamennyi társadalmi csoport viselkedés- és kapcsolatrendszerét meghatározó formalizált, kevésbé részrehajló, racionális és bürokratikus jogrendszer. E változások megteremtik annak föltételeit is, hogy a mindennapi viselkedési kódok, szokások, erkölcsök – a reflektálatlanul adottnak vett dolgoknak kijáró magától értetődőséggel – szintén átalakuljanak. Más szóval: *az évszázadok során a római társadalomban lezajlik egy civilizációs folyamat*. Mindezt illusztrálандó, Ovidius *Ars Amatoria*-jára hivatkozik, mely műben annak bizonyosságát látja, hogy a szexuális viselkedésben, a művészetben, és általában a társas kapcsolatokban egyre kifinomultabbá, önkorlátozóbb jellegűvé válik az érintkezés: az emberek érzékenyebb módon, nagyobb rafinériával és empátiával viszonyulnak egymáshoz. Más szóval: *e civilizációs lökés* következtében az intimszféra pacifikálódik²⁶. Mint látható, e kései tanulmány gondolatmenete lényegében megegyezik az opus magnuméval. Vagyis, ha tetszik, Elias megismétli mindazt, amit korábban kifejtett, és egyfajta paradigma-expanziót hajt végre: más társadalmi-kulturális körülményekre alkalmazza civilizációelméletét.

Véleményem szerint Eliasnak a nemek viszonyáról megfogalmazott állításai érdekesek és eredetiek. Ugyanakkor az a benyomásom, hogy nem elemzi kellő árnyaltsággal a mikroszinten

25 „A huszadik században csökkent a hatalmi különbség a férfiak és nők viszonyában, a szülő-gyermek kapcsolatban, vagy valamivel általánosabban megfogalmazva, az idősebb és fiatalabb nemzedékek között, az európai gyarmattartók és egykori gyarmataik társadalmi között és a világ többi része között, és (bizonyos megszorításokkal) a hatalmon levők és az alattvalók között.” (Elias 2002: 25)

26 Minderről részletesebben: Hadas, 2012.

belüli figurációkat. Így elmarad annak a vizsgálata, hogy az intimszférán belüli kapcsolatok dinamikája hogyan és mennyiben járul hozzá az erőszak hosszú távú civilizálódásához. Élete utolsó három évtizedében sem használja (mivel föltételezhetően nem ismeri) a Gender Studies mindinkább kikristályosodó fogalmi hálóját. Az ugyan még megbocsátható volna, hogy az 1930-as években írott főműben nem szerepel a dzsender fogalma, és hogy a nemekről írva angolul mindvégig a „sex” (vagyis a biológiai nem) kategóriáját használja²⁷. Az viszont kevésbé elfogadható, hogy még 1987-ben is, amikor a „gender” terminus igencsak elterjedt már a szakirodalomban, az alábbi címmel publikálja az ókori Rómával kapcsolatos, imént citált írását: „The Changing Balance of Power Between the Sexes”. Azzal sem tudok egyetérteni, hogy a *Civilizáció folyamata*ban a nemek közötti társadalmi viszonyok eltolódása kapcsán a nők házasságon kívüli *szexuális* kapcsolatait használja a női ösztönkorlátozások csökkenésének indikátorként (ld. a 23-as lábjegyzetet!).

Vagyis dzsender helyett mindvégig szexről ír, és a dzsenderviszonyok árnyalt megragadása helyett sok esetben kizárólag a szexualitásra utal. Más szóval: fogalmilag nem határolja el egyértelműen egymástól a társadalmi nemet, a biológiai nemet és a szexualitást.²⁸ A releváns szakirodalom ismeretének hiánya is közrejátszhat abban, hogy *nem foglalkozik kellő súllyal a pacifikálódott nukleáris családon belüli dzsender-rend átalakulásával*. Nem elemzi a szexuális élet változó dinamikáját, nem tér ki a nemek közötti hatalmi-döntéshozatali különbségekre, a háztartáson belüli munka- és feladatmegosztásra, a gyermeknevelésre, a gyermek jelentőségének megváltozására, a szülők szerepére és az intimszféra érzelmi dinamikájának témájára sem. Emellett azzal sem foglalkozik, hogy a nyilvános szférában miért maradnak hatalom nélkül a nők. Jellemző, hogy amikor a *Civilizáció folyamata*ban arról ír, hogy a pacifikált fejedelmi udvarokban megnövekszik a harcos férfiaknál jóval műveltebb, a békés udvari körülmények között jobban eligazodó, maguk köré dalnokokat és rajongó férfiakat gyűjtő nők társadalmi súlya, nem mélyül el a megváltozott hatalmi viszony elemzésében, hanem arra koncentrál, hogy a magasabb rangú udvarhölgyekhez hódolattal közelítő és szerelmes verseket író trubadúrok és Minnesangerek költészete hogyan segíti elő a civilizáció folyamát.

27 A *Civilizáció folyamata*nak eredeti angol nyelvű verziójában például így fest a férfi és nő kapcsolatának változásairól szóló, főntebb idézett fejezet címe: „Changes in Attitude Toward Relations Between the Sexes”.

28 Ez a kritika nem csupán Eliasra, hanem az ő nyomdokaiba lépő kriminológusokra és történészekre is érvényes. E szerzők többsége persze általában elkülöníti a férfiakra és a nőkre vonatkozó adatokat, de fogalomhasználatuk reflektátlanságából és következetlenségéből adódóan többnyire tovább éltetik azt a téves mítoszt, hogy a férfiak és nők közötti különbségek tulajdonképpen biológiai eredetűek. És ha esetleg valaki mégis olykor a „gender” fogalommal él, akkor ezt többnyire ugyanabban az értelemben használja, mint a „sex”-et. Főntebb már többször idézett, fontos metaelemzésében Eisner például ilyen alcímeket használ: „Sex of Offenders” vagy „Sex of Victims”. Ugyanakkor a „Sex of Victims” alfejezetben található táblájának már az alábbi címet adja: „Average Estimates of Gender-Specific Victimization Rates before the Nineteenth Century”. Vagyis azonos értelemben használja a sex és a gender fogalmakat, mégpedig anélkül, hogy mindegyiket megkísérelne magyarázattal szolgálni. E fogalmi káoszt még szembetűnőbbé teszi, hogy a fejezetcím és a táblacím egymás alatt, ugyanazon az oldalon található. (Eisner 2003: 118. Az én kiemeléseim: HM.)

A PSZICHOTÖRTÉNELMI MEGKÖZELÍTÉS

Figyelemre méltó, hogy korábban már idézett implicit önkritikájában (ld. a 22-es lábjegyzetet!) Elias tanúbizonyságát adja, hogy tisztában van a dzsendertéma fontosságával is, hiszen elemzendő vizsgálati témaként nevezi meg, hogy a „lelki háztartás erőteljesebb differenciálódása” miként vezet a „szexuális impulzusok átalakulásához és a szégyenérzet erőteljesebb kifejlődéséhez a férfi és a nő kapcsolatában.” Majd ehhez fűzi hozzá lábjegyzetben: „Ezt a sajátos problémát, bármily fontos is, egyelőre félre kell tennünk. Feltárásában azokat a változásokat kellene ábrázolnunk és pontosan elemeznünk, amelyeken a Nyugat történelme során a család és az egész nemek közötti viszony története keresztülment. Vizsgáljunk kellene továbbá a gyermekek felnevelésének és általában a fiatalok felnövekvésének módjában bekövetkezett változásokat.” (Elias 1987: 758. Az én kiemelésem: HM).

Tudomásom szerint Elias szisztematikus módon a későbbiekben sem vállalkozott erre a feladatra.²⁹ Viszont a családtörténeti vizsgálódások egyik ága, a mintegy fél évszázados múltra visszatekintő „sentiments approach”, vagyis – a magyar szaknyelvben meghonosodott kategória szerint – a *pszichotörténelmi kutatások* gyakorlatilag elvégezték mindazt, amit Elias az 1930-as években kilátásba helyezett³⁰. A témával foglalkozó szerzők egyetértenek abban, hogy a 17. század előtt a házasság elsősorban gazdasági, termelési és utódnemzési egységnek tekinthető, amelyben a nem utódnemzésre irányuló szexuális aktus bűnnek számít. A házasság célja elsősorban a tulajdon és a társadalmi pozíció generációk közötti átörökítése. A mai értelemben fölfogott nukleáris család nem létezik. A „családi élet” szintere a háztartás, amelyben együtt élnek a rokonok, a szolgaszemélyzet tagjai, a ki-bejáró üzletfelek, a folytonosan jelenlévő szomszédok és vásárlók. Az intim elkülönülésre így nincs igény és lehetőség; hálószoba annak idején még nem létezik. A patriarchális (atyai és férji) uralmat gyakorlatilag semmi nem fékezi: a háztartásfő nem csupán az anyagi kérdésekben dönt teljhatalmúan, hanem – korlátozó jogszabályok híján – az alárendeltek jogaival és kötelezettségeivel kapcsolatos ellenőrzés, valamint a kényszerítés és a fizikai erőszak alkalmazása is az eszköztárába tartozik. Eliasszal szólva: a 17. századig az állam erőszak-monopóliuma nem hatol be a háztartások szférájába.

Több szerző is rámutat arra (Stone 1982; Flandrin 1979), hogy e korai időszakban a családtagok közötti érzelmi kötelékek nemigen léteznek. A gyermekek, mihelyst kikerülnek az anyai gondoskodás fennhatósága alól, azonnal a felnőtt társadalom részévé válnak: felnőttként öltözködnek és felnőttként is dolgoznak. Mi több, a háborúkban is részt vesznek apjuk és fivérek oldalán, hiszen a középkori társadalom státusz- és osztályhierarchiája nem ismeri az életkor szerinti tagolódást. A gyóntató kézikönyvek tanulmányozása alapján Flandrin arra is utal, hogy e források az érzelmekre és az érzésekre gyanakvással tekintenek, mivel – úgymond – a rend megszegésének lehetőségét rejtik magukban. Nyoma sem található bennük a modern értelemben vett, házastárssal és gyermekkel kapcsolatos szeretet kötelezettségének. Ezzel szemben nagy hangsúlyt fektetnek a kellő tisztelet megadására, az engedelmességre és a kötelezettségek betartására.

29 Elképzelhető persze, hogy a megsemmisült könyvben e témákkal érdemben foglalkozott.

30 Az alábbiakban elsősorban Anderson 1994-es összefoglaló könyvére támaszkodom.

A 17. századot követően azonban fontos változások kezdődnek. Philippe Aries közismert munkája szerint (Aries 1987) az arisztokrata és magasabban iskolázott családokban fokozatosan átalakulnak a gyermekekkel kapcsolatos attitűdök: külön ruhákat, játékokat, olvasmányokat, oktatási és pedagógiai programokat kezdenek készíteni számukra, vagyis megteremtődnek egy új, elkülönülő életciklus, a „gyermekkor” létrejöttének föltételei. Az „ártatlan” gyermeket sajátos érzésekkel, törekeny ám ígéretes fejlődési potenciállal rendelkező lényként kezdik látni és láttatni, akit fegyelmezni és nevelni kell, és akinek érzései és gondolatai alkalmasak és méltóak arra, hogy azokat a felnőttek megértsék. A gyermekkor „megszületése” magával hozza a szülőiség, vagyis a megfelelő érzelmek, kötelezettségek, célirányult nevelési feladatok bensővé tételét igénylő anyai és apai tevékenységkörök modern intézményének kialakulását is. Aries szerint e változások a felvilágosodás morálfilozófiájának eszmerendszerére, azon belül is mindenekelőtt az ember, a természet és a társadalom újjáértelmezett viszonyával kapcsolatos nézetekre vezethetők vissza.

A 19. századra a felsőbb társadalmi osztályú család elkülönülő részekből szerveződő egységgé válik, amelyben valamennyi résznek megvan a maga sajátos szerepe. Idővel nem csupán a szülők, hanem a gyerekek is külön (háló)szobával rendelkeznek. E tény már önmagában is jelzi, hogy növekszik a feleség és a gyermek autonómiája és szabadsága: az intimszférára is mindinkább kiterjedő jogszabályok korlátozni igyekeznek a családfő fizikai agressziókielési lehetőségeit, és védik a nők és gyermekek jogait (Oestreich 1982). E folyamatnak köszönhetően a megfelelő házastárs kiválasztásával kapcsolatos döntési mechanizmus is megváltozik. Amíg a szülők rendelkeztek a gyermekeik számára fontos forrásokkal, nyilvánvalóan döntő befolyással bírnak utódaik „kiházásítását” illetően is. Mihelyt azonban az utódok képesek önálló jövedelemre szert tenni, és saját egzisztenciát kialakítani, növekszik annak az esélye, hogy leendő házastársuk személyéről is maguk döntsenek. Stone négy szempontot vesz figyelembe a házastárs kiválasztásával kapcsolatban: az érdeket, a kölcsönös vonzalmat, az érzelmi románcot és a szexuális vonzerőt, megállapítván, hogy e tényezők nem egymás helyébe lépnek, hanem az idő múlásával valamennyinek növekszik a jelentősége (Stone 1982).³¹

E folyamat részeként az intim szféra jelentősége fölértékelődik: a férfiak egyre több időt töltenek otthonukban feleségük társaságában: „ami a nukleáris családot alapvetően megkülönbözteti a nyugati társadalom egyéb létszféráitól – írja Shorter –, az a sajátos szolidaritásérzés kialakulása, amelynek köszönhetően az egy háztartásban élők elkülönülnek környezetüktől” (Shorter 1976: 205. Az én fordításom: HM). A 18. század második felétől az angol és amerikai középosztály ideológiájában és világképében a ház és a lakóhely (a „*home, sweet home*”) egyfajta „menedéket nyújtó mennyországgént” jelenik meg, mintegy ellentétként a kapitalizmus „érdekek által vezérelt, könyörtelen külvilágának”. E világképet maximálisan kiszolgálják és újratermelik a (sokszor nők által írott) filléres, kritikusok által „ízlésrombolónak” nevezett népszerű regények is (Stone 1982: 189). És noha kétségtelen, hogy továbbra is a férfi marad a háztartás feje, a

31 La Rochefoucauld sokat idézett megállapítása szerint az angliai közép- és alsó osztályok tagjainak háromnegyede kölcsönös barátság és rokonszenv alapján házasodik. Mindehhez hozzáteszi: Franciaországgal szemben, ahol az ilyen típusú házasságok ebben a korszakban még igen ritkák. E megjegyzés azt is egyértelművé teszi, hogy egy árnyaltabb történeti elemzésben természetesen nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a regionális különbségek figyelembe vételére.

mindinkább boldogságközpontúvá váló családi életben az érzelmi kötelek erősödése egyértelműen oldja a patriarchális uralom merevségét.

„A jó anya(ság) a modernizáció terméke. A hagyományos társadalmakban az anyák még nem törődnek két évnél fiatalabb gyerekeik fejlődésével és boldogságával. Ugyanakkor a modern társadalmakban kisgyerekeik jóllétét minden más tényező elé helyezik” – mutat rá a család átalakulásának egyik kulcsfontosságú elemére Edward Shorter már többször idézett klasszikus művében (Shorter 1976: 168. Az én fordításom: HM). A családméret csökkenésével és a gyermeket nevelő anya fontosságának növekedésével a családi élet centruma – Mary Ryan találó megfogalmazásával – „az atyai autoritástól az anyai gondoskodás felé tolódik el” (Ryan 1981: 102. Az én fordításom: HM). Az „anyaság föltalálása” (Dally 1982; Badinter 1999), vagyis az anyai tevékenységnek a nőiség lényegével való azonosítása és idealizálása azt eredményezi, hogy a nő – paradox módon – éppen e „titokzatos”, „természeti” és „irracionális” különbözőségeiből adódóan tesz szert növekvő legitimitációra³².

Ennek indikátora, hogy az anyasága révén definiált nő a 19. században sokhelyütt a népesebbi viták főszereplője lesz – alanyként és tárgyként egyaránt. Mindezt joggal értelmezhetjük a női ágens relatív hatalmának növekedéseként. A bismarcki Németország katonai fenyegetésétől tartó Franciaországban például, ahol a népességsökkenés a 19. században kritikus méreteket ölt, a *dépopulation* jelensége egyfajta „társadalmi pestisként” jelenik meg a közéleti vitákban. E morális pánik alapja, hogy míg 1800-ban Franciaország Európa legnépesebb országa, addig 1914-re lakosságát tekintve már csak az ötödik helyet foglalja el. A népességsökkenés miatt sokak által kárhóztatott feministák egyes képviselői a születésszám-csökkenésből fakadó demográfiai veszélyekben kiváló hivatkozási alapot találnak arra, hogy az anyaság jelentőségének kiemelése révén a nők általános jogaiért harcoljanak. Az „egyenlőséget a különbözőségeben!” jelszavát zászlajára tűző nőemancipációs mozgalom egyik vezetője, a *Journal des femmes* felelős szerkesztője, Maria Martin 1896-ban így foglalja össze követeléseiket: „ha gyerekeket akartok, tanuljátok meg tisztelni az anyákat!” (Cova 1991: 119–120. Az én fordításom: HM). A jelen tanulmány kontextusában nem szükséges belemerülni a feminizmus történetének eme fontos epizódjába annak érdekében, hogy érzékeltethessem: *a családi mikroszféra és a társadalmi makroszféra változásai nem függetleníthetők egymástól*.

Míg a pszichotörténelemmel és a feminizmus első hullámával kapcsolatos szakirodalom alig ismert a kutatók szűkebb körén kívül, addig Anthony Giddens huszonkét éve megjelent *Az intimitás átalakulása* című könyve (Giddens 1992) – egyfajta bestsellerré vált³³. A neves angol

32 Egy 1830-as években publikált cikk így fogalmaz: „A férj uralkodik felesége személye és viselkedése fölött. A feleség uralkodik férje hajlamai fölött. A férj a törvényesség, a feleség a meggyőzés révén képes uralkodni. (...) A feleség birodalma a lágyság birodalma: az ő parancsai simogatások, fenyegetései könnyek.” (idézi: Cancian 1987: 21. Az én fordításom: HM)

33 Az *Intimitás átalakulása* csupán kiindulópontnak tekinti a pszichotörténeti irányzat által fölvetetteket, Giddens számára ugyanis fontosabb, hogy saját modernitás- és demokrácielméletét (Giddens 1991) árnyalja – mindenekelőtt Foucault-n elverve a port. A francia tudósnak főleg azt veti a szemébe, hogy túl nagy hangsúlyt helyez a szexualitásra a dzsender rováására, továbbá nem veszi figyelembe a szexualitás, a romantikus szerelem és a család közötti kapcsolódási pontokat. Azt a sokak által megfogalmazott bírálatot sem hagyja ki, miszerint a foucault-i elemzések „túláságosan a diszkurzív szinten maradnak” (vö. Giddens 1992: 24). (Megjegyzendő: annak ellenére, hogy könyve egyik fejezetének címe

szociológus itt azt az új „*érzelmi rendet*” állítja érdeklődése középpontjába, amelynek a modern Nyugat történetében meghatározó szerepe volt a férfiak és a nők közötti (hatalmi) viszonyok kiegyenlítődéseben. Ezt az érzelmi rendet három kulcsfogalom révén kívánja megragadni. Az egyik az ún. „*tiszta kapcsolat*”, amely a férfiak és a nők közötti érzelmi és szexuális egyenlőségen alapuló viszonyt hivatott jelölni. A másik a „*plasztikus szexualitás*”, amely a reprodukció kényesere és a „*fallosz uralma*” alól fölszabadult örömközponitú szexuális életre vonatkozik. E jelzős szerkezet által behatárolt viselkedés eredetét Giddens a család méretét korlátozni igyekvő nemi életre vezeti vissza, megjegyezvén, hogy annak elterjedéséhez a modern fogamzásgátló szerek és az új reprodukciós technikák is nagymértékben hozzájárultak. Harmadik kulcsfogalma, a „*romantikus szerelem ethosza*” a 18. század második felétől elterjedő és a plasztikus szexualitás kialakulásának előfeltételét jelentő attitűd- és értékrendszerre utal, mely ama meggyőződésen és tapasztalaton alapul, hogy kívánatos és lehetséges tartós érzelmi kapcsolatot kialakítani a házastársak között. Ez az ethosz ugyan kétség kívül az intimszférában jelöli ki, s ily módon korlátozza a nő helyét, elterjedése ugyanakkor forradalmi változásokat idéz elő az intimszférában, mivel egy korábban nőkhöz kötődő viselkedési és érületi minta elsajátítására készíti a férfiakat.³⁴ Következésképpen, érvel Giddens, a romantikus szerelem ethosza joggal fogható föl a modern társadalom „*férfiasságával*” szembeni aktív és radikális szembeszegülésként.

Talán mondani sem kell, hogy az előző néhány bekezdésben bemutatott folyamatot igencsak elnagyoltan, „széles ecsetvonásokkal” vázoltam föl. Nem utaltam sem a regionális, sem a nemzeti, sem az időbeli, sem a társadalmi csoportok közötti eltérésekre. Nem vettem figyelembe a történelmi hullámmozgásokat sem, miképpen eltekintettem az egyes szerzők álláspontjainak, fogalmainak, illetve a közöttük kialakult vitáknak tárgyalásától (és még sok minden mástól is). Egy részletesebb történelmi elemzésben nagyságrendekkel árnyaltabban kellene elemezni a gyermekkor és az anyaság vagy az intimitás és a szexuális élet korszak-, életkor-, osztály- és régiósajátos variációinak hosszú távú átalakulását. Miképpen esetleg egyes olvasók számára indokoltnak tűnhetett volna azoknak a feminista pozícióknak a bemutatása is, amelyek szerint a család és a munkahely kettéválása, és ennek részeként a nők intim szférába delegálása a patriarchátus továbbélésének indikátoraként fogható föl.³⁵ Mindazonáltal úgy vélem, hogy ezekre a

„Sexuality, Repression, *Civilisation*”, Elias nevét csak egyszer említi, akkor is futólag, noha Elias tanította őt Leicesterben.)

34 Íme egy jellemző példa egy 19. század elején megjelent könyvből: „a házasságban a szeretet kötelezettsége kölcsönös: azt mindkét félnek biztosítania kell a másik számára.” (idézi Giddens 1992: 43. Az én fordításom: HM.)

35 Véleményem szerint az a társadalomtudós, aki a család és a munkahely kettéválásában *kizárólag* a férfiuralom továbbélését látja, a szó legszorosabb értelmében *szűklátókörűen* gondolkodik, mivel látóköréből kimarad a hosszú távú változásokra koncentrálo tekintet távoli összefüggéseket is megvilágító perspektívája. E tágabb perspektívából ugyanis jól látható, hogy a korábbi évszázadokhoz képest a nő strukturális társadalmi pozíciója egyértelműen az emancipálódás irányába tolódik el: a 18–19. századtól kezdődően a történelem színpadára lép a női ágens, aki sok mindent el is ér az általa megfogalmazott követelésekből. E hosszú távú perspektíva azt is láthatóvá teszi, hogy a nyugati nőemancipáció szoros kapcsolatban áll a modernitás egyik legfontosabb sajátosságával, a jövőirányult változás beteljesülésének potenciáljával. Ha tetszik, a nőmozgalom és a nőemancipáció sikere az egyik legékesebb bizonyítéka a modernitás lényegét képező változási potenciálnak. E történelmi makroper-

fejtegetésekre a jelen kontextusban, amikor az erőszak hosszú távú csökkenésének okaira keressük a választ, nincs szükség. A fenti néhány bekezdéssel ugyanis mindenekelőtt arra kívántam rámutatni, hogy amennyiben komolyan vesszük Elias állítását, miszerint a civilizáció folyamata során „egyre több emberi terület kerül függésbe egymástól”, akkor – a pszichotörténelmi megközelítés eredményeit a nagy narratívába integrálva – joggal tekinthetjük az intim szférán belüli hatalmi egyensúly figurációinak eltolódását az erőszakkontroll intézményesülését magyarázó önálló tényezőnek.

ÖSSZEFOGLALÁS

E tanulmány alapkérdése az volt, hogy a nyugati modernitás évszázadai során hogyan változott a személyközi erőszak jelentősége az intim szférában, és hogy e változások mivel magyarázhatóak. Arra a kérdésre is választ kerestem, hogy az intimszféra dzsenderdinamikájának figyelembe vétele vajon szolgáltathat-e számunkra korábban kevésbé hangsúlyozott szempontokat az erőszakkontroll okait illetően. Elsősorban Norbert Elias főművére, az 1930-as években készült *Civilizáció folyamatára* és a szerző figurációs szociológiájára támaszkodtam. Az eliasi opus magnum tézise, hogy a koraközépkortól kezdődően a külső társadalmi kényszerek hatására olyan önkontroll-mechanizmusokat internalizálunk, amelyeknek köszönhetően elfojtjuk az „állatias” és „civilizálatlan” viselkedéselemeket, így azok megszegése esetén szégyen, zavarodottság és undor érzése kerít hatalmába bennünket. Egyszerűen fogalmazva: a civilizáció folyamata során – egy felső társadalmi osztályoktól az alsóbb osztályok felé tartó hatásmechanizmus eredményeként – az erőszak megfékeződik.

Hozzáférhető elsődleges dokumentumok hiányában Elias másodlagos, kvalitatív forrásokra támaszkodott: etikett-könyvek, udvari rendtartások, képzőművészeti és irodalmi művek (stb.) elemzése alapján fogalmazta meg nagy ívű tételét. A huszadik század utolsó harmadában a történelmi kriminológusok elsődleges kvantitatív források segítségével tesztelték az eliasi nagy narratívát, és csaknem teljes mértékben igazolták azt. A kutatók kétséget kizáróan bebizonyították, hogy a 13. és 20. század között a gyilkosságok aránya egész Európában egyértelműen csökkent: míg a 13. században százezer főre átlagosan húsz emberölés jutott, a 20. században már csak egyetlen egy! Azt is megállapították, hogy a 19. század közepétől az egyes országok, osztályok, régiók, lakóövezetek (stb.) közötti divergencia is csökkenni kezdett.

A történelmi kriminológusok többsége elfogadta, de legalábbis a további vizsgálódások kiindulópontjának tekintette e folyamat Elias általi magyarázatát, miszerint az erőszakkontroll belsővé tétele mindenekelőtt az állami erőszak- és adómonopóliumot intézményesítő abszolutista monarchiák megszületésére, valamint a városfejlődésre és az ezzel együtt járó kapitalista piaci szervezetek kikristályosodására vezethető vissza. Ugyanakkor akadtak kutatók, akik nem tartották kielégítőnek az Elias és követői által fölhozott érveket, és máshová helyezték a hangsúlyokat

spektíva ezen kívül azt is föltárja előttünk, hogy nem csupán strukturális homológia, hanem tényleges kölcsönhatás is fönnáll az arisztokráciával szemben föllépő polgárság, valamint a patriarchátussal szemben függetlenségi harcot vívó nőmozgalom között.

(például nem civilizációs, hanem – Foucault alapján – inkább fegyelmezési folyamatról beszéltek). Mások az állami kontroll jelentőségével szemben inkább az egyes társadalmi csoportok közötti bizalom kialakulására fektették a magyarázat hangsúlyát. Meglátásom szerint e kritikák jelentős része megalapozatlan, mivel a hiányolt elemek sokszor explicite is megtalálhatók a *Civilizáció folyamata*ban. Így például textuálisan alátámasztható, hogy Elias az államalakulás előfeltételeként tekint a feudalizmusban bekövetkező társadalmi változásokra, következésképpen nem tartható az a kritika, miszerint kizárólag az állami kényszereket hangsúlyozná. Emellett a bírálók szövegeiből sokszor az derül ki, hogy anélkül próbálják egy konvencionálisabb fogalmi kerettel fölülírni az eliasi paradigma kategóriarendszerét, hogy kellő alapossággal ismernék az interdependenciák szövedékét folyamatos változásában megragadni igyekvő figurációs szociológia szemléletmódját.

Mindazonáltal a történeti kriminológusok által megfogalmazott néhány kritikai észrevétellel magam is egyetértek. Így például elfogadom azt az állítást, miszerint a civilizációs nagy narratívában nem irányul megfelelő figyelem az egyházakra és a vallásokra, mindenekelőtt a protestantizmusra. Valóban, jó volna tudni, miért ignorálta Elias Max Weber *Protestáns etikáját!* Azt a bírálatot is relevánsnak tartom, hogy Elias a kívánatosnál kevesebbet foglalkozik a polgárság és az alsóbb népcsoportok civilizáció folyamatában betöltött jelentőségével. Úgy vélem továbbá, hogy Elias – a történeti kriminológusokhoz hasonlóan – átsiklik az intimszféra dzsenderdinamikájának kellő mélységű elemzése fölött. És miután nem használja a *Gender Studies* fogalom- és szempontrendszerét, lényegében összemosza a társadalmi nem, a biológiai nem és a szexualitás kategóriáit. Sajnálatos módon nem tér ki a nemek közötti hatalmi-döntéshozatali különbségekre, a háztartáson belüli munka- és feladatmegosztásra, a gyermeknevelésre, a szülői tevékenységre és az intimszféra érzelmi dinamikájának vizsgálatára sem. Más szóval: figyelmen kívül hagyja, hogy a nukleáris családon belüli kapcsolatok dinamikája hogyan járul hozzá az erőszak hosszú távú megfékez(őd)éséhez.

Ugyanakkor, amit Elias nem tett meg, azt elvégezték helyette a családtörténészek. A pszichotörténelmi megközelítés képviselői rámutattak arra, hogy a 17. századtól az intimszféra jelentősége fölértékelődik, és a család szerkezete átalakul. Miközben a nyers, fizikai erőn alapuló patriarchális uralom ereje csökken, a nukleáris családot alkotó tagok, a feleség és a gyermekek hatalmi súlya növekszik. A „gyermekkor megszületése” elősegíti a megfelelő érzelmek, kötelezettségek, célirányult nevelési feladatok belsővé tételét igénylő anyai és apai tevékenységkörök létrejöttét, így az immár szülői feladatokat is ellátó férfiak egyre több időt töltenek otthonukban feleségük és gyermekeik társaságában. A mindinkább boldogságközpontúvá váló családi életben a női ágens által képviselt érzelmi kötelékek erősödése nem csupán a patriarchális uralom merevségét oldja, hanem a romantikus szerelem ethoszának elterjesztése révén forradalmi változásokat idéz elő az intimszférában. Az „anyaság föltalálása”, és ezáltal a családi élet centrumának az anyai gondoskodás irányába történő eltolódása a feleség–anya legitimitásának erősödésével jár. Az anyasága révén definiált nő a 19. században sokhelyütt a népesedési viták főszereplője lesz – alanyként és tárgyként egyaránt.

A makroszintű társadalmi változások tehát láncreakciót indítanak el, újabb és újabb változásokat generálnak, következésképpen „egyre több emberi területet hoznak függésbe egymástól”, mely területek aztán „figurációs valenciákként” további változások generálását segítik elő. Vagyis a mikrostruktúra változásai nem csupán a makrostruktúrában bekövetkezett változások

ra vezethetőek vissza, hanem a mikroszférán belüli folyamatos átalakulásokkal is kapcsolatba hozhatók. Ha tehát arra kérdésre szeretnénk válaszolni, hogy az elias civilizációelmélet kielégítő magyarázatát nyújtja-e az erőszakkontroll hosszú távú intézményesülésének, akkor – bármennyire is sajnálatos – a válaszuk nemleges kell hogy legyen. Vitathatatlan ugyan, hogy Elias rendkívül plasztikusan és meggyőzően tárja föl e folyamat számos kulcselemét, bizonyos meghatározó tényezőknek azonban nem tulajdonít kellő jelentőséget (még ha futólag említi is azokat). Így, amellett, hogy alulinterpretálja a protestantizmus és az alsóbb népcsoportok civilizációs folyamatban játszott szerepét, azt sem tárja föl kellő mélységben, hogy a pacifikált intimszférában bekövetkező hatalmi kiegyenlítődés, nevezetesen a nő–anya fokozatos térnyerése milyen további változásokat gerjeszt a társadalom életében. Azáltal ugyanis, hogy a házasság alapjává egyre inkább a romantikus szerelem ethosza válik, és a családi élet centruma az atyai autoritástól az anyai gondoskodás, a kölcsönös érzelmek és a pszichológiai egymásra hangolódás felé tolódik el, a női ágens hatalma egyértelműen növekszik, míg a maskulin erőszakmonopólium fokozatosan érvénytelenedik. E folyamat részeként a férfi az intimszférában is kontrollálni kénytelen erőszakos impulzusait, és ezzel párhuzamosan olyan diszpozicionális elemeket kénytelen inkorporálni, amelyek a korábbi évezredek során a nőkhöz kötődtek. A társadalmi élet növekvő pszichologizációja és pacifikációja tehát korántsem függetleníthető az intimszféra dzsender-rendjének radikális átalakulásától.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Anderson, Michael (1994). *Approaches to the History of the Western Family. The Economic History Society*, Macmillan, London.
2. Aries, Philippe (1987). *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest.
3. Badinter, Elisabeth (1999). *A szerető anya*. Artemisz, Budapest.
4. Cancian, Francesca M. (1987). *Love in America*. Cambridge University Press, Cambridge.
5. Chesnais, Jean-Claude (1981). *Histoire de la violence en Occident de 1800 a nos jours*. Laffont, Paris.
6. Cova, Anne (1991). French feminism and maternity: theories and policies 1890–1918. In: Bock, Gisela – Thane, Pat (eds.): *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*. Routledge, London – New York. pp. 119–137.
7. Dally, Ann (1982). *Inventing Motherhood*. Burnett, London
8. Dülmen, Richard van (1993). *Gesellschaft der frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozess: Beiträge zur Historischen Kulturforschung*. Böhlau, Vienna.
9. Dülmen, Richard van (1996). Norbert Elias und der Prozess der Zivilization: Die Zivilizationstheorie im Lichte der Historischen Forschung. In: Rehberg, Karl-Siegbert (ed.) *Norbert Elias und die Menschenwissenschaften*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
10. Eisner, Manuel (2003). Long-Term Historical Trends in Violent Crime. *Crime and Justice*, 30, pp. 83–142.
11. Elias, Norbert (1987). [1939] *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
12. Elias, Norbert (1978). *What is Sociology?* Hutchinson and Co (Publishers) Ltd, London

13. Elias, Norbert (1987a). The Changing Balance of Power Between the Sexes – A Process-Sociological Study: The Example of the Ancient Roman State. *Theory, Culture and Society* 4: (2–3), pp. 287–316.
14. Elias, Norbert (1999). *A szociológia lényege*. Napvilág, Budapest.
15. Elias, Norbert (2002). *A németekről*. Helikon, Budapest: Helikon.
16. Elias, Norbert (2012). *On the Process of Civilisation*. Mennell, Stephen – Dunning, Eric – Goudsblom, Johan – Kilminster, Richard (eds.) *The Collected Works of Norbert Elias*, Vol. 3. UCD Press, Dublin.
17. Flandrin, Jean-Louis (1979). *Families in Former Times*. Cambridge University Press, Cambridge.
18. Giddens, Anthony (1991). *Modernity and Self-Identity*. Polity, Cambridge.
19. Giddens, Anthony (1992). *The Transformations of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Polity Press, Cambridge.
20. Gurr, Ted Robert (1981). Historical Trends in Violent Crime: A Critical Review of the Evidence. In: *Crime and Justice: An Annual Review of Research*, vol. 3, Tonry, Michael – Morris, Norval. Chicago: University of Chicago Press.
21. Hadas Miklós (2003). *A modern férfi születése*. Helikon, Budapest.
22. Hadas Miklós (2010). *A férfiaság kódjai*. Balassi, Budapest.
23. Hadas Miklós (2011). (szerk.) *Férfikutatások*. Online Szöveggyűjtemény, www.tankonyvtar.hu
24. Hadas Miklós (2012). Multidimenzionális dzsenderfigurációk. *Educatio*. 4. pp. 651–657.
25. Heinich, Nathalie (2002). *La sociologie de Norbert Elias*. La Découverte, Paris.
26. Jarrick, Arne – Södeberg, Johan (1993). Spontaneous Processes of Civilisation. *Ethnologia Europa* 23. (1), pp. 5–26.
27. Johnson, Eric, A. – Monkkonen, Eric, H. (eds.) (1996). *The Civilization of Crime. Violence in Town and Country since the Middle Ages*. University of Illinois Press, Urbana and Chicago.
28. Liliequist, Jonas (1999). Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden. In: Lappalainen, Mirkka– Hirvonen, Pekka (eds.): *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*. Hakapaino, Helsinki.
29. Mennell, Stephen (1989). *Norbert Elias. Civilisation and the Human Self-Image*. Basil Blackwell, London.
30. Muchembled, Robert (1996). Elias und die neuere historische Forschung in Frankreich. In: Rehberg, Karl-Siegbert (ed.): *Norbert Elias und die Menschennwissenschaften*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
31. Oestreich, Gerhard (1982). *Neostoicism and the Early Modern State*. Cambridge University Press, Cambridge
32. Österberg, Eva (1996). Criminality, Social Control, and the Early Modern State: Evidence and Interpretation in Scandinavian Historiography. In: Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (eds.): *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*. University of Illinois Press, Urbana.
33. Österberg, Eva – Lindström, Dag (1988). *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*. Academia Upsaliensis, Uppsala.

34. Pinker, Steven (2011). *The Better Angels of Our Nature*. Viking, New York.
35. Roth, Randolph (2001). Homicide in Early Modern England, 1549–1800: The Need for a Quantitative Synthesis. *Crime, Histoire et Société – Crime, History and Society* 5. (2), pp. 33–68.
36. Rousseaux, Xavier (1999). From Case to Crime: Homocide Regulation in Medieval and Modern Europe. In: Willoweit, Dietmar (ed.): *Die Entstehung des öffentlichen Strafrechts: Bestandsaufnahme eines europäischen Forschungsproblems*. Böhlau, Cologne.
37. Ryan, Mary (1981). *The Cradle of the Middle Class*. Cambridge, Cambridge University Press.
38. Sharpe, James A. (1996). Crime in England: Long-Term Trends and the Problem of Modernization. In: Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (eds.): *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*. University of Illinois Press, Urbana.
39. Shorter, Edward (1976). *The Making of the Modern Family*. Basic Books, New York.
40. Spierenburg, Pieter (1996). Long-term Trends in Homicide: Theoretical Reflections and Dutch Evidence, Fifteenth to Twentieth Centuries. In: Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (eds.): *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*. University of Illinois Press, Urbana.
41. Spierenburg, Pieter, ed. (1998). *Men and Violence: Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*. Ohio State University Press, Columbus.
42. Stone, Lawrence (1982). *Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. Pelican, Harmondsworth.
43. Taylor, Charles (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge, Harvard University Press.
44. Theweleit, Klaus (1987). *Male Fantasies. Volume 1*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
45. Tilly, Charles (1992). *Coercion, Capital, and European States, A. D. 990–1992*. Rev. ed. Blackwell, Cambridge, Mass.
46. Weber, Max (1982). *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest.

Jason Hughes

A füst száműzése a dohányzásból: E-cigaretták, önszabályozás, társadalmi szabályozás és civilizációs folyamatok

Jelen tanulmányban az elektromos cigaretták elterjedését vizsgálom olyan szélesebb körű folyamatok részeként, amelyek magukba foglalják a dohányzás „civilizálódását”. Amellett érvelek, hogy az e-cigaretták növekvő népszerűsége csak szélesebb történelmi kontextusban érthető meg, amely magába foglalja a dohány „higiénikus tételét”, mely folyamat során a „dohányzásból” hatékonyan száműzték a füstöt. E célból feltárom a dohányzásról való leszokásra tervezett készülékek (nikotinpótló terápia), valamint a dohányzás folytatására irányuló technológiák (elektronikus nikotinszállítási rendszerek) közötti érdekes konvergenciát. Értélesem szerint a nikotin „terápiák” és a „kábitószer” közötti szabályozó és osztályozó különbségtételek egyre inkább megszűnnek, miközben a dohányzás szabályozásával kapcsolatos nyilvános viták megértésében és tájékoztatásában egyre hangsúlyosabbá válik a dohányzás társadalmi és pszichológiai használatának feltárása. A tanulmány felvázolja Norbert Elias munkáját és az általa bevezetett „civilizáció folyamata” fogalmát. Míg a kábitószer használatának, fogyasztásának és szabályozásának változó mintáira vonatkozó legtöbb elemzés orvosi szempontú megközelítésen alapszik, jelen tanulmány Elias alapfogalmainak hasznosságát vizsgálja a hosszú távú átmeneti és fejlődési időszakok gyakorlati megmagyarázása céljából.

Kulcsszavak: dohányzás, civilizáció, szabályozás, Norbert Elias

BEVEZETÉS

Norbert Elias munkája rendkívül hasznos elemzési keretnek bizonyul a látszólag hétköznapi, mindennapi társadalmi gyakorlatok fejlődésének elemzéséhez, mind az étkezési szokásaink, beleértve a kés-villahasználatot; mind a társadalmi interakciókban használt köszönések; öltözködési minták és „testdivatok”; sportolási szokások és szabadidős tevékenységek terén, hogy csak párat nevezünk meg az általa használtak közül. Ezeket a szokásokat, viselkedéseket, valamint az ezekhez köthető anyagi tárgyakat (pl. evőeszközök és ruházat) így nem csak kulturális formákként és tárgyakként lehet elemezni, hanem önmagukban is, a változó társadalmi viszonyok szerves részeként – Elias szavaival élve: „emberi alakzatokként”. Elias magnum opusában, *A civilizáció folyamatairól* (2012) című műben a nyugati „civilizáció” folyamata jelentős változásait vizsgálta etikett kézikönyvek, gyerekek számára írt tanácsadó könyvek, valamint különböző írott és képi források látszólag jelentéktelen részleteinek átfogó idősoros elemzésével. Ily módon munkája a kvalitatív longitudinális dokumentációs kutatások példájának tekinthető, és modellként szolgál arra, hogy hogyan lehet a társadalmi élet mindennapi aspektusait „kulcsként” felhasználni a széles körű társadalmi átalakulások tanulmányozására. Ugyanakkor Elias munkája lehetővé teszi a különböző társadalmi gyakorlatok fejlődésének, valamint bizonyos domináns viselkedési formák változásainak az alaposabb megértését. Megközelítése lehetővé teszi, hogy a

társadalmelemzők általánosabb társadalmi folyamatok vonatkozásában értsenek meg bármely társadalmi-kulturális fejlődést, mint például a hosszú távú változásokat a labdarúgás szabályai-ban; a nyilvános helyeken való köpködés elterjedését vagy visszaesését; a tévéerőszak stilizálódá-sát stb.

Korábban (lásd Dunning–Hughes 2013) amellett érveltem, hogy a legfontosabb kérdés, amely alátámasztja az Elias által kidolgozott „folyamat szociológiát” így foglalható össze: *hogyan keletkezett ez?* Ez egy olyan kérdés, amely a kontinuitás és változás folyamataira, valamint olyan diakronikus struktúrákra irányítja a társadalomkutatók figyelmét, amelyek alapjául szolgálnak bizonyos társadalmi jelenségek keletkezésének. Eliast követve, tanulmányom kiindulási pontja annak elemzése, hogy hogyan „keletkeztek” az e-cigaretták, konkrétan hogyan lettek a „nikotin önadagolás” egyre népszerűbb módozatai a nyugati országokban, elsősorban az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban és Európa más részeiben¹. Továbbá elsősorban az a kér-dés foglalkoztat, hogy miként kezdtek el a dohányt „gőzölés” (angolul „vaping”) formáját öltő nikotinoldatként fogyasztani. Vagy kissé provokatívan fogalmazva, hogyan száműzték a füstöt a dohányzásból?

Érvelésem lényege az, hogy annak érdekében, hogy megérthessük az e-cigaretták használa-tának terjedő tendenciáját, meg kell vizsgálni a dohány használatának hosszú történetét, hogy ezáltal a jelen gyakorlatok értelmet nyerhessenek. Kiindulópontom, hogy a dohány használata – hogyan értelmezik, és „mit kell tennie a dohányynak a fogyasztókkal és a fogyasztókért” – idő-vel alapvetően megváltozott. Értem ez alatt magát a dohányt (a növényt, ahogyan termesztik, pácolják, feldolgozzák, vagy más módon módosítják); a fogyasztásának elsődleges módját (pél-dául füstölik vagy rágják); a használatával kapcsolatos gyakorlatokat és véleményeket (a rituá-lék, az alkalmazások, a kulturális asszociációk); a célját (milyen funkciót tölt be a fogyasztó számára); és ahogy a hatását értékelik a fogyasztók (a fogyasztás által generált érzelmeket és ahogy ezeket érzékelik) – lévén ezek mind hosszú távú folyamatokként értelmezhetők és nem rögzített, „adott” „kategóriákként”. Így, míg ma már gyakori, hogy a dohányzás kifejezést a dohány fogyasztására értik, figyelemre méltó, hogy számos anyagot – feniciklidin (PCP), a metamfetamin, a crack kokain, ópium, kannabisz, stb. – elsődlegesen szívták. Ezzel szemben, az elmúlt néhány évezredben, a dohányt nyalták, fújták, szemem keresztül felszívták, itták (do-hánylé), lenyelték, felszipantották, lokálisan alkalmazták és análisan beadták – hogy csak párat említsünk a fogyasztási módjaiból (Hughes 2003).

Hol kezdjük tehát ezen hosszú távú fejlődési folyamatok vizsgálatát? A növényt az „új világ” felfedezői hozták be Európába az 1500-as évek közepén-végén. A dohányt azonban már több ezer éve használták az amerindiánok, mielőtt az európaiak megismerték volna. Logikusnak tű-nik ezért ott „kezdeni” a folyamat elemzését. A dohány hosszas fejlődésének strukturálása érde-kében a történelmi anyagot három szakaszra osztottam: pre-modern kori, korai modern kori és modern kori dohányfogyasztásra. Természetesen meg kell jegyezni, hogy a valós folyamatokat

¹ Egy, a romániai és moldvai egyetemisták körében végzett friss tanulmány szerint a megkérdezettek megközelítőleg egyharmada próbálta ki az e-cigarettákat, míg több mint 90%-uk tud ezek létezéséről (Pop et al. 2014).

ritkán lehet ezen a módon „szakaszokra” vagy „fázisokra” pontosan körülhatárolni. Ez a felosztás tehát inkább heurisztikus, mint ontológiai célokat szolgál.

PRE-MODERNKORI DOHÁNYFOGYASZTÁS

„Metsé mély lélegzettel vett, és ahogy elszívta a cigarettáját, egy jelenlevő sámán átnyújtott neki egy újabb meggyújtott cigarettát. Metsé belelegezte a füstöt, és hamarosan jelentős fizikai szorongást érzett. Körülbelül tíz perccel később a jobb lába remegni kezdett. Később a bal karja rángatózni kezdett. Lenyelte a füstöt és be is lélegezte, és hamarosan nyögni kezdett fájdalmában... Elővett még egy cigarettát és ismét szívott belőle, amíg már majdnem összeomlott... Hirtelen »meghalt«, karjait kilendítette, lábait mereven kiegyenesítette... Ebben az összeomlott állapotban maradt majdnem tizenöt percig...” (Dole 1964: 57–58)

A fenti kivonat egy sámán dohányhasználatát írja le. Bár a gyújtás a huszadik századból származik, a leírt rituálé olyan gyakorlatokat foglal magába, amelyek a Kolumbusz előtti amerikai kontinenshez nyúlnak vissza. A Kolumbusz előtti amerindianok dohányfogyasztására a későbbi cigarettáknál sokkal erősebb dohányfajták- és típusok fogyasztása volt jellemző. A dohányt, minden más pszichoaktív anyagnál jobban, széles körben használták a sámánisztikus rituálék során. Rengeteg dokumentált bizonyíték létezik arra vonatkozóan, hogy a „régiben” használt dohány teljes mértékben képes volt hallucinációkat kiváltani, beleértve több korai (zavaros), gyarmatosok által írt beszámolót olyan „istentelen” bennszülöttekről, akik az anyagot arra használták, hogy „halálszerű” transzba essenek. Az amerindian kozmológia egyik kulcseleme szerint csak a „halál” leküzdésével képes az egyén „kezelni” azt. A dohány és a dohányfogyasztással kapcsolatos vélemények és gyakorlatok nagyon változatosak, viszont közös motívumként szerepel az, hogy a dohány egy szent növény, amely összekapcsolja a fizikai és a szellemi világot. A dohány okozta mámor így a „szellemekkel való kommunikáció” eszköze volt; a növény és a felszálló dohányfüst rendkívüli szimbolikus hatással rendelkezett. A sámánisztikus „halál” akár tizenöt percig is tarthatott, és olykor tényleges halálesethez vezethetett az akut nikotinmérgezés miatt. Etnofarmakológiai kutatások bizonyítják, hogy a nikotin a fő gyógyszeres hatóanyag a dohányban, bár a rusztikus dohányfajtákban jelenlevő pszichoaktív alkaloidok szintén szerepet játszanak, főleg nagy nikotinmennyiséggel társítva. Antropológiai beszámolók szerint a dohánynövény a leggyakrabban használt növény volt a sámánisztikus rituálékban, elsősorban azért, mert hatása előrelátható és viszonylag rövid életű volt. A „régiben” amerindianjai körében a dohány rekreációs használata – és itt problematikus bármely egyszerű általánosítást megfogalmazni – kevésbé volt drámai jellegű, de szintén szerepük volt a viszonylag erős dohányfajtáknak, amelyeket sokszor leülve szívtak, gyakran mérgezést és eszméletvesztést okozva (az amerikai őslakosok dohányhasználatáról részletesebben lásd Wilbert 1987).

KORAI MODERNKORI DOHÁNYFOGYASZTÁS

A dohányt legelőször az amerikai kontinensről visszatérő utazók hozták el az európai arisztokrácia és a szekuláris felsőosztályok udvaraiba és kertjeibe a tizenhatodik században. Nagyon hamar „csodaszerként” kezelték: egy általános gyógyírként, amelyet számos betegség orvoslására felírtak – a fogfájástól a rákig mindenre. A dohány sikerének egyik oka az volt, hogy jól beilleszkedett az orvosi kozmológia rendszerébe, amely igen hangsúlyos volt a korai modern Európában (Goodman 1993). Röviden, a vezető orvosok általános értelmezése szerint a test különböző „testnedvekből” áll, mint a vér, az epe és a nyálka. Ezeknek a testnedveknek különböző jellemzői vannak – lehetnek melegek vagy hidegek, szárazok vagy nedvesek. Ha valaki flegmatikus, felesleges nyálkával rendelkezik (általában egy hideg, nedves testnedv) – és többnyire szenvedélymentes és érzelmileg „hideg”. És fordítva, ha valaki „szangvinikus”, nagy valószínűséggel „forróvérű” – ez látható például a pirospozsgás arcról és az optimista kedélyállapotból. Említésre méltó, hogy nem volt különbségtétel a lélek és a test betegségei között, mindegyiket ugyanazon gyengeség részeként tekintették. A testnedv-orvostan célja az volt, hogy helyreállítsa a test egyensúlyát. A túlzott forróvérűséget korrigálni lehetett köpölyözéssel, főleg piócák alkalmazásával. Hasonlóképpen, a hideg, nedves testnedvfelesleget (ma is „meghűlésről” beszélünk) korrigálni lehet „meleg és száraz” anyagok bevitelével. A dohányra olyan anyagként tekintettek, amely különösen alkalmas „a gonosz testnedvek elűzésére” annak köszönhetően, hogy „meleg és száraz”. A használatát kísérő köpködés, köhögés és köpés látszólag megerősítette a dohány hatékonyságának bizonyítását. A dohány gyógyászati használata gyorsan elterjedt, de hamarosan átadta a helyet a rekreációs használatnak. Hamarosan széles körben elterjedt a dohány termesztése. A korai 1600-as években csak Dél-Angliában több mint 2000 dohányültetvény létezett (Harrison 1986: 556).

Az európai fogyasztók csak a leggyengébb és legkellemesebb amerindian dohányfajtákat vették át. Mai szemmel nézve azonban – még ezek is rendkívül erősek voltak: sok leírás számol be a túlzott mértékű dohányzás miatt bekövetkezett halálesetekről, amelyeket akut nikotinmérgezés okozott. Ezen idők dohányfogyasztása nagyon eltér napjaink gyakorlatától. A korai dohányzókat „dohányivóknak” vagy „száraz részekeknek” nevezték, nem csak azért, mert az alkoholon kívül nem volt más modell, amelyhez viszonyítani lehetett volna, hanem mert a használt dohánytermékek sokkal inkább képesek voltak mámort előidézni. I. Jakab király *A dohány ellen* (1604) című híres írásában megállapította, hogy az alkohol és a dohány is „megszúrja és megsebzí az agyat a részegség által”. Abban az időben egyes elemzőket az foglalkoztatta, hogy a dohányzás, ugyanúgy, mint az alkoholfogyasztás, „alkalmatlanná tenné az embereket a munkára”.

A rekreációs használat kiterjeszkedésével a dohányzás a szociabilitás egyik jeleként széles körben elterjedt (több dohányboltnak az volt a mottója, hogy „Az atyafiúi szeretet maradjon meg”) (Apperson 1914: 44). A dohányosok kocsmákban és kávézóknál találkoztak, megosztották pipáikon és megbeszélték a napi ügyeiket. Ez a gyakorlat rendszerint mocsokkal járt: nem csak a pipák megtömése és kiürítése miatt, hanem fizikai értelemben is – a dohányzás gyakran köhögést, köpködést, köpést és néha hányást okozott. A rekreációs használat elterjedésével a dohányzási gyakorlat megszüntette a társadalmi hierarchiát, annyira, hogy a tizenhetedik század közepétől a dohányzás „közönségesé” vált – egyre inkább plebejusnak tartották

(Hughes 2003). Ennek következtében az európai társadalom magasabb köreinek egykor divatos gyakorlatára hamarosan egy kicsapongó életforma jeleként tekintettek, és egyre inkább a káros szenvedélyekkel társították. Néhány anekdotikus bizonyíték szerint a késő tizenhetedik században a prostituáltak a pipát, mint szimbólumot, szolgáltatásaik reklámozására használták (Greaves 1996: 18).

Ezekkel a fejleményekkel párhuzamosan, növekvő társadalmi nyomás nehezedett az elit dohányzókra, hogy elhatárolják és megkülönböztessék dohányzási gyakorlataikat az általuk alsóbbrendűnek tartott társadalmi rétegektől, Elias terminológiáját használva: *törekvés a megkülönböztetésre*. Ugyanezen fejleményekkel összefüggésben, ebben az időszakban egyre komplexebb rituálék jelentek meg a pipák megtömése és meggyújtása, a füst kilégzése stb. kapcsán. Az elit dohányzást és a közönséges dohányzást meg lehetett különböztetni a füst kilégzésével kapcsolatos szokások és gyakorlatok segítségével, valamint a dohányfajokról és -változatokról való szakértői ismeretek által. Elterjedtek ugyanakkor a nagy becsben tartott dohányzási kellékek, mint a drága pipák és a drágakövekkel kirakott dohányos dobozok. A kor történései „dohányos piperkőcöket” említenek: nagyon tudatos dohányzók, akik némileg neveltség tárgyává váltak nőies ruházatuk, valamint a legújabb divat iránti szolgáló odaadásuk miatt. Ha lehet hinni bizonyos beszámolóknak, fizetség ellenében „dohányzó iskolákba” is lehetett járni, ahol a dohány „művészetének” professzorai megtanították a dohány fogyasztásának legkifinomultabb és leg részletesebben kidolgozott módjait (Apperson 1914). Fokozatosan azonban, az elit csoportok körében elterjedt a francia udvar utánzása és elkezdtek tubákolni.

A tubákolás többféle főzet fogyasztását jelenthette, de általában bizonyos mennyiségű dohánypor orron keresztüli felszippantására értették. A tubákolás egyre népszerűbbé vált a tizen-nyolcadik század Európájában. Különösen a francia arisztokrata körökben volt népszerű, ugyanakkor Németországban és Angliában is, később pedig Japánban és Kínában. A tubákolás azért érdekes, mert a füstmentes dohány korai példáját képezi (Brooks 1937: 52).

Számos történelmi beszámoló létezik a „szippantás” árnyalt és hivalkodó módjairól: hogyan kell tartani a csuklót, hogyan kell a tubákos szelencét előbb másoknak kínálni, és egyéb rendkívül komplex és kifinomult illemszabály, amelyeket a „feltörekvő osztályok” tagjai igyekeztek felülmúlni. A tubákos szelencék is gyakran gondosan megmunkáltak és díszesek voltak, nemesfémekből és kőből készültek. Marie Antoinette híres volt arról, hogy drága ajándékok gyanánt tubákos szelencéket adományozott (Goodman 1993: 74). És mégis, paradox módon, bár a tubákolásra a kifinomultság csúcsaként tekintettek, a modern standardok szerint nagyon mocskosnak és nem higiénikusnak számít. Egy jó szippantás azonnali, hatalmas tüsszentést eredményezett, és orrviladékkal szennyezte a résztvevők ruháit is. A gyakran tubákolók esetében idővel kialakul egy nyálka réteg, patina is. És ezt továbbra is egészségesnek tartották. A fejben levő gonosz testnedvek eltávolítási módja volt.

A tubákolás tehát veszélyes volt, nem annyira abban az értelemben, ahogy a dohányfogyasztás „veszélyeit” napjainkban értjük, hanem *társadalmilag* volt veszélyes. Hozzáértő, felügyelt önellenőrzést igényelt: a valóságból való gyors „menekülést” és „visszatérést”.

A veszélyeket találóan szemlélteti az alábbi idézet:

Az orrlyukakban maradt tubák kivonja „a nedvességet az orrüregből”. Azonban „...csak azok számára ajánlott, akik használatkor el tudják kerülni azt az illet-

lenséget, amely akkor következik be, amikor az orrlyukak által kibocsátott tubák és a lelőgő orrváladék összekeni az állat és hányingert kelt a beszélgetőpartnerekben” (Antonil 1965 [1711]: 321).

Végül a tubák nem terjedtek el széles körben, talán épp az említett társadalmi veszélyek miatt. Viszont megfelelően tükrözik azt az általános irányváltást, amelyet a tubák példája illusztrált: 1) olyan dohányformák felé való elmozdulás, amelyek rövid élettartamú, ideiglenes hatást váltanak ki; és 2) a divat és a változó viselkedési normák növekvő jelentősége – az „érzékenységek” megváltozása a dohány használatával kapcsolatos gyakorlatok kialakításában.

MODERNKORI DOHÁNYFOGYASZTÁS

Korábban azt állítottam, hogy a tubákolásra való áttérés egy alapvető feszültséggel volt összefüggésben: *aközött, amit a dohány tesz velünk és értünk, és amit másokkal és másokért tesz.* Talán a legfontosabb dolog a cigaretták tekintetében – amelyek egyre népszerűbbekké váltak a tizenkilencedik században –, hogy rendkívül „biztonságosak” az előző dohányzási formákhoz, főleg a pipázáshoz képest.

Abban az értelemben voltak „biztonságosak”, hogy a rázokás utáni viszonylag rövid periódusban nem okoztak mámort. A különböző gyógyító eljárások, valamint az alacsonyabb nikotintartalmú dohányfajták elterjedése sokkal „enyhébbé” tették a cigarettát a korábbi dohányformákhoz képest. Az „enyhe” kifejezést azonban idézőjelek közé kell tenni. Az enyhesség a reklám hirdetések kulcsszavává vált, amelyek mellé mindenféle állítást társítottak: hogy bizonyos cigaretták kevésbé „irritáló hatásúak”; enyhébb ízük van; tisztábbak és finomabbak; és bizonyos esetekben akár előkelőbbek is. A „szelíd modorral” is asszociálták. Ezek a társítások a nemek szerint változtak: az enyhesség, szelídség fogalmát elsősorban a gyengébb nemre használták – a törekenységgel és könnyedséggel társították.

A cigaretták idővel maguk is változtak, folytatva a hosszú távú fejlődési irányt. Például cigaretta filtereket majdnem mindenhol lehetett találni. Ezeket azonban nem azért fejlesztették ki, hogy kiszűrjék a káros vegyi anyagokat, hanem hogy megakadályozzák a köpködés csúnya szokását, és hogy eleget tegyenek a „kevésbé irritáló” füst igényének (Goodman 1993: 110–111). A cigarettaszipkák is növelték a távolságot a dohány és a fogyasztója között. Ismét láthatjuk a változó viselkedési normák jelentős szerepét a változások bekövetkeztében, abban a formában, amerre a dohányfogyasztás tart.

Valóban, valamilyen mértékben a dohánycigaretta „formája” eleget tett a társadalmi kifinomultság követelményeinek. A cigaretták egy sokkal biztonságosabb egyensúlyt biztosítottak aközött, amit a dohány a fogyasztóknak és a fogyasztókért tesz, és amit másokkal és másokért tesz. Az elődeikhez képest a cigaretta valóban sokkal „enyhébb” volt abban az értelemben, hogy kevesebb, azonnal megfigyelhető fizikai hatást váltott ki. Míg a tubákot kifinomultnak tartották, velejárói voltak a nyálka eltávolítása, az ujjak felhelyezése az orrlyukakba, és az ismétlődő ideiglenes kontroll elvesztése a tüszentések alkalmával. Ezzel szemben a cigarettának csekély hatása volt. Még munka közben is lehetett füstölni. Ellentmondásos ebben a tekintetben az, hogy a cigaretták részben pont azért voltak sikeresek, mert sokkal enyhébb hatást váltottak ki,

mint a dohány korábbi formái: kihívóan fogalmazva, azért váltak sikeressé, mert azonnali és látható értelemben „nem tettek annyit” a fogyasztó számára. Az ellentmondás egyre jelentőségesebb a dohányfogyasztás hosszú távú láthatatlan hatásainak a mai ismereteinek tükrében.

A legfontosabb különbségek arra is vonatkoztak, hogy a dohányosok hogyan használták a dohánnyt, és hogyan tekintettek rá. Míg eleinte a dohánnyt a „test gyógyszereként” alkalmazták, később egyre inkább az „elme gyógyszereként” értelmezték – a civilizáció „betegségeinek” gyógyításaként. Különösképpen a cigaretták elterjedésével a dohánnyt egy „kétfázisos” pszichológiai eszközként kezdtük látni: egyrészt stimuláns, ami „feldob”, másrészt nyugtató, ami „megnyugtat”. Ily módon a dohánnyt egy olyan anyagként kezdték értelmezni, amelyet az *önkontroll eszközeként* lehet használni: a különböző diszfóriás állapotokból a valóságba való visszatérésre.

Ezt a kontrollt egyre inkább kiterjesztették a testsúlykontrollra is. A „nyúl egy Lucky-ért és ne egy édesért”-hez hasonló szlogenek (Lucky Strike) azt az érzetet erősítették meg, hogy a dohányzás vékonyabbá tesz – tipikusan a női dohányzókat célzó üzenet. A „könnyű” cigaretták reklámozása szintén fontos szerepet játszott az „enyheség” és a testi „könnyedség” (testsúlycsökkenés) társításában. Főleg az 1960-as évek után a könnyedség az „alacsony kátránytartalmú” cigarettákat jelezte. Ez a tendencia folytatódott a szuper alacsony és az ultra alacsony kátránytartalmú változatok, valamint az olyan márkák elterjedésével, amelyek látszólag milligramm töredékekre csökkentették a cigaretták kátrány- és nikotintartalmát (bár későbbi kutatások kimutatták, hogy azok a kijelentések miszerint az új cigaretták biztonságosabbak a legjobb esetben is kétesek voltak) (Hughes 2003).

A jelen célok vonatkozásában fontos megjegyezni egy jelentős váltást: az „enyheség” és „könnyedség” kifejezések eleinte a *társadalmi* biztonság jelzői voltak. Ezek azt jelezték, hogy a dohány bizonyos formái kevésbé okozhatnak zavarokat, és inkább összhangban vannak a társadalmi erkölcsökkel. Később ugyanezek a kifejezések a *fizikai* biztonság mutatói lettek: a dohányfogyasztás egészségesebb, kevésbé veszélyes formáinak mutatói. A társadalmi biztonságról a fizikai biztonságra való váltásnak kulcsfontosságú szerepe van a későbbi fejlemények megértésében, beleértve az elektromos cigaretta elterjedését, valamint a szélesebb körű civilizáció folyamatához való kapcsolódását.

KORAI MODERNKORI ÉS MODERNKORI DOHÁNYFOGYASZTÁS: A LEGFONTOSABB VÁLTOZÁSOK

Ismét fontos megjegyezni, hogy az eddigiekben dokumentált gyakorlatok között hatalmas eltérések vannak. Például Svédországban a tubák használata hosszú múltra tekint vissza. Hasonlóképpen, a Kolumbusz utáni Észak Amerikában a dohányrágásnak hosszú története van. A füstmentes dohány egyéb formái igen jelentősek voltak bizonyos időkben és helyeken, ezek az általános dohányzási trendben több mint „felvillanás” szerepet játszottak (Goodman 1993). A fentiek értelmében, legalábbis általános szinten felismerhető egy átfogó változási irány, amely bizonyos elemekkel jár együtt.

Először is, létezik egy általános váltás az egyre kevésbé erős dohányformák felé: olyan fogyasztási módok, valamint olyan fajták és változatok felé, amelyek kevésbé eredményeznek mámort. Másodsor, ezekkel a fejleményekkel párhuzamosan, megfigyelhető a „farmakológiai

szerep csökkenésének” folyamata. Ez alatt a kábítószeres egyfajta kontinuumát értem, az erős ópiumszármazékoktól, mint például a diacetil-morfin (heroin) kezdve, egészen a teáig és kávéig. Erőssége szempontjából a dohány, hogy nyersen fogalmazzak, egyre inkább elmozdult a kontinuum „tea és kávé” vége felé, és ezt nem csak a növényhozamra, hanem a dohányhasználatlaltal kapcsolatos gyakorlatokra és a fogyasztási módok változására is értem. Különösen akkor, ha szembeállítjuk a modernkori és az amerindián sámánok általi használatot, láthatjuk, hogy a dohány valósággal „megszelídült”. Ez alatt azt értem, hogy volt egy hosszabb távú elmozdulás olyan dohányfajták és fogyasztási módok felé, amelyek kevésbé hangsúlyos hatást váltanak ki. Érdekes módon, a „farmakológiai hatás” csökkenésével a dohány hatásai egyre inkább értelmezhetővé és homályossá váltak. Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan, tanúi lehetünk a „társadalmi és pszichológiai részvétel” egyidejű növekedésének: fokozatosan egyre lényegesebbé válik, hogy a dohányos miként „látja” saját tapasztalatát.

Jelen érvelés szempontjából kulcsfontosságú az, hogy a dohány változásai – a növény, a fogyasztási módok, a használatlaltal kapcsolatos gyakorlatok, és így tovább – a dohány társadalmi használatának változásait követik. Ezeknek a változásoknak a középpontjában az *ellenőrzés* motívuma áll. Tömören összefoglalva, hosszú távon tanúi lehetünk egy *elmozdulásnak attól a dohányhasználatlaltól, amelynek célja a kontroll elvesztése és a valóságból való menekülés, afelé a dohányhasználat felé, melynek célja a kontroll megőrzése és a valóságba való visszatérés.*

A dohány társadalmi használatának változásai, és ennek kapcsán, a változó társadalmi és viselkedési normák képezik a dohányhasználat változásainak fő hajtóerejét. Tehát nem annyira a növekvő egészségügyi aggodalmak, hanem a növekvő társadalmi nyomás a kulcsfontosságú tényező. Vagyis a dohányhasználat fejlődésének előremozdításában a *társadalmi* biztonság iránti aggodalmak, valamint a társadalmi megőrzés elkerülése elsődlegességgel bírnak. A későbbiekben ezeket az aggodalmakat felváltották, illetve kiegészítették a *fizikai* biztonságra vonatkozó aggodalmak. Ezek azok a változások, amelyeknek jelentős szerepe volt a tisztább, higiénikusabb, „civilizáltabb” dohányformák felé való elmozdulásban.

A cigarettával, természetesen az volt és ma is az a meghatározó probléma, hogy bármennyire „finomított” az előző modellekhez képest, használata mégis füsttel jár. Vagyis továbbra is csípős füstöt árasztott, amely betört mások légtérébe. Ezen kívül, különösen az elmúlt három évtizedben, egyre szélesebb körben elfogadottá vált az a tény, hogy a füst nem csak annak a személynek káros, aki szándékosan fogyasztja. Ezzel együtt a dohányzásra vonatkozó politikák drasztikusan megváltoztak. Korábban a dohányzás ellenzése mindig zátonyra futott a személyes szabadság okán: „az én testem és azt csinálom vele, amit én akarok”. Ez megváltozott azonban a másodkezdő dohányzás vagy passzív dohányzás hatásairól való kutatások megjelenésével: a dohányzást egy fertőző betegség okozójaként kezdték tekinteni.

FÜSTMENTES DOHÁNYZÁS

A fentiek ismeretében – a dohányzásra vonatkozó politikák módosulása, és a közvéleménynek a másodlagos füstöz való viszonyulásának hirtelen megváltozása nyomán – érthetjük meg a füstmentes cigaretták, vagyis az elektromos cigaretták elődjének elterjedését.

Az elsők egyike a RJ Reynolds által 1987-ben bevezetett Premier. RJR, jelenleg Reynolds American, olyan márkákat gyárt, mint a Camel és a Winston. A Premiert ugyanúgy kellett meggyújtani, mint egy hagyományos cigarettát, de nem termelt füstöt. Tartalmazott egy szénrúd köré tekert dohányhengert, amely lángra gyúlt és leégett. A cigaretta filteres végén volt a dohánykivonat gyöngyök formájában, a nikotin és az ízesítők. Inhalálás segítségével forró vízzel vonták be ezeket a gyöngyöket. Az új termék marketing szlogenje: „Premier – tiszta élvezet”.

A dohányosok utálták! Azt állították, hogy szén íze volt. A marketing homályosító próbálkozásai ellenére, nem volt egyértelmű módon kevésbé ártalmas, vagyis fizikailag biztonságosabb, mint a hagyományos dohányzás. A dohányzást ellenőrző hatóságok bírálták, és trükknek tartották, mondván, hogy csak úgy tesz, mintha biztonságos lenne. Ennek ellenére, az én érvelésem szerint, ez több volt egy trükknél. Valóban válasz volt azokra a társadalmi igényekre, amelyek a kívülállók számára kevésbé zavaró cigarettákat követeltek, amit szintén a passzív dohányzás veszélyeinek növekvő tudatosításának ismeretében kell értelmezni. Nagyon kifejező az is, hogy a Premier marketing kampányának középpontjában a *tiszta* fogalom állt, nem szennyezte be a dohányost – kisebb mértékű fizikai, erkölcsi és esztétikai „fertőzést” okozott.

Később RJR piacra dobott egy hasonló terméket, az Eclipse-t. Ez esetben azt állították, hogy 90%-al biztonságosabb a hagyományos cigarettánál. A termék azonban továbbra is tartalmazott számos rákkeltő anyagot, dohány-specifikus nitrózaminokat és más olyan összetevőket, mint a szén-monoxid. Az Amerikai Rákellenes Társaság hamarosan betiltatta, mondván, hogy egy hamis biztonságérzetet keltett a dohányosok körében. Ezt a lépést egy, abban az időszakban kialakuló általános érvelés kiterjesztéseként kell értelmezni, miszerint a piacvezető cigaretták „könnyű”, „alacsony kátránytartalmú” változatai ugyanolyan hatással bírnak, mint a magas kátránytartalmú társaik. Ahelyett, hogy csökkentsék a káros rákkeltő anyagok fogyasztását, a dohányzók megtalálták a módját, hogy ön-titrálást végezzenek – például a Silk Cut cigaretta filterlyukainak blokkolása és/vagy nagyobb „slukkok” által –, hogy magas nikotin- (és ezzel együtt kátrány) tartalmat érjenek el (Hughes 2003).

Csak hogy világos legyen: ez nem vitatja azt, hogy a dohányipar gyakran tisztességtelen marketinget folytat a látszólag biztonságosabb dohánytermékek kapcsán., hanem inkább azt hangsúlyozza, hogy a dohányipar megfelelő hozzáértéssel kihasználta a társadalmi biztonságra irányuló igénykészletet, majd ezeket összekeverte a fizikai biztonságra irányuló igényekkel, azonban anélkül, hogy erre tudományos alapja lett volna. Végző soron egyik készülék – a Premier és az Eclipse – sem volt sikeres, ennek ellenére fontos előzményei voltak a kevesebb mint egy évtizede megjelent új terméknek: az elektromos cigarettának.

E-CIGARETTÁK

Politikaalkotói körökben az elektromos cigarettákat ENSZR-ként ismerik: elektronikus nikotinszállítási rendszerek (END). Azok, akik soha nem láttak és nem használtak elektromos cigarettát, alább találnak egy rövid leírást. A készülék egy akkumulátort, egy porlasztót, egy fűtőelemet és egy cserélhető patronot tartalmaz. Nem tartalmaz „dohányt” mint olyant, csak a legfontosabb származékát: nikotint propilén-glikol folyékony oldatban (olykor glicerinben és vízben) feloldva. Hevítés során egy finom füstszerű köd vagy „gőz” keletkezik (emiatt a felhasználó

nálókat vapernek nevezik az angol vapour – gőz szóból eredően). A gőzölés ugyanúgy mutat, mint a dohányzás, de nem jár égéssel, csak porlasztással: gőz, nem füst. Jelenleg különböző ízesítésű nikotint lehet vásárolni – cseresznye, kávé, karamell, vanília, rágógumi, sőt még dohány ízűt is! Egyes típusoknál a cigaretta végén egy LED található, amely izzása a dohányzást utánozza. Így, első alkalommal, a dohányosoknak valóban van egy eszközük a „füst nélküli dohányzásra”.

Egyes becslések szerint körülbelül 1,3 millió e-cigaretta felhasználó van csak az Egyesült Királyságban (ASH 2014). Ez még mindig csak egy töredéke annak a 10 millió embernek, aki dohányzik. De ez a szám gyorsan nőtt az elmúlt pár évben. (Két évvel ezelőtt még csak 500.000 volt) (ASH 2014). Az egyik legelső e-cigaretta 1963-ban fejlesztették ki az Egyesült Államokban, de ez egy olyan periódusban történt, amikor a hagyományos cigaretta használata növekvőben volt. Meglehetősen hosszú idő elteltével, egy kínai elektronikai startup cég piacra dobta a „Ruyan”-t 2005-ben. A Ruyan 2007-ben kapott szabadalmat, és utána gyors változások következtek. Az e-cigaretta egyre inkább a nyilvánosság figyelmébe került és viták tárgyává vált. Robbanásszerű érdeklődés jellemezte különösen az elmúlt pár év népszerű és tudományos irodalmát.

Az e-cigaretta elterjedésének kulcselemei közé tartozik a hagyományos cigaretták egyszerű utánzásától való elmozdulás. Ma már futurisztikus kinézetű készülékek elképesztő választéka áll rendelkezésre, melyek közül egyesek egyáltalán nem hasonlítanak a hagyományos cigarettákra. Sok szerző megkülönbözteti az első generációs készülékeket, a „cigi hasonmásokat” (cigaretta-hoz hasonlító eszközök) és a második generációs készülékeket, amelyek alig hasonlítanak a hagyományos cigarettákra és újratölthető nikotin oldat tartállyal rendelkeznek. A második generációs készülékek általában több nikotint tartalmaznak, és sokkal inkább személyre szabhatóak a felhasználók által. Ezek a dohányzás hosszabb távú individualizációs folyamatának újabb szakaszát jelzik (lásd Hughes 2003). Egy újabb jelentős fejlesztési eredményt mutatnak és növelik a nagy dohányvállalatok szerepét. A közelmúltban Reynolds American piacra dobta a Vuset. A Vuse marketing csomag tartalmaz egy magyarázatot is arra vonatkozóan, hogy a Vuse miért „a világ legfejlettebb e-cigarettaja”: „a VaporDelivery (gőzszállítási) processzor együttműködik a SmartMemory (intelligens memória) képernyővel, beállítja a teljesítményt és másodpercenként akár 2000-szer felizzik... egyenletesen megfelelő szippantásokat biztosítva” (vusevapor.com). Reynolds egyértelműen saját szakértelmére és a cigarettagyártásban, a „dohány” fogyasztók „elégedettségének növelésére” irányuló hosszas tapasztalatára támaszkodik. Hasonlóképpen, az Altria Group (a Marlboro cigaretta gyártója) bevezette a nagyon modern, tiszta és fényes kinézetű Mart Ten terméket, space-age csomagolásban. Ezeket a termékeket látszólag egy világ választja el a Marlboro Férfitől (Marlboro Man) – a hatalmas kiterjedésű nyugati vadont figyelő erős cowboyt megjelenítő ikonikus reklámoktól.

Hajlamosak lehetünk a füstmentes dohányzás térhódítását nagyon friss fejlődésnek tekinteni, de valójában a füstmentes dohányzási készülékek már elég régóta ismertek. Hajlamosak vagyunk nem ekként gondolni rájuk, de a nikotinpótló terápiák (NRT) már az 1980-as évek körül léteztek. Körülbelül *három* dohányosból *egy* próbálta ezeket, és sokan továbbra is használják, inkább a cigaretta alternatívájaként, mintsem abbahagyási céllal.

NIKOTIN: TERÁPIA VAGY KÁBÍTÓSZER?

A nikotinpótló terápiák közé tartoznak a tapaszok, rágógumi, orrspray, tabletták és az „inhaláló” – egy műanyag cigarettához hasonló készülék, egy tubus, amin keresztül a nikotint és a levegőt be lehet „szívni”.

Figyelemreméltó, hogy a döntéshozók számára hosszú ideig általánosan elfogadott volt a dohányzás *abbahagyását* segítő terápiák és a dohányzást *folytatását* elősegítő termékek közötti nyilvánvaló különbség. Az e-cigaretták elterjedése azonban a felismerhetetlenségig elmosta ezt a különbségtételt. A különbségtétel egy hosszan tartó vitát képez a dohányzás visszaszorításával foglalkozó körökben: azok között, akik az absztinenciát, illetve azok között, akik a biztonságosabb nikotinforrásokat helyezik előtérbe. Az elmúlt években az ASH (Action on Smoking and Health), a Királyi Orvosi Kollégium és más kulcsfontosságú hatóságok egyre inkább elfogadták a káros hatások csökkenésére vonatkozó stratégiát, de ez továbbra is nagyon vitatott maradt.

Tehát tulajdonképpen megfigyelhetjük a dohányzás megszüntetését célzó készülékek és a dohányfogyasztás új módozatainak konvergenciáját. Visszatérve az eredeti kérdésre: hogy lehet ezt megmagyarázni? Hogyan történhetett ez meg? Alább láthatunk néhány kulcsfontosságú szociológiai elméletet, melyek közül a legfontosabb a „medikalizáció”.

MEDIKALIZÁCIÓ

A dohány a medikalizáció archetipikus esete. A kifejezés az orvosi hatáskör kiterjesztését jelenti az emberi élet különböző területeire. Ez magába foglalja a dohányzás értelmezésére, osztályozására és „kezelésére” (mindkét értelemben) vonatkozó viselkedések megváltozását – a „rosszaságról” a „betegségre” való váltást, ahogy Conrad és Schneider szociológusok megfogalmazták (1980). Ezzel a váltással egyre jobban sikerült megérteni, hogy a dohány maga egy addiktív betegség, és ezzel együtt megfigyelhető a dohány társadalmi elutasításában beállt váltás: az erkölcsstelenség vagy a kicsapongó életmód jelétől a nyilvános egészségügyi veszélyként való értelmezésig.

A medikalizáció egyszerű olvasata azonban nem igazán illeszthető össze a történelmi bizonyítékokkal. Az orvosi szakmának – és itt problematikus úgy beszélni a szakmáról, mintha egy homogén csoportot képezne – nagyon hosszú ideig komplex kapcsolata volt a dohánynyal. Például, létezik több jól dokumentált eset arról, hogy háziorvosok jóváhagyták a dohányzást az idegek megnyugtatására céljából, még azután is, hogy Doll és Hill epidemiológiai kutatásai (1950) a dohányzást összekötötték a tüdőrákkal. Még egy nagyon friss, Alison Pilnick és Tim Coleman által végzett kutatás (2010) szerint is a szakma a legjobb esetben is csak körültekintő a dohányzás felelősségát ruházásának elfogadásában. A kutatás klinikai találkozásokat elemzett orvosok és olyan páciensek között, akik a dohányzásról való leszokás céljából fordultak tanácsért, és megállapították, hogy a háziorvosok tartózkodtak attól, hogy nyomást gyakoroljanak a megelőző orvoslás gyakorlására nikotinpótló terápiák ajánlása formájában, valamint attól, hogy a problémát kizárólag orvosi problémaként kezeljék. Ezen túlmenően bizonyítékok vannak arra vonatkozóan is, hogy egyes gyógyszeripari vállalatok vonakodnak attól, hogy a niko-

tinpótló terápiákkal kapcsolatba kerüljenek, a dohányossal való társítás által kiváltott, a közmegejtésüket érintő potenciális károk miatt.

Mindazonáltal, ha tágabb értelemben értelmezzük a medikalizációt: egyszerűen fogalmazva, az orvosi „hivatkozási keretek” kiterjesztéseként, a bizonyítékok igencsak meggyőzőek. Különösen Michael Russel 1970-es évekből származó munkája óta, azt kezdtük gondolni, hogy *a dohányzás alapvetően a nikotin önadagolás eszköze*. Russell munkája megalapozta azt az elképzelést, miszerint a dohányosok a nikotintól válnak ugyan függővé, de a cigarettákban levő kátránytól hálnak meg. A mai napig ez az alapgondolat képezi a biztonságosabb nikotinforrások keresésének, valamint a nikotinpótló terápiák alapját.

Érvelésem tehát az, hogy a dohány orvosi értelmezése nem csak azt változtatta meg, hogy hogyan gondolunk a dohányra, hanem hozzájárult a tulajdonképpeni „dohány” megváltozásához is: a fogyasztók egyre nagyobb mértékben nem dohányt, hanem annak fő származékát, a „nikotint” fogyasztják. Ez magába foglal egy önmagát beteljesítő prófécia: úgy gondoltunk a dohányfogyasztásra, mint nikotin önadagolásra, és ez hosszabb távon hozzájárult ahhoz, hogy a dohányhasználat lényegében egy nikotin önadagolási formává *váljon*. A dohány farmakológiai és társadalmilag is „higiénikusává vált”, megtisztult a „mocskos” összetevőitől – kizárólag a fő pszichoaktív összetevőjére, a folyadékban feloldott nikotinra redukálódott. Még a dohányhasználat laikus értelmezései is követték a példát: a dohányzók és a vaperok „nikotinhasználóknak” tartják magukat, és a dohányzás gyakorlatát széles körben „nikotinfüggőségnek” értelmezik. Aligha szükséges kijelenteni, hogy a dohányzásra már nem „saját szokásként” vagy „kollektív rituáléként” tekintünk, hanem orvosi fogalmakkal és orvosi referenciakeretekben értelmezzük. A különböző politikák, gyakorlatok és használati minták közvetlenül ebből az értelmezés-sorból következnek.

Paradox módon, ebből a szempontból, az e-cigaretták és a nikotinpótló terápiák, *azonos dolgok*: nikotinadagolási rendszerek. A dohányhasználat orvosi értelmezéseinek megjelenése és növekvő dominanciája tehát, egy üres, nagyon szép, ugyanakkor nagyon ellentmondásos tautológiát hozott létre. Ezt legjobban a nikotinpótló terápiák esetével lehet szemléltetni: itt a terápia alapgondolata az, hogy *a nikotin használatával „kezelni” tudjuk a dohányt*. De az e-cigaretták elterjedésével, a „dohány” egyszerűen csak „nikotinná” *vált*. Tehát, még egyszer, *most mi a különbség azok a készülékek között, amelyeket arra használunk, hogy folytassuk a dohányzást, illetve azok között, amelyeket arra használunk, hogy abbahagyjuk a dohányzást?* A szakpolitikai vitákban különbséget tesznek az „orvosi nikotin” és a füstmentes dohánytermékek között: az egyik „terápia”, a másik pedig „kábitószer”. Ez a különbségtétel azonban valójában hamis. Ha a felhasználókat kérdezzük, a különbségtétel teljesen megszűnik.

FIZIKAI VAGY TÁRSADALMI BIZTONSÁG?

Nézzünk meg egy egyesült királyságbeli „vaper” fórumon megjelent bejegyzést:

PropyGander: „Megkaptam az e-cigimemet, egy kellemesen szofisztikáltnak kinéző kütyü... remek gözt ad... Hogy őszinte legyek, azt gondolom, hogy a kormánynak nyomnia kellene őket: a terméket úgy adják el neked, hogy nem is utal-

nak rá, hogy ez egy dohányzásról (nikotinról) leszoktató készülék. Tetszik, hogy a függőséget e-cigarettára és nem ráógumira vagy tapaszra cseréltem. És szívhatok gőzt a kocsmában. Nagyszerű :)

ProppyGander számára ez csak egy másik módja a „dohányzásnak”. Magáévá tette a medikalizált elképzelést, miszerint ez egy „nikotinszállítási rendszer”, és egyértelműen kiderül, hogy mit gondol ő arról, amit csinál: de korábban már használt ugyanilyen módon ráógumit/tapaszt is. Ebben az értelemben az e-cigaretta a felhasználó szempontjából egy „a kecske is jól lakik, és a káposzta is megmarad” jellegű készülék. Lényegében „fizikai” és „társadalmi” biztonságot is nyújt: *nem fog megölni, és folytathatom a dohányzást: még a kocsmában is dohányozhatok.*

A nikotin mint terápia és a nikotin mint kábítószer közötti különbség – hogy kihívóan fogalmazzak – olyan, mint a levegőbe rajzolás. A metadonnal és a diacetil-morfínnal (a heroin kábítószer kezelésére használt terápia) ellentétben a nikotinpótló terápiák és az e-cigarettek pontosan ugyanazt az alkaloidot szállítják: ugyanazt az anyagot. Jelen elemzés szempontjából két kulcsfontosságú pont van: 1. Hosszabb távon szemlélve a nikotinpótló terápiák és az e-cigarettek elterjedése valójában ugyanakkor az éremnek a két oldalát, vagyis ugyanannak a fejlődésnek a két vetületét képezik. Hosszabb távon a fejlődés az alacsonyabb dózisu, tisztább és biztonságosabb dohányformák felé való fokozatos elmozdulás volt. Világosan fogalmazva, a nikotinpótló terápiák a dohányzás hosszabb ideig tartó higiénikusvá válásának újabb szakaszát jelölik: az egyre inkább ellenőrzött és individualizáltabb „dohány”-formák és használatok felé való elmozdulás, és a nikotinnak mint az önkontroll eszközének a növekvő használata. 2. Bizonyítékok vannak – a fenti idézet túlmenően – olyan dohányosokra, akik hosszasan alkalmazták a nikotinpótló terápiákat a dohányhasználat folytatásának eszközeként (itt: nikotin önadagolás), nem pedig a leszokás eszközeként (gyakran a saját és a mások jó szándékának ellenére). Ugyanakkor, ezzel ellentétben, friss kutatások azt mutatják, hogy a leszokási próbálkozások megközelítőleg 40%-a e-cigarettek segítségével történik (ASH 2014).

A gyógyszeripari vállalatok, akaratlanul ugyan, de olyasmit tudtak nyújtani a nikotinpótló terápiákkal, amit a dohányvállalatok nem tudtak: fizikailag és társadalmilag biztonságosabb nikotinformákat, és ez által a dohányzás folytatásának eszközeit. Ugyanakkor egy fontos pszichológiai és viselkedési hidat is biztosítottak az égő dohány és az e-cigarettek között. Természetesen, a dohányzás visszaszorításával foglalkozó körökben soha nem ez volt a nikotinpótló terápiák célja. Nagyon gyakran, főleg a dohányzás abbahagyására irányuló szolgáltatások esetében, nagy erőfeszítéseket tesznek annak biztosítása érdekében, hogy a végfelhasználók terápiaként tekintsenek a nikotinpótló terápiákra – egyértelmű leszokási időpontokat szem előtt tartva, a nikotindózis (és ezzel együtt remélhetőleg a felhasználó függőségének) fokozatos csökkentésének céljával. Az esetek jelentős hányadában ez a megközelítés eléri a kívánt hatást. Sok más esetben azonban nem. A lényeg az, hogy nem a végrehajtási mechanizmus az, amely meghatározza, hogy valamely készülék vagy anyag terápiának vagy kábítószernek minősül, hanem végső soron az, hogy *a felhasználók hogyan értelmezik és használják ezeket*: a dohány társadalmi használata és a használata *társadalmi* kontextusa.

A politikai döntéshozók kategorikus különbséget tesznek a nikotinpótló terápiák (amelyeket „jóknak” tartanak, mert a dohányzás megszüntetését célzó készülékként értelmezik) és az e-cigarettek között (amelyeket „rossznak” tartanak, mert a dohányzást folytatását célzó készü-

lékként értelmezik – vagy a nikotinfogyasztás folytatása által, vagy, folytatódik az érvelés, az által, hogy „átjárót” vagy „hidat” képeznek az égő dohány felé), de ez nem akadályozza meg a felhasználókat abban, hogy meghozzák saját döntéseiket arra vonatkozóan, hogy egyiket vagy másikat kábítószerként vagy terápiaként használják. Egyes felhasználók folytatni fogják a nikotinpótló terápiákat mint a „dohányzás” biztonságosabb módját, mások továbbra is használni fogják az e-cigarettákat azon törekvésükben, hogy leszokjanak, és fordítva. A dohányzás medikalizációjának egy újabb lépése az lenne, ha az e-cigaretták alkalmasak lennének „terápiaként” (a közelmúltban hozott szakpolitikai irányelvek – például az Európai Parlament által 2014 márciusában elfogadott, a dohánytermékekről szóló irányelv –, azt sugallják, hogy egy ilyen lépés már folyamatban van). Ez természetesen az egyre szigorúbb ellenőrzés fejlődését jelentené a következőket illetően: hogyan adják el az e-cigarettákat, hogyan vannak csomagolva, hogyan forgalmazzák és hogyan jelennek meg a „fogyasztók” vagy talán egyre inkább a „pácienstek” számára. Ez azt jelentené, hogy betiltanák a nikotin ízesítőket, továbbá, jogszabályok alapján eltávolítanák a vonzó csomagolásokat és a felhasználói személyre szabásokat is. Ha továbbgondoljuk a lehetőséget, a dohányzás hosszabb ideig tartó higiénikussá válása felé való elmozdulással összhangban, az e-cigaretták valószínűleg hasonlítanának az „inhalálóra”, „gőzt” szállítva erősen szabályozott hozamokban. Legfontosabb az, hogy a felhasználók számára egyértelművé lenne téve, hogy ezek a készülékek, a céljukat tekintve, leszokást segítő eszközök és nem rekreációs termékek. De mit lehetne ezzel elérni? Vajon a nem szándékos következmények felül fogják múlni a szándékos, nagyon dicséretes következményeket?

Hogy egy párhuzammal éljünk: az a tény, hogy a kodein-alapú fájdalomcsillapítók csak receptre válthatók ki, hogy nem vonzó a csomagolásuk, és egyértelmű adagolási előírások kísérik (valamennyi szokásos figyelmeztetés mellett) – nem akadályozza meg ezek rekreációs használatát. A vényköteles gyógyszerekkel való visszaélés az Egyesült Államokban és valamivel kisebb mértékben az Egyesült Királyságban egyre szélesebb körű problémává vált az elmúlt években. És ami még ennél is fontosabb, ha az e-cigarettákat úgymond eltávolítják a dohányhasználat rekreációs palettájáról, oda vezetne, hogy sok felhasználó *visszatérne* az égő dohányformákhoz? Amilyen keveset tudunk az e-cigaretták hosszú távú hatásairól, néhányan megkérdőjelezzik, hogy sokkal, de sokkal biztonságosabbak, mint az égő társaik: ha az e-cigaretták hosszú távon veszélyesek, akkor valószínűleg a nikotinpótló terápiák is azok lesznek. A felhasználó szempontjából az e-cigarettáknak megvan az az előnye, hogy utánozzák a dohányzás néhány rituális aspektusát – ilyen az úgynevezett kéz-száj minta, és természetesen a dohányzás szimbolikájával való versengés a gőz által. Jelenleg az e-cigaretták nem hordják a terápia megbélyegzést, és, éppen azért mert nincsenek higiénikussá téve, nem társítják őket betegséggel és gyógyulással, és talán lenyűgözőbbek is, egyes felhasználók számára sokkal vonzóbb alternatíváját nyújtják az égő dohányynak, mint a nikotinpótló terápiák. Más szavakkal, az e-cigaretták dicsőítésének néhány érvét ki lehet forgatni, legalábbis ebből a kulcsfontosságú szempontból.

Létezik egy még radikálisabb lehetőség is, amelyet szakpolitikai körökben talán ki se lehet mondani. De amennyiben az a helyzet, hogy az e-cigaretták összességében nem annyira károsak, mint például a kávézás, akkor indokolt lenne elfogadni, hogy bizonyos társadalmi csoportok számára megengedhető a „gőzölés”, anélkül hogy leszokási szándékkal társulna? Milyen alapon utasítanánk el a nikotin rekreációs használatát, ha már nem okoz súlyos kárt a felhasználónak? Erkölcsei alapon? Esztétikai alapon? A mámorítók hosszú távú használata arra utal,

hogy az ember alapjában véve egy kábítószer-fogyasztó faj. Realisabb lenne tehát elfogadni, hogy mindig lesz igény a dohány (mint nikotinoldat) rekreációs fogyasztására?

Összefoglalva tehát, amellet érveltem, hogy azt a kérdést, hogy az e-cigarettaikat leszokást segítő eszközként vagy pedig a dohányhasználat új eszközeként értelmezik, nem egy olyan felvetés, amelyet szakpolitikai osztályozások, farmakológiai különbségtelemek, vagy az agy kémiájának a szintjén történő elemzések vizsgálata által lehetne megmagyarázni, hanem inkább a társadalmi használat és ezen használat társadalmi kontextusának elemzése által érdemes megközelíteni. Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy meg kell érteni a használat társadalmi dinamikáját, ugyanúgy, mint a pszichológiai/fiziológiai/farmakológiai dinamikákat. Konkrétan, ismét figyelembe kell vennünk a változó társadalmi viselkedési normák fontosságát.

A DOHÁNYZÁS „CIVILIZÁLÓDÁSA”

Elias, talán minden más tudósnál jobban, nagyon elmélyült ezeknek a változó viselkedési normáknak a tanulmányozásában. Legfontosabb munkája, *A civilizáció folyamata* egy nagyon komplex kötet, amelyet lehetetlen volna pár bekezdésben méltó módon összefoglalni. Ugyanakkor, az általa bevezetett „civilizáció folyamata” fogalom nélkülözhetetlen a jelen elemzés számára. Elias a társadalmi viselkedési normák hosszú távú változásait vizsgálta, különös tekintettel a középkorról a modernitásra való átmenetet. Elsősorban a „modern társadalmak” és a „modern én” párhuzamos felemelkedése foglalkoztatta. Leegyszerűsítve, a „civilizáció folyamata” fogalma arra vonatkozik, hogy hogyan kapcsolódnak össze lelki konstitúciónk változásai a társadalmi felépítésünk változásaival.

Elias aprólékos részletességgel dokumentálja a spontán ösztöneink korlátozására és fékezésére irányuló növekvő társadalmi nyomást, amit ő az *önkorlátozás társadalmi korlátozásának* nevez. Azt állítja, hogy ez a társadalmi nyomás az erőszaknak és az adózásnak növekvő – állam általi – kisajátításából ered, valamint abból a növekvő társadalmi követelményből, hogy az emberek hangolódjanak rá az egyre komplexebb társadalmi hálózatokra. A civilizáció folyamata megfigyelhető például az étkezi szokások hosszú távú változásai által. Kialakítunk mindenféle szabályt az evőeszközök használatáról, az asztali viselkedésünkről, a testi funkciók visszatartásáról, és így tovább. Ezek a spontán ösztöneink fékezésére, valamint a „finom modor” mutogatására irányuló növekvő társadalmi nyomásból származnak: a társadalmilag alacsonyabb rendű személyektől való „megkülönböztetés”, és hogy válik a magamutogatás a „társadalmi tőke” növekvő forrásává: a társadalmi körök növekedésével hogyan válik sokkal fontosabbá a társaságban való boldogulás, mint az egyéni boldogulás, például a küzdősportok terén.

Hasonlóképpen dokumentálhatjuk a dohány használatának hosszú távú „civilizálódását”, amely szorosan kötődik az általánosabb társadalmi folyamatokhoz. Ez látható például a kontroll elvesztését és a valóságból való menekülést célzó dohányfogyasztástól (gondoljunk vissza a „halálszerű” transzba eső sámánra) való eltávolodásban, és a „valóságba” visszahozó, az önkontroll eszközeként használt dohányfogyasztás felé való elmozdulásban (például a relaxáció ösztönzése által a „normális állapotba” való visszatérést célzó dohányzás). Tanulmányomban kimutattam a változó viselkedési normák jelentőségét ezeknek a változásoknak az előremozdításában. Amellet érveltem, hogy ebben a folyamatban a társadalmi veszélyek történelmileg ugyanolyan

fontosak, mint a fizikai veszélyek. Ennek megfelelően, dokumentáltam a dohány hosszú távú higiénikussá válását, ami által a dohányt „megtisztították” a füsttől, és megtisztították a betegségetől.

Az e-cigarettákkal a felhasználók pillanatnyilag nyilvánosan dohányozhatnak anélkül, hogy betörnének más légterébe. Nincs tűzveszély, nem áll fenn a mások megsértésének veszélye. Az e-cigaretta minden bizonnyal az eddigi „legcivilizáltabb” dohányzási forma. Az e-cigaretta nem zavaró, betolakodó, és (széles körben) nem offenzív – a dohányzásnak egy sokkal „egészségesebb”, klinikaivá, higiénikussá tett formája. Mind fizikailag, mind társadalmilag „biztonságosabb”, mint bármely korábbi dohányforma. Esztétikai és farmakológiai értelemben is „tisztá”. Jelenleg a felhasználók „gőzölhetnek” a legtöbb nyilvános helyen (bár ez gyorsan változik, néhány ország, például Szingapúr és az Egyesült Arab Emírségek már betiltották – az e-cigaretták, ezek szerint, társítás révén bűnösök). Talán a legérdekesebb az, hogy a dohányzás fizikai veszélyeiről való konszenzus hiányában, a viták a lehetséges társadalmi veszélyekre tértek vissza: az e-cigaretták szolgálhatnak-e „kapudrogként”, újra „normalizálhatják-e” a dohányzást, és általában, zavaróak lehetnek-e egyes „nem-vaperek” számára. Látszólag bármilyen egyértelmű bizonyíték nélkül, a „kapu” hipotézis – miszerint az e-cigaretta egy kapu az égő dohány *felé*, és nem *felől* (annak ellenére, hogy sok ellentmondó bizonyíték van) –, jelentős befolyással bír a szakpolitikai közösségben. Ennek időszerű példája a dohánytermékekről szóló irányelv által a közelmúltban bevezetett, a tanulmány során már említett változások. A közelmúltban az irányelvet a dohány által okozott kár csökkentésének nagy napjának megjelöléseként minősítették. Hosszabb távon és a dohány „civilizálódása” lencséjén keresztül nézve, ez egy vitás pont marad.

Az irányelv valójában folytatja azt a hosszabb távú trendet, amiről a tanulmányban korábban már tárgyaltam – a dohányzás egyre növekvő higiénikussá tételét és szabályozását, valamint a dohány nikotinná való redukálására irányuló társadalmi nyomás növekedését. Ismételten hangsúlyozom, a szakpolitikák a *társadalmi nyomásra*, és nem az *orvosi felfedezésekre* adott választ képezik – az e-cigaretták szabályozásának tudományos megalapozása, finoman szólva, gyenge. Némiképp paradox módon, a társadalmi nyomásra való válaszként, a szakpolitikák akaratlanul is a nagy dohányvállalatok kezére játszódhatnak, amelyek azt figyelhették meg, hogy az e-cigaretták elterjedésével párhuzamosan 10%-kal csökkent az égő dohány értékesítése. Amint az e-cigaretta szigorúan szabályozottá válik – hamarosan szükségessé váló engedélyeztetések, szigorúan ellenőrzött hozam korlátok stb. –, ki lesz kedvezőbb helyzetben, mint a dohányipar, hogy tárgyalásokat folytasson a termék és a piac között az egyre több és többféle szakpolitikai akadályról? Ki fog rendelkezni pénzügyi és jogi erőforrásokkal, hogy a szakpolitikai feltételeknek megfeleljen? Kevésbé valószínű, hogy a sok kis gyártó és elektronikai startup cég – amelyek jelenleg az e-cigarettapiac jelentős hányadát birtokolják – versenyképes lesz. A nagy dohányipari cégeknek nem csak az válik előnyükre, hogy nyílt útjuk van az e-cigarettapiacra való részesedésük növelésére, akár a monopolhelyzet kialakulásáig, hiszen az égő dohány értékesítésének potenciális újjáéledése is előnyükre szolgál. Ha az e-cigaretták „dohányzás megszüntetését célzó” készülékként pozicionálódnak, a továbbra is dohányozni akaró dohányosok akár vissza is térhetnek az égő dohányhoz, főleg ha a szigorúbb szabályozások miatt nincs elegendő egyenértékű tapasztalatuk a dohányzás és a gőzölés között. A nikotinpótló terápiákat gyártó nagy gyógyszergyártó cégekre vonatkozó fenyegetés két fronton is arányosan csökken: először is azért, mert csökken az e-cigarettákkal való versengés a rekreációs térben, és másodsor

azért, mert visszaáll az égő dohány és a nikotinpótló terápiák (a „kábitószer”, amely alátámasztja a „terápiák” iránti igényt – amelyeket más „dologként” kezelnek) közötti valamelyest perverz szimbiózis.

A civilizáció folyamata eme lencséje tehát kulcsfontosságú az e-cigarettek elterjedésének megértésében, és általánosabban, ezen új készülékekre vonatkozó legújabb szakpolitikai fejleményekkel kapcsolatos viták megértésében.

Fordította Bogdán Andrea

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Antonil, André João (1965). *Cultura e Opulencia do Brasil por suas Drogas e Minas*, 1711. Trans. Andrée Mansuy. Institut des Hautes Etudes d l'Amérique Latine, Paris.
2. Apperson, George L. (1914). *The Social History of Smoking*. Ballantine Press, London.
3. Ash (2014). *Electronic cigarettes (also known as vapourisers)*. *Action on Smoking and Health Briefing*, June 2014. www.ash.org.uk
4. Brooks, Jerome E. (1937–53). *Tobacco, its History Illustrated by the Books, Manuscripts and Engravings in the Collection of George Arents, Jr.*, 5 vols. The Rosenbach Company, New York.
5. Conrad, Peter – Schneider, Joseph W. (1980). *Deviance and Medicalization: From Badness to Sickness*. Temple University Press, Philadelphia.
6. Dole, Gertrude (1964). Shamanism and Political Control among the Kuikuru, In: *Beiträge zur Völkerkunde Südamerikas*, Völkerkundliche Abhandlungen vol. I, Kommissionsverlag Münstermann–Druck, Hanover.
7. Dunning, Eric – Hughes, Jason (2013). *Norbert Elias and Modern Sociology: Knowledge, Interdependence, Power, Process*. Bloomsbury Academic, London.
8. Elias, Norbert (2012). *On the Process of Civilisation*. Mennell, Stephen – Dunning, Eric – Goudsblom, Johan – Kilminster, Richard (eds.) *The Collected Works of Norbert Elias*, Vol. 3. UCD Press, Dublin.
9. Goodman, Jordan (1993). *Tobacco in History: The Cultures of Dependence*. Routledge, London.
10. Greaves, Lorraine (1996). *Smoke Screen. Women's Smoking and Social Control*. Scarlet Press, London.
11. Harrison, Larry (1986). Tobacco Battered and the Pipes Shattered: a note on the fate of the first British campaign against tobacco smoking. *British Journal of Addiction* 81. (4) 553–558. doi: 10.1111/j.1360-0443.1986.tb00367.x
12. Hughes, Jason (2003). *Learning to Smoke: Tobacco Use in the West*. University of Chicago Press, Chicago.
13. Pilnick, Alison – Coleman, Tim (2010). 'Do your best for me': the difficulties of finding a clinically effective endpoint in smoking cessation consultations in primary care. *Health* 14. (1) 57–74. doi: 10.1177/1363459309347489

14. Pop, Oana M. – Cazacu-Stratu, Angela – Penzes, Melinda – Alexa, Paula (2014). Young adults' health beliefs and safety concerns regarding the use of electronic cigarettes: Evidence from Eastern Europe. Paper presented to *Healthography*, Alpha 142nd Annual Meeting and Expo, November 15–19, 2014. New Orleans. <https://apha.confex.com/apha/142am/webprogram/Paper297428.html> (last retrieved: 19 September 2014)
15. Wilbert, Johannes (1987). *Tobacco and Shamanism in South America*. Yale University Press, New Haven.

ET

— NORBERT ELIAS 3 —

A beágyazottak és a kívülállók közötti viszonyok elméletének megalapozásához*

Norbert Elias, 1976

A jelen könyvben bemutatott, külvárosi közösségről szóló beszámoló éles elkülönülést mutat a közösségen belül a lakosok egy régóta beágyazott és egy újabb csoportja között, amelynek tagjait kívülállókként kezelte a beágyazottak csoportja. Ez utóbbiak összezártak velük szemben és általában véve emberileg kevésbé értékes személyeknek bélyegezték őket. Azt tartották róluk, hogy hiányzik belőlük az a felsőbbrendű emberi erény – a megkülönböztető csoportkarizma¹ – amelyet a domináns csoport magáénak tartott.

Ekképpen amit Winston Parva kis közösségében tapasztaltunk, mintegy miniatűr méretben, az egy általános érvényű emberi téma. Újra és újra megfigyelhetjük, hogy az olyan csoportok tagjai, amelyek *hatalmukat* tekintve erősebbek más, tőlük kölcsönösen függő viszonyban lévő csoportoknál, magukra úgy tekintenek, mint akik emberileg *jobbak* náluk. Például szolgálhat erre az „arisztokrácia” kifejezés szó szerinti jelentése. Ez egy olyan név volt, amelyet athéni rabszolgatartó harcosok egy felsőbbrendű csoportja annak a fajta hatalmi viszonynak a megnevezésére használt, amely lehetővé tette saját csoportjuk számára az uralkodó pozíció elfoglalását. Szó szerinti jelentése azonban „a legjobbak uralkodása” volt. A „nemes” szó a mai napig azt a *kettős* jelentést hordozza magában, hogy valaki magasabb társadalmi osztályhoz tartozik, illetve hogy egy nagyra értékelt emberi hozzáállás jellemzi, mint például a „nemes gesztus” kifejezésben. Ugyanígy a „jobbágy”, amely egy alacsonyabb rangú és épp ezért alsóbbrendű emberi tulajdonságokkal bíró társadalmi csoport megnevezéséből ered, még mindig rendelkezik az utóbbi jelentéstartománnyal – egy rosszabb erkölcsű személyt jelöl. Számos további példa létezik.

Általában így jellemezhető azoknak a csoportoknak az önképe, amelyek hatalmi helyzetüket tekintve a többi, velük kölcsönösen függő viszonyban álló csoporthoz képest biztonságosan felsőbbrendű helyzetben vannak. Legyen szó olyan társadalmi viszonystruktúrákról, mint a feudális urak viszonya a jobbágyokhoz, a „fehéreké” a „feketékhez”, a gójké a zsidókhoz, a pro-

* Köszönettel tartozom Bram van Stolknek és Cas Woutersnek. Annak lehetősége, hogy megvitathattam velük a könyv hollandra fordításával kapcsolatos problémákat, segített javítanom a szövegen, és ők sarkalltak arra, hogy megírjam ezt az esszét. [Ez az esszé holland nyelven először a *De gevestigden en de buitenstaanders: een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten* kötetben jelent meg (Utrecht: Het Spectrum, 1976), 7–46. o. – A szerk.]

1 További magyarázat olvasható arról, milyen sajátos jelentésben használta Elias a „karizma” fogalmát poszthumusz megjelent, „Csoportkarizma és csoportmegvetés” című esszéjében, megjelent: Johan Goudsblom and Stephen Mennell (eds), *The Norbert Elias Reader: A Biographical Selection* [A Norbert Elias szöveggyűjtemény: Életrajzi válogatás] című kötetében (Oxford: Blackwell, 1988), 104–112. o. (újranyomtatása várható az *Essays II: On Civilising Processes, State Formation and National Identity* c. kötetben [Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 15. kötet]). A heidelbergi Tizenötödik Német Szociológiai Kongresszusra 1964-ben, Max Weber születésének századik évfordulójára írt tanulmány egyik ritka példáját tartalmazza Elias szoros szövegolvasatának egy olyan klasszikus szociológusra vonatkozóan, mint Max Weber – A szerk.

testánsoké a katolikusokhoz és fordítva, a férfiaké a nőkhöz (mint régen), nagy és hatalommal bíró nemzetállamoké más, kisebb és viszonylag hatalom nélküliekéhez, vagy pedig, ahogyan Winston Parva esetében is, egy régóta beágyazott, a munkásosztályhoz tartozó csoport viszonya a környékükön újonnan letelepült másik, munkásosztálybeli csoporthoz. Ezen esetek mind-egyikében a nagyobb hatalommal rendelkező csoportok úgy tekintenek magukra mint a „jobb” emberekre, mint akik rendelkeznek egyfajta csoportkarizmával, egy különleges erénnyel, amely minden tagjukra jellemző, de amely mások esetében hiányzik. Sőt mi több, mindezen esetekben a „felsőbbrendű” emberek elérhetik, hogy a kevesebb hatalommal rendelkezők maguk is úgy érezzék, hogy nem érényesek – azaz hogy emberi tekintetben alacsonyabb rendűek.

Hogyan érik el mindezt? Hogyan tartják fenn egy csoport tagjai saját köreikben azt a hitet, hogy nem csupán több hatalommal bírnak, mint egy másik csoport tagjai, hanem hogy jobb emberek is náluk? Milyen eszközöket használnak arra, hogy a saját emberi felsőbbrendűségük hitét ráerőltessék azokra, akik kevesebb hatalommal rendelkeznek?

A Winston Parva-ról szóló tanulmány ilyen és ehhez hasonló problémákkal foglalkozik. Mindezeket egy kicsi, azonos lakóhelyen élő közösség különböző csoportosulásainak vonatkozásában tárgyalja. Amint az ember elkezdett beszélgetni az ottani emberekkel, szembesült a ténnyel, hogy a „régai családok” által lakott környék lakóközösségének tagjai magukat „jobb”, emberileg felsőbbrendű személyeknek tekintették a közösség azon tagjaihoz képest, akik a szomszédos, újabb környéken éltek. Minden társas kapcsolatot visszautasítottak velük azon kívül, amely a foglalkozásukból adódott; mindannyiukat rosszabb neveltetésüként könyvelték el. Röviden tehát minden újonnan érkezőt nem oda tartozó, „kívülálló” személyként kezeltek. Maguk a betelepülők egy idő múltán, úgy tűnt, hogy – bár tanácsalanyl, de beletörődéssel – elfogadták, hogy ők egy kevésbé érényes és tiszteletreméltó csoporthoz tartoznak, ami a tényleges viselkedésük alapján csak egy elenyésző kisebbség esetében volt igazolható. Ekképpen az ember ebben a kis közösségben megfigyelhette azt a jelenséget, amely egyetemes érvényűnek tűnik bármely beágyazott-kívülálló figuráció esetén: a beágyazott csoport saját tagjainak felsőbbrendű emberi vonásokat tulajdonított; a másik csoport összes tagját kirekesztette a saját tagjaival való, a munkakörükhöz nem köthető társas érintkezésből; az efféle érintkezés tilalmát a társadalmi kontroll olyan formái segítségével tartotta életben, mint pozitív híresztelés azokról, akik ehhez tartották magukat, illetve hibáztató pletykahadjárral való fenyegetőzés azok ellen, akik a szabály áthágásával voltak gyanúsíthatóak.

Ha egy egyetemesen jellemző társadalmi figuráció különböző aspektusait egy kis közösség körein belül tanulmányozzuk, az magától értetődően bizonyos korlátokat állít a vizsgálódás elé. Ugyanakkor előnyei is vannak. Ha egy kis társadalmi egységre fókuszálunk olyan problémák vizsgálata céljából, amelyekkel számtalan különböző nagyobb és differenciáltabb társadalmi egység esetében is találkozunk, az lehetővé teszi e problémák sokkal részletekbe menőbb – mintegy mikroszkopikus szintű – feltárását. Az egyetemesnek gondolt figurációra vonatkozóan így felépíthető egy kisebb értelmezési modell – egy olyan modell, amelyet azután ellenőrizni, bővíteni és szükség esetén módosítani lehet hasonló figurációkat érintő, nagyobb ívű kutatások nyomán. Ebben az értelemben egy a Winston Parva kisméretű közösségének tanulmányozása alapján létrejött beágyazott-kívülálló figurációra vonatkozó modell egyfajta „empirikus paradigmaként” szolgálhat. Azáltal, hogy az e típushoz tartozó további, összetettebb figurációkra alkalmazzuk mérceként, jobban megérthetjük, hogy ezek milyen közös strukturális jellemzők-

kel bírnak, valamint annak az okait is, hogy különböző körülmények között miért működnek és fejlődnek eltérő irányokban.

Winston Parva két városrészének utcáit járva egy hétköznapi látogató talán meglepődött volna azon, ha megtudja, hogy az egyik rész lakói mérhetetlenül felsőbbrendűnek gondolták magukat a másikénál. A lakóházak színvonalát tekintve az eltérések nem igazán voltak szembeötlőek. A helyzet tüzetesebb tanulmányozása után is először meglepő volt, hogy az egyik terület lakói szükségét érezték annak és megtehették azt, hogy a másik lakóit magukhoz képest alsóbbrendűként kezeljék, és hogy bizonyos mértékig azt is elérték, hogy ők alsóbbrendűnek is érezzék magukat. A két terület lakói között nem álltak fenn nemzetiségi, etnikai hovatartozásbeli, „bőrszínbeli” vagy „faji” különbségek. A foglalkozásukat, kereseti szintjüket és iskolai végzettségüket – egyszóval a társadalmi osztályukat – illetően sem különböztek. Mindkét környéken munkásosztálybeli emberek laktak. Az egyetlen különbség köztük a már fent említett tényező volt: az egyik csoportot olyan régi lakók alkották, akik két-három generációval azelőtt telepedtek meg a környéken, a másik csoporthoz pedig az újonnan érkezettek tartoztak.

Mi volt tehát az, ami az első csoportot alkotó embereket arra készítette, hogy magukat egy felsőbbrendű és jobb rendhez tartozó emberi lényekként állítsák be? A hatalom milyen erőforrásai tették őket képessé arra, hogy kinyilvánítsák fölényüket, és hogy a többieket mint kevésbé jó neveltetésű embereket lebecsméreljék? Effajta társadalmi figurációval rendszerint etnikai, nemzetiségi és más, korábban már említett csoportkülönbségek kapcsán találkozunk, és ezekben az esetekben előfordul, hogy e figuráció néhány lényeges vonása elkerüli a figyelmünket. Ám itt, Winston Parva-ban a csoportfőlény és a csoportmegvetés teljes fegyverarzenálja bevetésre került két olyan csoport viszonyában, amelyek csak ottlakásuk időtartamát tekintve különböztek egymástól. Itt megfigyelhettük, hogy az összetartozás „régisége”, annak minden velejárójával együtt, önmagában képes volt a csoportkohézióknak, a kollektív azonosulásnak és a normák egységességének egy olyan fokát létrehozni, amely képes előidézni egyfajta jóleső eufóriát. Ezt az eufóriát annak a tudata okozza, hogy az ember egy erényesebb csoporthoz tartozik, valamint az ezt kiegészítő, más csoportok iránt érzett megvetés.

Ugyanakkor ezek alapján láthatóvá vált minden olyan elmélet behatároltsága, amely a hatalombeli eltéréseket csupán az olyan nem humán tárgyak, mint a fegyverek vagy a termelési eszközök monopolisztikus birtoklásával magyarázza, és amely nincs tekintettel a hatalomkülönbségeknek azon figurációs aspektusaira, melyek tisztán a szóban forgó emberek szervezetségi fokának eltéréseiből adódnak. Ahogyan azt fokozatosan felismertük Winston Parva kapcsán, az utóbbi, különösképpen a belső kohézió és a közösségi ellenőrzés mértékének különbségei, döntő szerepet játszhatnak az egyik csoport másikhoz viszonyított hatalmának mértékében – amint az megannyi más esetben szintén megfigyelhető. Ebben a kis közösségben a régóta beágyazott csoport hatalmi felsőbbbsége nagyrészt e típusnak felelt meg. Azoknak a családoknak a nagyfokú kohézióján nyugodott, akik két-három generáció óta ismerték egymást, szemben azokkal az újonnan érkezettekkel, akik nem csak a régi lakosok, hanem egymás számára is idegenek voltak. Nagyobb kohéziós potenciáljuknak, illetve ennek társadalmi kontroll általi aktiválásának volt köszönhető, hogy a régi lakosok a saját körükbe tartozó személyek számára fent tudták tartani a pozíciókat az olyan helyi szervezeteknél, mint a tanács, az egyház vagy a klub, és határozottan ki tudták zárni ezekből a másik részen lakókat, akik maguk között csoportként nem rendelkeztek összetartó erővel. A kívülállóknak a beágyazottak általi kirekesztése és meg-

bélyegzése így erőteljes fegyverré vált, melyet az utóbbi csoport arra használt, hogy megőrizze identitását, kinyilvánítsa felsőbbrendűségét, és hogy a többieket határozottan a helyükön tartsa.

Ez esetben különösen tiszta formában találkozhattunk egymásra utalt csoportok közötti hatalmi különbségeknek egy olyan forrásával, amely számos más társadalmi helyzetben is szerepet játszik, de amely ezekben az esetekben sokszor a megfigyelő szeme elől elrejtve marad a szóban forgó csoportok egyéb megkülönböztető tulajdonságai, mint például a borszín vagy a társadalmi osztály ráretegződése miatt. Közelebbi vizsgálódás nyomán gyakran felfedezhetjük, hogy ezekben az esetekben is, hasonlóan Winston Parva-éhoz, az egyik csoport kohéziójának mértéke nagyobb a másikénál, és ez az integrációs differenciál jelentős mértékben hozzájárul az előbbi csoport többlethatalmához. A nagyobb mértékű kohézió egy ilyen csoport számára lehetővé teszi, hogy a saját tagjai számára más típusú, magas hatalmi potenciállal bíró társadalmi pozíciókat tartson fent, ezáltal újonnan megerősítve kohézióját, és hogy ezekből kizárja más csoportok tagjait. Mindez lényegében lefedi azt, hogy mit értünk beágyazott-kívülálló figuráción.

Mindamellet, bár igen változatos természetűek lehetnek azok a hatalmi erőforrások, amelyek a beágyazott csoport társadalmi felsőbbrendűsége és az emberi fölényérzése alapul egy kívülálló csoporttal való viszonyban, a beágyazott-kívülálló figuráció maga közös vonásokat és szabályszerűségeket mutat számos különböző helyzetben. Ezek tetten érhetőek voltak Winston Parva kis közösségében is. Amint felfedeztük ezeket, más helyzetekben szintén tisztábban kirajzolódtak. Következésképpen egyértelművé vált, hogy a beágyazott-kívülálló viszony koncepciója egy olyan úrtöltött be a koncepcionális eszközkészletünkben, amely addig gátolta, hogy felismerjük és meg tudjuk magyarázni az ilyen típusú viszonyok közös strukturális egységét ugyanúgy, mint a különböző változatait.

A beágyazott-kívülálló viszony strukturális szabályszerűségeinek egyik példája talán segítheti abban az olvasót, hogy más hasonlóakat maga is felfedezzen a tanulmány olvasása közben. Amint azt a Winston Parva-ról szóló kutatás mutatja, egy beágyazott csoport hajlamos a hozzá viszonyítottan kívülálló csoport egészéhez annak „legrosszabb” metszetére – vagyis anómiikus kisebbségére – jellemző „rossz” tulajdonságokat hozzárendelni.² Ezzel szemben a beágyazott csoport önképe általában a példászerű, „nómiikus”, avagy leginkább normaadó metszetének, vagyis a kisebbséget alkotó „legjobb” tagok tulajdonságain alapul. Ez a *pars pro toto*, egymással ellentétes előjelű torzítás egy beágyazott csoport számára lehetővé teszi, hogy önmagának és másoknak is bizonyítsa az igazát; mindig akad bizonyíték arra, hogy az egyik csoport „jó”, míg a másik „rossz”.

Ebben a kontextusban külön figyelmet érdemelnek azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyik csoport megbélyegezze a másikat, azaz a stigmatizáció társas dinamikái. Amint az ember elkezdett beszélgetni a Winston Parva régebbi környékén lakó emberekkel, rögtön szembe találta magát a problémával. Mindannyian egyetértettek abban, hogy „odaát” az új részen lakó emberek rosszabb neveltetésűek. Nem lehetett nem észrevenni, hogy az egyik

2 Lásd a Norbert Elias – John L. Scotson *The Established and the Outsiders* (Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 4. kötet, UCD Press, Dublin, 2008) II. mellékletét arra vonatkozóan, hogy Elias az „anómiikus” kifejezést milyen sajátos jelentésben használta – A szerk.

csoport hajlama arra, hogy a másikat stigmatizálja, ami olyan jelentős szerepet játszik a különböző csoportok közötti viszonyban bárhol a világon, még ebben a kis közösségben is megtalálható volt – két olyan csoport viszonyában, akik nemzetiség és társadalmi osztály tekintetében alig különböztek egymástól. És mivel az ember mindezt megfigyelhette itt egy úgymond társadalmi mikrokozmoszban, átláthatóbbnak tűnt. Ebben a környezetben könnyen megfigyelhető volt, hogy az egyik csoport képessége arra, hogy egy másik csoportra rásüsse az emberi alsóbbrendűség bélyegét és az maradandó legyen, egy a két csoport között létrejött specifikus figuráció következménye volt. Következésképpen figurációs szemléletmódra van szükség ennek vizsgálatához. A jelenlegi tendencia az, hogy a társadalmi megbélyegzés kérdését olyan módon kezelik, mintha az abból adódna, hogy, egyéni szinten, egyes emberek kifejezett ellenszenvet éreznének más emberekkel szemben. Ezt a jelenséget gyakran előítéletként értelmezik. Azonban ez azt jelenti, hogy csupán az egyén szintjén érzékelünk valamit, amit nem lehet megérteni anélkül, hogy azt ne értelmeznénk ugyanakkor csoportszinten is. Jelenleg a szociológusok gyakran nem különböztetik meg, se nem hozzák kapcsolatba egymással a csoport-stigmatizációt és az egyéni előítéletet. Winston Parva-ban, ahogyan máshol is, azt találtuk, hogy az egyik csoport tagjai nem az egyéni tulajdonságaik miatt voltak lesújtó véleménnyel a másik csoport tagjairól, hanem mert azok egy olyan csoport tagjai voltak, akiket ők kollektívan különbözönek és alsóbbrendűnek tekintettek a magukéhoz képest. Ekképpen tehát szem elől téveszthetjük a leglényegesebb tényezőt annak a problémának a megértéséhez, amelyet általában a „társadalmi előítélet” jelenségének körébe sorolnak, ha azt csupán az egyes emberek személyiségi struktúrájában keressük. Csak akkor találhatunk rá e kulcsfontosságú elemre, ha a szóban forgó két (vagy több) csoport által alkotott figurációt, más szóval egymásraultaltságuk természetét tekintetbe vesszük.

E figuráció központi eleme a hatalom egyenetlen eloszlása és az ebben rejlő feszültségek. Ez a döntő feltétele annak is, hogy egy beágyazott csoport bármely esetben hatásosan stigmatizáljon egy kívülálló csoportot. Egy csoport csak addig tud egy másikat hatásosan megbélyegezni, amíg szilárd helyük van olyan hatalmi pozíciókban, amelyekből a megbélyegzett csoport ki van zárva. Mindaddig, amíg ez a helyzet fennáll, addig a kívülállókra ragasztott kollektív megszégyenítő bélyeg meg tud „tapadni”. A féktelen megvetés és a kívülállók olyan fajta egyoldalú, büntetlenül folytatható stigmatizálása, mint amilyen például Indiában az érinthetetlenek megbélyegzése a magasabb kasztbeliek által, vagy Amerikában az afrikai rabszolgák és leszármazottaikkal szembeni megbélyegzés, nagyon nagymértékű hatalmi egyensúlytalanságot jelez. Egy másik csoport „alacsonyabb emberi értékű” címkével való megbélyegzése az egyik olyan fegyver, amelyet felsőbbrendű csoportok hatalmi harcuk során a társadalmi felsőbbrendűségük fenntartásának eszközeként használnak. Ebben a helyzetben a társadalmi megszégyenítés, amelyet egy nagyobb hatalommal rendelkező csoport a kisebb hatalmúval szemben alkalmaz, általában beépül az utóbbi csoport önképébe és ekképpen meggyengíti és lefegyverzi őket. Következésképpen a stigmatizálásra való képesség csökken, vagy egészen visszajára fordul, mikor egy csoport már nem képes többé fenntartani a társadalomban elérhető hatalmi erőforrások monopol birtoklását és más, velük kölcsönösen egymásra utalt helyzetben lévő csoportokat – akik korábban a kívülállók voltak – kirekeszteni az ezen erőforrásokhoz való hozzáférésekből. Amint csökkennek a hatalombeli különbségek, vagy más szóval a hatalmi egyensúlytalanság, a korábbi kívülálló csoportok gyakran hajlamosak bosszút állni. Maguk is stigmatizációval válaszolnak, mint ahogyan azt a feketék teszik Amerikában, ahogyan a korábban európai uralomnak alávetett népcso-

portok teszik Afrikában, és ahogyan egy korábban elnyomott osztály, az ipari munkások teszik Európában is.

Mindez elég lehet annak rövid jelzésére, hogy az a fajta stigmatizáció – csoportok közötti „előítélet” – amellyel az ember Winston Parva miniatűr színterén találkozott, miért követelte meg, hogy tanulmányozzuk a két főbb csoport közötti kapcsolat általános felépítését, amely hatalommal ruházta fel az egyiket arra nézve, hogy a másikat kiközösítse. Más szóval ez első lépésként mindkét csoporttal szemben bizonyos fokú elfogulatlanságot – távolságtartást – igényelt. A feltárandó probléma nem az volt, hogy melyik oldal tévedett és melyiknek volt igaza. Inkább az körvonalazódott problémaként, hogy Winston Parva fejlődő közösségének mely strukturális vonásai voltak azok, amelyek oly módon fűztek egymáshoz két csoportot, hogy az egyik tagjai – elegendő hatalmi erőforrás birtokában – feljogosítva érezték magukat arra, hogy a másik csoport tagjait kollektív módon bizonyos fokú megvetéssel kezeljék – mintha kevésbé jó neveltetésű emberek, és emiatt emberileg kevésbé értékesek lennének hozzájuk képest.

Winston Parva-ban ez a probléma különösen erőteljesen nyilvánult meg, mivel a hatalombeli különbségek közkeletű magyarázatainak többségét nem lehetett erre a helyzetre alkalmazni. A két csoport, ahogyan már említettem, nem különbözött egymástól társadalmi osztályuk, nemzetiségük, etnikai vagy rasszbeli származásuk, felekezeti hovatartozásuk, illetve végzettségük tekintetében. A két csoport közötti fő különbség pontosan az alábbi volt: az egyik egy régi lakosokból álló csoport volt, akik már két-három generáció óta letelepedtek a környéken, amíg a másik csoport újonnan érkezettekkel állt. Ennek a ténynek a szociológiai jelentősége az volt, hogy észrevehető különbség jelentkezett a két csoport kohéziójában. Az egyik nagyfokú integritást mutatott, amíg a másik nem. A kohézió- valamint integrációbéli differenciál mint a hatalombeli különbségek egyik aspektusa valószínűleg még nem kapta meg az általa érdemelt figyelmet. Winston Parva-ban nagyon egyértelműen megmutatkozott ennek jelentősége a hatalmi egyenlőtlenségek forrásaként. Amint az ember ezt ott felfedezte, a hatalmi differenciálok forrásaként jelentkező kohéziós különbségek más esetei is könnyen eszébe ötltek.

Winston Parva-ban működésük mikéntje meglehetősen nyilvánvaló volt. Az őslakosok csoportja, azok a családok, amelyeknek tagjai már több mint egy generáció óta ismerték egymást, maguk között egy közös életformát és normarendszert alakítottak ki. Tartották magukat bizonyos standardokhoz, és erre büszkéek voltak. Ezért az új lakók tömeges érkezését a környékükre úgy élték meg mint a már meghonosodott életformájuk elleni fenyegetést, habár az újonnan érkezettek a honfitársaik voltak. Winston Parva régi lakóközösségének belső magja számára saját státuszuk és hovatartozásuk érzete szorosan összekapcsolódott közösségi életükkel és annak hagyományával. A célból, hogy megőrizték azt, amit értékesnek érezték, bezárták soraikat a jövevények előtt, ezáltal védve csoportjuk kialakult identitását és kifejezve annak felsőbbrendűségét. A helyzet ismerős. Nagyon tisztán megmutatja a komplementaritást az őslakosok saját maguknak tulajdonított magasabb emberi értéke – a csoportkarizma – és az általuk a kívülállóknak tulajdonított „rossz” jellemvonások – a csoportmegvetés – között. Mivel az utóbbi csoportban – lévén hogy nem csak a régi lakók, hanem egymás számára is újonnan érkezettek és idegenek voltak – nem volt összetartás, ezért nem voltak képesek saját soraikat összezárni és viszonzni a velük szembeni támadást.

A (saját) csoportkarizma és a (másokkal szembeni) csoportmegvetés komplementaritása az egyik legjelentősebb aspektusa annak a típusú beágyazott-kívülálló viszonynak, amellyel e he-

lyütt találkozunk. Megérdemel egy pillanatnyi megfontolást. Vezérfonalat jelent annak az érzelmi gátnak a megértéséhez, amelyet a beágyazottak maguk között létrehoznak az effajta figurációban annak megakadályozására, hogy a kívülállók közelebbi kapcsolatba kerülhessenek velük. Ez az érzelmi gát talán mindennél inkább felelős a beágyazottak csoportja részéről a kívülállókkal szemben megnyilvánuló attitűd gyakran szélsőséges merevségéért – a közelebbi kapcsolat tilalmának állandósulásáért generációkon keresztül, még ha társadalmi felsőbbrendűségük, más szóval a hatalmi fölényük le is csökken. Korunkban nagyon sok példáját figyelhetjük meg az effajta érzelmi rugalmatlanságnak. Indiában például az állami törvények eltörölhetik a korábbi érinthetetlenek kiközösített státuszát, de a magasabb kasztba tartozó indiaiak ellenérzése a velük való kapcsolatteremtéssel szemben továbbra is fennáll, különösen ennek a hatalmas országnak a vidéki régióiban. Ehhez hasonlóan az Egyesült Államokban az állami és szövetségi törvények egyre inkább erodálták a korábban rabszolgaságban tartott csoport jogi hátrányait, és megteremtették intézményes egyenlőségüket a korábbi rabszolgatartókkal, mint ugyanannak a nemzetnek a honfitársaival. Ám a „társadalmi előítélet”, a saját felsőbbrendűségi érzetük által megteremtett érzelmi gát, különösen a rabszolgatartók leszármazottai körében, valamint a rabszolgák leszármazottai emberileg értéktelenebbnek tekintése, azaz a csoportmegvetés, nem tartott lépést a törvényi változtatásokkal. Emiatt az ellen-stigmatizáció növekedése egy lassan csökkenő különbségek mellett zajló hatalmi egyensúlyharc közepette érzékelhetően erőteljesebbé válik.

A megbélyegzés mechanikáját nem lehet könnyen megérteni anélkül, hogy jobban szemügyre ne vennénk, milyen szerepet játszik benne egy személynek a saját csoportja státuszáról alkotott képe más csoportokéhoz képest, és ezáltal a saját helyzetéről kialakított képe e csoport tagjaként. Már említettem, hogy a jelentős hatalmi felsőbbrendűséggel rendelkező domináns csoportok kitüntetett csoportkarizmat tulajdonítanak önmaguknak mint kollektívának és mindazoknak, akik családként vagy egyénként hozzájuk tartoznak. Minden „hozzájuk tartozó” részesül ebből. Ám ennek meg kell fizetniük az árát. Egy csoport felsőbbrendűségéből és különleges csoportkarizmájából részesülni úgyszólván a jutalom azért, hogy alávetik magukat a csoportspecifikus normáknak. Ezért minden tagjuknak egyénileg fizetnie kell azáltal, hogy saját viselkedését alárendeli az érzelem-szabályozás specifikus mintáinak. Az amiatt érzett büszkeség, hogy valaki a saját csoportja tagjaként a csoportkarizma személyes megtestesítője, az afelett érzett elégedettség, hogy valaki egy erőteljes és, saját érzelmi egyenlete szerint, egy különlegesen értékes és emberileg felsőbbrendű csoporthoz tartozik, és azt képviseli, funkcionálisan szorosan függ a tagjai hajlandóságától arra, hogy alávessék magukat a csoporttagságuk által rájuk rótt kötelezettségeknek. Ahogyan más esetekben, az érzelmek logikája ezúttal is precíz: a hatalmi felsőbbrendűséget egyenlőnek tekintik az emberi kiválósággal, az emberi kiválóságot pedig a természet vagy az istenek által tanúsított különleges kegyelem megtestesítőjeként értelmezik. Az egyénnek afelett érzett öröme, hogy osztozhat a csoportkarizmában, kárpótol azért, hogy, a csoportnormáknak való alárendelődés formájában, egyénileg fel kell áldoznia saját örömeit.

Természetesen egy kívülálló csoport tagjaira a beágyazottak úgy tekintenek, mint akik nem tartják be ezeket a normákat és megszorításokat. Ez az uralkodó kép egy effajta csoportról a beágyazott csoport tagjai körében. A kívülállót, Winston Parva-ban ugyanúgy, mint mást, úgy érzékelik – kollektív és egyéni szinten egyaránt – mint törvényen kívülieket. Ezért a velük való szorosabb kapcsolatot nemkívánatosnak érzik. Veszélyeztetik a beágyazottak cso-

portjának beépített védelmi eszközeit a közös normák és tilalmak megszegése ellen, amelyek betartásán múlt mind az egyén helyzete társai között a beágyazott csoportban, mind pedig a saját önbecsülése, büszkesége és a felsőbbrendű csoport tagjaként érzett identitása. A beágyazott csoport tagjai közötti összezárás társadalmi funkciója kétségkívül az, hogy fenntartsa a csoport hatalmi felsőbbrendűségét. Ugyanakkor bármely közelebbi társas érintkezés kerülése a kívülálló csoporttal rendelkezik mindazon érzelmi jellegzetességekkel, amelyekre más kontextusban „a szennyezéstől való félelem” kifejezés vált használatossá. Mivel a kívülállók anómikusnak, azaz törvénytelenül érzik, a velük való szoros kapcsolat a beágyazott csoport tagját „anómikus fertőződéssel” fenyegeti. Lehet, hogy meggyanúsítható lesz azzal, hogy vét saját csoportjának normái és tilmai ellen: valójában már azzal megsértene ezeket a normákat, ha egyszerűen csak érintkezne egy kívülálló csoport tagjaival. A kívülállókval való kapcsolat ennél fogva azért veszélyes egy „belsőre” nézve, mert az csökkenti a beágyazott csoportban betöltött státuszát. Elveszítheti a tagok tiszteletét – úgy tűnhet számukra, hogy nem osztozik abban a magasabb rangú emberi erényben, amelyet a beágyazott csoport tagjai maguknak tulajdonítanak.

A beágyazott csoport által a stigmatizáció céljára ténylegesen használt fogalmak különbözőek lehetnek a szóban forgó csoportok társadalmi jellemvonásaitól és hagyományaitól függően. Ezek sok esetben eléggé semmitmondóak azon az adott kontextuson kívül, amelyben használják őket, és mégis mélyen megbántják a kívülállókot, mert a beágyazott csoport a használatukkal rátapint a nekik társadalmilag alárendelt csoportban egy már működő belső hangra. Már a kívülálló csoportra használt név maga is elég gyakran hordoz olyan másodlagos jelentést, amely a saját tagjai szemében is alsóbbrendűsége utalónak és megszégyenítőnek tűnik. A stigmatizáció éppen ezért bénító hatással lehet a kevesebb hatalommal rendelkező csoportokra. Bár a hatalmi fölény más forrásaira is szükség van ahhoz, hogy a megbélyegzés gyakorlásának hatalmát fenntarthassák, az utóbbi maga sem egy hitvány fegyver a hatalmi egyensúlyt érintő feszültségek és konfliktusok terén. Egy időre megbéníthatja a kisebb hatalommal bíró csoportok képességét arra, hogy visszavágjanak, és hogy a számukra elérhető hatalmi erőforrásokat mozgósítsák. Ahhoz is hozzájárulhat akár, hogy egy időre állandósuljon egy olyan csoport státuszbeli elsőbbsége, amelynek a hatalmi fölénye lecsökkent vagy megszűnt.

Az angol anyanyelvű országokban, mint ahogy minden más emberi társadalomban, a legtöbb ember ismer egy sor olyan kifejezést, amely más csoportok megbélyegzésére szolgál, és amelynek csak specifikus beágyazott-kívülálló viszonyok kontextusában van jelentésük. Ilyen kifejezések például a „nigger”, ’yid’, ’wop’, ’dyke’³ és „pápista”. A képességük arra, hogy sértse- nek, azon múlik, hogy a sértések használója és címzettje tudatában van-e annak, hogy az utóbbinak a kifejezések általi megalázását egy erőteljes, beágyazott csoport támogatja, ehhez képest viszont a sértés címzettje csak egy gyengébb hatalmi erőforrásokkal rendelkező, kívülálló csoport támogatását élvezi. Mindezek a kifejezések azt a tényt jelképezik, hogy egy kívülálló csoport tagját azért lehet megalázni, mert nem ér fel a felsőbbrendű csoport normáihoz, mivel – ezen normákhoz viszonyítva – anómikus. Semmi sem jellemzi jobban az ilyen esetekben a

3 Az erőteljesen derogatív angol kifejezések jelentése: a „yid” zsidó származású, a „wop” olasz származású emberek, a „dyke” pedig lesbikusok megnevezésére használt negatív kifejezések. (A fordító megjegyzése.)

hatalmi viszonyok egyenlőtlenségét, mint hogy a kívülálló csoportok nem képesek visszavágni a beágyazott csoportnak egy egyenlő mértékben stigmatizáló megnevezéssel. Még ha az egymással való kommunikációban használnak is efféle kifejezést (erre példa a zsidó „gój” kifejezés), egy egymás megalázását célzó szócsatában ezek haszontalan fegyverek, mivel egy kívülálló csoport tagjai nem tudnak megszégyeníteni egy beágyazott csoport tagjait: mindaddig, amíg a hatalmi egyenlőtlenség nagyon nagymértékű kettejük között, addig a stigmatizáló kifejezéseiknek egyáltalán nincs jelentőségük – nincsen fullánkjuk. Ha elkezdenek „csípni”, az a hatalmi egyensúly változásának a jele.

Már említettem, hogy a kívülállók megbélyegzése a beágyazott-kívülálló figurációk széles skáláján mutat bizonyos hasonlóságokat. Talán az anómia az ellenük leggyakrabban használt szidalom; újra és újra találkozhatunk azzal, hogy a beágyazott csoport megbízhatatlannak, fegyelmezetlennek és törvényen kívülieknek tekintik őket. Így beszélt az ősi athéni arisztokratikus hatalom egyik tagja, az úgynevezett Öreg Oligarcha a *démosz*-ról, a feltörekvő athéni polgárokról – szabad kézművesekről, kereskedőkről és földművesekről – akik, úgy tűnik, száműzetésbe kényszerítették az ő csoportját, és megalapították a demokráciát, a *démosz* uralmát.

Világszerte mindenhol az államban az arisztokrácia világa szembenáll a demokráciával; mivel az arisztokrácia természetes jellemvonásai a fegyelmezettség, a törvényeknek való engedelmesség és szigorú megbecsülés minden tiszletreméltó dolog iránt, amíg a köznép természetes jellemvonásai a nagymértékű tudatlanság, fegyelmezetlenség és erkölcsatlenség... Amit törvénynélküliségnek tartunk, valójában az az alap, amin a köznép ereje nyugszik.⁴

A stigmatizáció azon sémájának azonossága, amelyet a nagy hatalommal rendelkező csoportok a hozzájuk képest kívülálló csoportokkal kapcsolatban az egész világon használnak – ennek a mintának az azonossága mindenfajta kulturális különbség dacára – először talán kissé váratlan. Ám az emberi alsóbbrendűség szimptomái, amelyeket egy nagyhatalmú, beágyazott csoport legvalószínűbben észrevesz egy hatalomhiányos, kívülálló csoportban, amelyek azután a tagjai számára igazolásként szolgálnak saját felsőbbbségi helyzetükre és bizonyítéku a saját értékebb mivoltukra, általában az alsóbbrendű – hatalmuk mértékét tekintve alacsonyabb rendű – csoport tagjain pontosan a kívülálló helyzetük körülményei miatt és az ezzel járó megalázás és elnyomás következtében jelennek meg. Ezek a tünetek bizonyos tekintetben mindenhol a vilá-

4 *The Old Oligarch: Pseudo-Xenophon's Constitution of Athens* [Az Öreg Oligarcha: Pseudo-Xenophón „Athén alkotmánya”] [az *Athinaïjn politeia* fordítása], szerkesztette Ken Hughes, Margaret Thorpe és Martin Thorpe (London: London Association of Classical Teachers, 1969); és J. M. Moore, *Aristotle and Xenophon on Democracy and Oligarchy* [Arisztotelész és Xenophón a demokráciáról és az oligarchiáról] (London, Chatto & Windus, 1975), 37–47. o. A görög szöveg megtalálható a *Xenophontis Opera* című kötetben, szerk. E. C. Murchant, 5. kötet (Oxford Classical Texts, Oxford: Clarendon Press, 1920). [Ezt a rövid ógörög szöveget, amelyik antidemokratikus hangnemből íródott, korábban Xenophónnak tulajdonították annak ellenére, hogy nagyon eltér a stílusa az övétől, és szerepelt a munkái különböző kiadásaiban. A szerzőségét megkérdőjelezték a kora huszadik században, és a szöveget korunkban általában „pseudo-Xenophónnak” vagy „az Öreg Oligarchának” tulajdonítják. – A szerk.]

gon ugyanazok. A szegénység – az alacsony életszínvonal – az egyik ilyen szimptóma. Ám vannak mások is, amelyek emberi szempontból nem kevésbé jelentősek, köztük a folytonos kiszolgáltatottság a feljebbvalóik szeszélyes döntéseinek és parancsainak, a köreikből való kirekesztés miatti megalázottság és az „alsóbbrendű” csoportba belenevelt megalázkodó magatartás. Ezenkívül, ahol a hatalmi különbség nagyon nagy, ott a kívülálló csoportok az elnyomóik mércéjével mérik magukat. Az elnyomóik normájához képest ők hiányosságokat mutatnak; úgy tapasztalják, hogy ők maguk kevesebbet érnek. Ahogyan a beágyazott csoportok természetesen úgy tekintenek a saját nagyobb hatalmukra, mint annak jelére, hogy ők emberileg értékesebbek, úgy a kívülálló csoportok, mindaddig, amíg a hatalmi differenciál jelentős és az alárendeltség elkerülhetetlen, érzelmileg a *hatalombeli* kisebbségüket az *emberi* alsóbbrendűség jeleként élik meg. Ekképpen egy pillantás a hatalmi egyenlőtlenségek legszélsőségeire olyan beágyazott-kívülálló figurációkban, melyekben mindennek a kívülállók személyiségi struktúrájára gyakorolt hatása a legkönnyörtelenebb formájában mutatkozik meg, segíthet jobb perspektívából megmutatni a kívülállók ezzel rokon személyiségi jegyeit és tapasztalatait olyan esetekben, ahol az egyenlőtlenség kevésbé nagy és a szegénység, a megalázkodás és a kisebbség érzete mérsékelt. A beágyazott-kívülálló figurációk gyakorlati aspektusainak vizsgálata által az emberi tapasztalás olyan rétegeihez nyúlhatunk le, amelyekben a kulturális hagyományok különbségei kevésbé jelentős szerepet játszanak.

A nagy hatalmi fölényrel rendelkező beágyazott csoportok hajlamosak a velük kívülálló viszonyban álló csoportokra nem csak úgy tekinteni, mint engedetlen törvény- és normaszegőkre (az őslakosok törvényeinek és normáinak megszegőire), hanem mint olyanokra, akik nem igazán tiszták. Winston Parva-ban viszonylag enyhe mértékben ítélték el a kívülállók tisztátalanságuk miatt (és legfeljebb a „legrosszabbak kisebbsége” körében volt ez igazolható). Mindazonáltal a régi családokban az a gyanú motoszkált, hogy az „odaát” álló házak, különösképpen pedig a konyháik nem voltak olyan tiszták, mint amilyennek lenniük kellett volna. A beágyazott csoportok tagjai és még inkább azon csoportoké, amelyek a hatalmi réteg betöltésére töreksenek, majdnem mindenhol büszkéek arra, hogy tisztábbak – szó szerinti és átvitt értelemben egyaránt – a kívülállónál és, mivel sok kívülálló csoport körülményei szegényesebbek, valószínűleg elég gyakran igazuk is van. A beágyazott csoportok körében azzal kapcsolatosan elterjedt érzés, hogy egy kívülálló csoport tagjaival való érintkezés szennyező, az anómia és a kosz elegyével való szennyeződésre utal. Shakespeare egy „vézna, mosdatlan művész”-ről beszélt.⁵ Körülbelül 1830 óta a „mosdatlanok sokasága” egyre elterjedtebb lett az „alacsonyabb rétegek” megnevezéseként az iparosodó Angliában, és az *Oxford English Dictionary* valakinek az 1868-ban íródott szövegéből idézi: „Bármikor, ha a ... munkásosztályról beszélek, azt a 'mosdatlanok sokasága' értelemben teszem.”

Nagyon nagyfokú hatalmi különbségek, és ennek megfelelően nagymértékű elnyomás esetén a kívülálló csoportokat gyakran koszosnak tartják, és alig tekintik őket embernek. Példaként vegyünk egy régi, Japánban élő kívülálló csoport, a burakuminok leírását (korábbi, megbélyegző nevüket, az „eta”-t, melynek jelentése szó szerint „szennyezett”, már csak titokban használgák):

5 *King John* [János Király], IV. szín, 2. jelenet (Arany János fordítása)

Ezek az emberek kevésbé jó körülmények között élnek, kevésbé tanultak, egyszerűbb, rosszabbul fizetett munkát végeznek, és hajlamosabbak a bűnözés útjára lépni, mint a többi japán. Az átlagos japánok közül kevesen barátkoznak velük tudatosan. Még kevesebben vannak azok, akik engednék, hogy a fiuk vagy a lányok egy kirekesztett családba beházasodjon.

A rendkívüli ebben mégis az, hogy a külsőleges jegyekben nincs lényegi eltérés a kitaszítottak leszármazottai és a többi japán között...

Az évszázadokon át tartó hátrányos megkülönböztetés, az, hogy emberinél alacsonyabb rangúként kezelték őket, hogy elhitették velük, hogy burakuminokként nem elég jók ahhoz, hogy a rendes japán életben részt vegyenek, maradandó sebet ejtett a burakuminok pszichéjén...

Az alábbi egy évvel ezelőtt készült interjú egy burakuminnal. A férfit megkérdezték, hogy ugyanolyannak érezte-e magát, mint egy átlagos japán. A válasz: „Nem, mi állatokat ölünk meg. Piszkosak vagyunk, és vannak, akik azt gondolják rólunk, hogy nem vagyunk emberek.” Kérdés: „Ön embernek gondolja magát?” Válasz (hosszas szünet után): „Nem tudom... Rossz emberek vagyunk és koszosak.”⁶

Ha egy csoportnak rossz hírért keltik, megvan rá az esély, hogy beteljesíti azt. Winston Parva esetében a kívülállók csoportjának leginkább kiközösített része, ha körmönfont módon is, képes volt visszavágni. Az, hogy mennyire fordul át a kívülállók szégyene, amit egy beágyazott csoport elháríthatatlan megbélyegzése okoz, bénító apátiába, mennyire fordul agresszív normanélküliségbe és törvénytelenységbe, az általános helyzettől függ. Winston Parva-ban az alábbi volt megfigyelhető:

A lenézett Telepen lakó gyerekeket és kamaszokat a Faluban lakó „tisztelőre méltó” kortársaik határozottabban és kegyetlenebbül kerülték és utasították el, illetve kezelték „jeges” megvetéssel, mint a szüleiket, mert az általuk állított „rossz példa” veszélyeztette önvédelmüket belső engedetlen késztetéseikkel szemben; és mivel a fiatalabbak vadabb kisebbsége elutasítva érezte magát, megpróbálták azáltal védekezni, hogy szándékosabban viselkedtek rosszul. Az a tudat, hogy lármáságuk, pusztító és goromba viselkedésük által bosszanthatták azokat, akik visszautasították őket és akik kívülállóként bántak velük, plusz ösztönzést jelentett számukra ... a „rossz viselkedésre”. Az őket hibáztatók elleni bosszúként pontosan azokban a dolgokban éltek ki magukat, amelyekért hibáztatták őket.⁷

Ez pedig egy burakuminokról szóló tanulmányban áll:

Az ilyen kisebbségi önidentitás maga után vonhat gettószerű enklávékba való társadalmi visszavonulást, illetve, ha a többséggel való érintkezés szükséges vagy

6 Mark Frankland, „Japan’s angry untouchables” [„Japán mérges érinthetetlenjei”], *Observer Magazine*, 1975. november 2., 40. o.

7 Lásd Norbert Elias – John L. Scotson *The Established and the Outsiders* (Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 4. kötet, UCD Press, Dublin, 2008) 157. oldalon – A szerk.

célszerű, deviáns társadalmi szerepek felöltését a többségi csoport irányában. Ezek a deviáns szerepek gyakran együtt járnak a többségi csoport tagjai által gyakorolt hatalom bármely megnyilvánulási formájával szembeni nagyfokú burkolt ellenségességgel. Az effajta érzések a kizsákmányolás generációkon át történő megtapasztalásának következményei... Megfigyelhető, hogy a kiközösített gyerekek hajlamosabbak az agresszivitásra, és bizonyos értelemben tényleg megtestesítik a nekik tulajdonított sztereotípiákat, legalábbis részben.⁸

Az emberek szokásává vált az, hogy az itt leírthoz hasonló csoportviszonyokat rasszbeli, etnikai vagy néha vallási különbségek eredményeként értelmezzék. Ezek közül egyik magyarázat sem állja meg itt a helyét. A Japánban élő burakumin kisebbség származását tekintve ugyanolyan, mint a japánok többsége. Alacsonyrangú foglalkozású emberek leszármazottainak tűnnek, például olyanoké, akiknek a munkája a halálhoz, a szüléshez, állatok lemészárlásához és az ennek nyomán keletkező termékekhez kötődik. Ahogyan a japán harcosokból és papokból álló vezető rétegek érzékenysége egyre fejlettebb lett, amely Japánban és máshol is megfigyelhető a civilizációs folyamat részeként, és amely ott a sintó és a buddhista tanítás fejlődésében érhető tetten, ezeket az alacsonyabb rangú csoportokat valószínűleg egyfajta öröklődő elkülönítésnek vetették alá, amelyet körülbelül időszámításunk szerinti 1600-tól hajtottak szigorúan végre⁹. A velük való érintkezést szennyezőnek érezték. Némelyiküknek egy bőrből készült foltot kellett a kimonójuk ujján hordani. A többségi japánokkal való házasodás szigorúan tilos volt.

Habár a kirekesztettek és a többi japán közötti különbségek egy kialakulóban lévő beágyazott-kívülálló kapcsolat eredményei voltak, és ekképpen teljes mértékben társadalmi eredetűek, a kívülálló csoport a legújabb tanulmányok szerint sok olyan jellemvonást mutatott, amelyeket napjainkban általában rasszbeli vagy etnikai különbségekkel hoznak összefüggésbe. Talán elég csak egyet megemlíteni: „Japán pszichológusok legújabb beszámolóí arról tanúskodnak, hogy szisztematikus különbségek tapasztalhatóak az IQ- és teljesítményteszteken elért eredményekben azok között a többségi és kirekesztett csoporthoz tartozó gyerekek között, akik ... ugyanabba az iskolába jártak.” Ez része azoknak a folyamatosan gyűlő bizonyítékoknak, amelyek abba az irányba mutatnak, hogy ha valaki egy stigmatizált kívülálló csoport tagjaként nő fel, az specifikus intellektuális, valamint érzelmi elégtelenségek kialakulásához vezethet¹⁰. Legkevésbé

8 George A. DeVos, „Japan's outcasts: The problem of the Burakumin” [„Japán kitzasztottjai: A burakuminok problémája”], Ben Whitaker (Szerk.), *The Fourth World: Victims of Group Oppression* [A negyedik világ: A csoportelnyomás áldozatai] (London: Sidgwick & Jackson, 1972), 308-27. o. Még egy párhuzam észrevehető a Winston Parva-ban tapasztalt helyzettel: „Hangsúlyoznunk kell, hogy deviáns viselkedési formák a kirekesztetteknek csupán egy kisebb rétegében fordulnak elő, bár e réteg nagysága arányaiban jelentősen nagyobb, mint a fő népességben” (316. o.).

9 *Ibid.*, 310. o.

10 Az egyik tényező, amely a kívülálló csoport tagjaira saját helyzetük rájuk gyakorolt hatását módosíthatja, az, ha egy ilyen csoport saját kulturális hagyománnyal rendelkezik. Egy effajta hagyomány, különösen ha az, ahogyan a zsidók esetében, magába foglalja a könyvalapú tanulás erős hagyományát és az intellektuális teljesítmény nagybecsülését, valószínűleg egy bizonyos fokig megvédheti egy ilyen csoport gyermekeit attól, hogy traumatizáló hatása legyen fejlődésükre a beágyazott csoport által kifejtett folyamatos stigmatizációnak való kitettség –a megalázásnak nem csak velük, hanem a

sem véletlen, hogy hasonló vonások fedezhetőek fel azok között a beágyazott-kívülálló kapcsolatok esetei között, amelyek nem köthetőek rasszbeli vagy etnikai különbségekhez, és olyanok között, amelyek igen. A bizonyítékok arra engednek következtetni, hogy az utóbbi esetben sem maguknak a rasszbeli vagy etnikai különbségeknek a következményei ezek a vonások. Sokkal inkább annak a ténynek, hogy az egyik egy beágyazott csoport, amely jelentősebb hatalmi erőforrásokkal rendelkezik, a másik pedig egy kívülálló csoport, amely sokkal kevesebb hatalmi erőforrással bír, és amellyel szemben a beágyazott csoport összeczárhat. Más szóval, amit „faji viszonyoknak” hívunk, azok egyszerűen a beágyazott-kívülálló kapcsolatok egy bizonyos típusa. Az a tény, hogy a két csoport tagjai testi megjelenésükben különböznek egymástól, vagy, hogy az egyik csoport tagjai az általuk kommunikációra használt nyelvet más akcentussal és gördülékenységűvel beszélik, csupán egy megerősítő ismertetőjegyként szolgál, amely a kívülálló csoportot, mint olyat könnyebben felismerhetővé teszi. A „faji előítélet” megnevezés sem különösből szerencsés. Az a fajta idegenkedés, megvetés vagy gyűlölet, amelyet egy beágyazott csoport tagjai egy kívülálló csoport tagjai iránt éreznek, és a félelem attól, hogy az utóbbiakkal való szorosabb érintkezés beszennyezheti őket, semmiben sem tér el azokban az esetekben, amelyekben a két csoport világosan különbözik egymástól fizikai megjelenésükben, és azokban, ahol testi jegyeik alapján olyannyira megkülönböztethetetlenek, hogy a kevesebb hatalmú kívülállónak egy az identitásukat mutató jelzést kell hordaniuk.

Úgy tűnik, hogy az olyan kifejezések, mint „faji” vagy „etnikai”, amelyeket széles körben használnak ebben a kontextusban a szociológiában és a társadalom egészében egyaránt, egy ideológiai elkerülő hadművelet tüneteit mutatják. Azáltal, hogy valaki használja őket, olyan vonásokra irányítja rá a figyelmet, amelyek periférikusak a kapcsolatok szempontjából (mint például a bőrszínreltő különbségek), és eltérítik a figyelmet a központi fontosságú dolgokról (például a hatalmi egyenlőtlenségekről és a hatalmi szempontból alárendelt csoport magasabb hatalmi potenciállal rendelkező pozíciókból való kirekesztéséről). Függetlenül attól, hogy azok a csoportok, amelyekre a „faji viszonyok” vagy „faji előítéletek” említések utalunk, különböznek-e „faji” eredetükben, illetve kinézetükben vagy sem, a kapcsolatuk szembeszökő vonása az, hogy olyan módon kötődnek egymáshoz, amely az egyiküket sokkal jelentősebb hatalmi erőforrásokkal ruházza fel, mint a másikat. Mindez pedig ezt a csoportot képessé teszi arra, hogy a másik csoport tagjait kirekeszse ezen források gócpontjához való hozzáférésből és tagjaikkal való közelebbi kapcsolatfelvétel lehetőségéből, ily módon a kívülállók pozíciójába száműzve őket. Ennélfogva, még ahol a testi megjelenésben és más biológiai vonások terén fel is lelhetőek olyan különbségek, amelyekre ez esetben a „faji” jelzöt használjuk, azon csoportok viszonyának a szociodinamikáját, amelyek beágyazottként és kívülállóként kötődnek egymáshoz, a kötődésük módja határozza meg, nem pedig bármely olyan jellegzetesség, amelynek a szóban forgó csoportok ettől függetlenül birtokában vannak.

Az efféle kötődésben rejlő, csoportok közötti feszültségek és konfliktusok lehetnek csendesek (ami általában akkor jellemző, ha a hatalmi egyenlőtlenségek nagyon jelentősek); vagy folyamatos konfliktusok formájában is megnyilvánulhatnak (ami általában akkor tapasztalható,

szüleikkel és a teljes csoporttal szemben, amelynek képe és értéke létfontosságú részét alkotja énképüknek, egyéni identitásuknak és önértékelésüknek.

ha a hatalmi egyensúly a kívülállók javára változik). Bármelyikről is legyen szó, nem érthetjük meg ennek a fajta kötődésnek a „kényszerítő erejét” és emberek azon csoportjainak sajátos tehetetlenségét, akik ily módon kötődnek egymáshoz, hacsak nem válik világossá előttünk, hogy egy kettős kötés tartja őket fogva.¹¹ Ez nem biztos, hogy működésbe lép abban az esetben, ha a függés majdnem teljesen egyoldalú és a hatalmi különbség a beágyazottak és a kívülállók között emiatt nagyon jelentős – mint például az amero-indiánok esetében néhány latin-amerikai országban. Ilyen esetekben a kívülállóknak nincs funkciójuk a beágyazott csoportok szempontjából: ők egyszerűen útban vannak, és ezért nagyon gyakran megsemmisítik vagy elűzik őket és hagyják őket meghalni.

Am ott, ahol a kívülálló csoportokra valamilyen oknál fogva szüksége van a beágyazott csoportoknak, ahol valamilyen funkciót töltenek be a számukra, a kettős kötés nyilvánvalóbban kezd el működni. Még inkább igaz ez, ha a függőségbeli egyenlőtlenség, anélkül, hogy megszűnne, lecsökken – ha a hatalmi egyensúly valamiképpen a kívülállók javára változik. Ahhoz, hogy ezt átlássuk, még egyszer ajánlatos fontolóra vennünk a fentebb említett idézetek tartalmát – azé az athéni arisztokratáét, aki hozzászólt az uralkodáshoz és megvetette a közembereket, illetve azé a burakumin kívülállóét, aki a saját csoportját, így magát is az uralkodó réteg mércéjével mérte. Ez a két alak egymással homlokegyenest ellenkező eseteket képvisel. Az egyik teljes mértékben meg van győződve a saját csoportjának értékesebb mivoltáról, a másik a saját csoportja rosszaságáról.

A hatalmi felsőbbrendűség előnyökkel szolgál az ezzel felruházott csoportok számára. Ezek némelyike anyagi vagy gazdasági jellegű. Marx befolyása alatt különös figyelem övezte ezeket. Tanulmányozásuk a legtöbb esetben eléggé nélkülözhetetlen az beágyazott-kívülálló kapcsolatok megértése szempontjából. Am nem ezek az egyedüli előnyök, amelyek a nagy hatalmat birtokló beágyazott csoportoknál felhalmozódnak a hozzájuk képest kevesebb hatalommal rendelkező kívülálló csoport ellenében. A Winston Parva-i beágyazottak és kívülállók közötti kapcsolatban az első csoportra csak minimális mértékben volt jellemző a gazdasági előnyök keresése. Milyen más előnyök ösztönöznek beágyazott csoportokat arra, hogy ádázul harcoljanak a felsőbbrendűségük fenntartásáért? A kívülálló csoportok milyen másfajta nélkülözést szenvednek el a gazdasági depriváción kívül? Semmiképpen sem csak a tanulmány tárgyát képező kisebb, külvárosi közösségeken belül fedezhetők fel a beágyazott és kívülálló csoportok közötti konfliktusnak a gazdaságin túl más rétegei is. Azokban az esetekben is, ahol látszólag központi szerepet játszik a gazdasági erőforrások elosztásáért folyó küzdelem, mint ahogyan egy gyár munkásai és a vezetők csoportja közötti küzdelemben, más vitatott kérdések is szerepet játszanak a bérek és a profit egymáshoz viszonyított mértékén kívül. Valójában a beágyazott-kívülálló konfliktusokban a gazdasági aspektusok elsőbbsége ott a leghangsúlyosabb, ahol a versengő felek között a hatalmi egyensúlytalanság a legnagyobb mértékű – azaz a mérleg nyelve a legerősebben billen ki a beágyazott csoport javára. Minél kevésbé jellemző mindez, annál világosab-

11 Elias a „kettős kötés” kifejezését Gregory Batestontól vette át (*Steps to an Ecology of Mind* [A szellem és a rend tudománya] (New York: Ballantine Books, 1972), és kiterjedten használta az *Involvement and Detachment*-ben [Részvétel és elkülönülés] (Dublin: UCD Press, 2007 [Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 8. kötet]) és más írásokban. – A szerk.

ban felismerhetővé válnak a feszültségek és konfliktusok nem gazdasági vonásai. Ahol a kívülálló csoportok a létminimum szintjén kénytelenek élni, ott a keresetük mértéke minden más szükségletnél fontosabb helyet tölt be. Minél feljebb tudnak emelkedni a létminimum szintjénél, a fizetésük – a gazdasági erőforrásaik – is annál inkább szolgál olyan emberi igények kielégítésének eszközéül, amelyek túlmutatnak a legalapvetőbb testi vagy anyagi szükségletek enyhítésén; és az ilyen helyzetben lévő csoportok annál élesebben meg fogják érezni a társadalmi kisebbséget – azt a hatalmi és státuszbeli alsóbbrendűséget, amelyet el kell viselniük. És ez az a helyzet, amelyben a beágyazottak és a kívülállók közötti küzdelem az utóbbiak részéről fokozatosan egyre kevésbé jelenti csupán az éhségük csillapításáért és a fizikai túlélés biztosításáért folytatott küzdelemet, hanem sokkal inkább egyéb emberi szükségletek kielégítéséért is folytatott küzdelemmé válik.

Ezeknek a szükségleteknek a természetét bizonyos mértékben még mindig elhomályosítja Marx nagy felfedezésének az utóhatása, és az a tendencia, hogy azt az emberi társadalmakat illető felfedezés végpontjaként fogjuk fel. Ehelyett úgy lehetne inkább tekinteni rá, mint e felfedezések kezdetének egyik megnyilvánulására.

A beágyazott-kívülálló kapcsolatokban egymásnak feszülő célok közül a kívülállók törekvése az éhségük csillapítására, a legalapvetőbb testi vagy anyagi szükségletek kielégítésére, kiegészülve az emberi ellenségek általi fizikai megsemmisülés elleni védekezés céljával – amely röviden a fizikai túlélés egyszerű célja – minden más célhoz képest elsődleges fontosságú bármely olyan esetben, amennyiben e cél teljesülése bizonytalan. A mai napig az emberiség nagy hányadának továbbra is ez az elsődleges célja. Részben azért, mert más, nagyobb hatalommal bíró csoportok fogyasztása túlzott mértékű, hiszen az emberi populáció általában gyorsabban nő, mint a rendelkezésre álló élelmiszerkészletek, és az emberiség túl megosztott ahhoz, hogy együttes erővel lépjen fel a kevesebb hatalmat birtokló, kívülálló csoportok nyomorúságával szemben. Részben pedig azért, mert az emberiség minden rétege közötti növekvő egymásrautaltság felfokozta kölcsönösen pusztító küzdelmüket. Valamint az emberek még nem tanulták meg azt a leckét, hogy egy fokozottan egymásra utalt világban az emberiség egyik rétegének a többiek feletti uralkodása szükségszerűen bumerángthatást idéz elő.

Ekképpen Marx egy fontos igazságot fedett fel akkor, amikor rámutatott a termelési eszközök egyenlőtlen eloszlására, és az emberek materiális szükségleteinek kielégítéséhez szükséges eszközök emiatti egyenlőtlen megoszlására. Ez azonban csak féligazság volt. Ő a hatalmi szempontból felsőbb- és alsóbbrendű csoportok közötti célok összeütközésének elsődleges okaként a gazdasági célokat, mint például az elegendő élelmiszerkészlet biztosításának célját jelölte meg. A mai napig is a gazdasági célok teljesítésére való törekvés, bármilyen rugalmas és többértelmű is a „gazdasági” kifejezés ebben az összefüggésben, az emberi csoportok valódi, alapvető céljának tűnik sok ember számára, amelyhez képest más célok kevésbé valódinak tűnnek, bármit is jelentsen ez utóbbi.

Kétségtelenül, abban a szélsőséges esetben, ha emberi csoportok hosszan tartó éhínségnek vannak kitéve, az étel utáni sóvárgás – vagy általánosabban véve a fizikai túlélés vágya – minden más célt felülírhat. Az emberek odáig lealacsonyodhatnak, hogy kannibalisztikus céllal megölik egymást, ily módon majdnem állati szintre süllyednek. Láttunk erre példákat. Az élelem, azaz egy materiális szükséglet kielégítése valóban alapvető fontosságú. Ám ha az effajta emberi cél kielégítésének vágya minden más törekvés kizárásával túlsúlyba kerül, az emberek elveszíthetik

néhány olyan különleges vonásukat, amelyek megkülönböztetik őket a többi állattól. Lehet, hogy már nem lesznek tovább képesek olyan törekvésekre, amelyek kifejezetten emberi célok, és amelyek kielégítése szintén napirendre kerülhetne emberek csoportjai közötti hatalmi csatározások során. Kissé nehéz megtalálni a megfelelő fogalmakat ezek leírására, mert a rendelkezésre álló fogalmaknak jelenleg egyfajta idealizáló csengése van; úgy hangzanak, mintha valami nem teljesen valódiról beszélne az ember – nem annyira valódiról és megfoghatóról, mint amilyen az éhség csillapításának emberi vágya. Mégis, ha az ember megpróbálja megmagyarázni és megérteni a könyvünkben ábrázolt beágyazott-kívülálló kapcsolatok dinamikáit, akkor egészen világosan ki kell mondania, hogy ezek nagyon valódi szerepet játszanak az ily módon egymáshoz kötődő emberi csoportok céljainak összeütközésében.

Példaként vegyük újra a burakumin csoport egyik tagjának fent említett idézetét. Feltételezhetjük, hogy Japánban, csakúgy, mint máshol, ennek a csoportnak a kirekesztett mivolta együtt járt a gazdasági kizsákmányolás különböző formáival. Mindazonáltal a burakuminoknak megvolt a hagyományos helye és szerepe a japán társadalomban. Napjainkban úgy tűnik, hogy némelyikük szegény, bár nem érzékelhetően szegényebb, mint a japán szegények többsége, míg mások egész jómódúak. Ám a stigma nem múlik el. A kívülálló csoport által elszenvedett depriváció nem az élelem nélkülözése. Minek nevezzük tehát? A megbecsüléstől való megfosztottságnak? A csoport jelentőségétől, az önszeretetük és a saját maguk iránti tisztelet átérzésétől való megfosztottságnak?

A megbélyegzés, mint a beágyazott-kívülálló kapcsolat egyik aspektusa gyakran együtt jár a beágyazott csoport körében kialakult kollektív fantázia egy specifikus típusával. Ez tükrözi és ugyanakkor igazolja azt az ellenszenvet – az előítéletet – amelyet tagjai a kívülálló csoport tagjai iránt éreznek. Ekképpen a többségi japánok körében szájhagyomány útján az terjedt el, hogy a burakuminoknál minden személy esetében megtalálható egy örökölt testi jel, amely a kitaszított csoportbeli tagságukat jelzi – egy kékes anyajegy mindkét karjuk alatt.¹² Ez nagyon szemléletesen illusztrálja azt, hogyan működik és mi a szerepe a hatalmi csoportok fantáziáinak a velük kapcsolatban álló kívülálló csoportokat illetően: az a társadalmi stigma, amelyet a tagjai a kívülálló csoportra ragasztanak, a képzeletükben átalakul egy fizikai stigmává – vagyis megtestesül. Egy objektív dolognak látszik, olyasvalaminek, amit a természet vagy az istenek pláncoltak a kívülállókba. Ily módon a megbélyegző csoport mindenféle hibáztatás alól mentesül: az ilyen fajta fantázia azt sugallja, hogy nem *mi* voltunk azok, akik megbélyegezték ezeket az

12 DeVos, „Japan's outcasts” [Japán kitaszítottjai], 327. o. A buraku költő, Maruoka Tadao írt egy verset, melyet ez a cikk idéz, amely utal erre a hiedelemre. Két versszak ebből így hangzik:

Hallottam a suttogást
Mint a szél susogását szájtól szájig,
Hogy mindkét hónom alatt meg vagyok jelölve
Egy nyitott tenyér nagyságú jellel.

...

Ki ütött bélyeget az oldalamba? Milyen ismeretlen céllal?
Miért kell ilyen ismeretlen jegyet hordanom magamon, a lelkemen?
Még ma is, ezek az apadó gondolatok,
Fakón és hidegen, átlátszóan, mint az üveg,
Ébren tartanak.

embereket, hanem azok az erők, amelyek a világot teremtették – ők tették a jelet ezekre az emberekre, hogy megjelöljék őket, mint alsóbbrendű vagy rossz embereket. A más bőrszínre és egyéb veleszületett vagy biológiai vonásokra való utalásnak olyan csoportok esetében, amelyeket beágyazott csoportok alsóbb rangúként kezelnek vagy kezeltek, ebben a viszonyban ugyanolyan tárgyiasító funkciója van, mint a burakuminok képzeletbeli kék stigmájára való utalásnak. A fizikai jel a másik csoport feltételezett anómiájának, emberi értelemben vett kisebbségének, veleszületett rosszaságának kézzelfogható szimbólumaként szolgál. Ahogyan a kék stigma-fantázia esetében, az efféle „objektív” jelekre való utalás szerepet játszik a hatalmi esélyek fennálló eloszlásának megvédésében, egyúttal pedig egy felmentő funkciója is van. Ugyanazok közé a *pars pro toto* érvek közé sorolható, amelyek egyszerre defenzív és agresszív jellegűek, mint a kívülálló csoportok megbélyegzése – azaz az anómiás kisebbségi csoport jellemzőinek kiterjesztése az teljes csoportra. Egy másik, közelebbi példa az, ahogyan a tizenkilencedik században a munkásosztály tagjait „mosdatlanok sokaságaként” vizionálták.

Azonban egy olyan megközelítése a beágyazott-kívülálló figurációnak, amely egy változatlan típusú kapcsolatként tekint rá, nem lehet több egy előkészítő lépésnél. Azok a problémák, amelyekkel az ember egy efféle kutatásnál szembetalálja magát, akkor fedik fel igazi természetüket, ha az ember figyelembe veszi, hogy az efféle csoportok közötti hatalmi egyensúly változik. Valamint ha egy olyan modellt próbál kidolgozni, amely megmutatja, legalább nagy vonalakban, azokat az emberi problémákat – ideértve a gazdaságiakat is – amelyek az ilyen fajta változások velejárói. Jelenleg az idő során felemelkedő és lehanyatló csoportok mozgásának összetett polifóniája – olyan beágyazott csoportoké, amelyek kívülállókka válnak, vagy csoportként teljesen megszűnnek létezni; olyan kívülálló csoportoké, melyek képviselői egy új beágyazott réteg tagjaként számukra korábban megtagadott posztokon helyezkednek el; vagy, ahogyan szintén előfordulhat, olyanoké, amelyeket lebénít az elnyomás – még mindig nagyrészt láthatatlanok. Szintén rejtve marad a tekintetek elől e változások hosszú távú iránya, mint például az elmozdulás a nagyszámú, viszonylag kicsi társadalmi egységek közötti hatalmi egyensúlyért folyó küzdelmek felől az egyre kisebb számú, viszont egyre nagyobb társadalmi egységek közötti harcok irányába. Egy olyan időszakban, amelyben a korábban kívülálló csoportok egyre nagyobb számban kerülnek hatalmi pozíciókba, és ezzel egy időben globális szinten a feszültség legfőbb tengelye minden korábbinál nagyobb államegységek között helyezkedik el, talán egy kissé meglepő, hogy nem áll rendelkezésre egy olyan átfogó elmélet, amely megmagyarázná a hatalmi különbségeket érintő változásokat és az ezzel összefüggő emberi problémákat.

Mindamellet, a mindennapok rövidtávú problémáira való koncentráció, valamint az a fel fogás, hogy a társadalmak hosszú távú kialakulása egy a jelenhez vezető, strukturálatlan történelmi előjáték, manapság még mindig megakadályozzák a társadalmi alakulás hosszú szekvenciáinak megértését és annak belátását, hogy e fejlődésnek iránya van. Például az olyan szekvenciákét, mint amilyen a felemelkedő és a lehanyatló csoportoké, illetve az elnyomás és a viszontelnyomás dialektikáját, mikor egy beágyazott csoport nagyságról alkotott elgondolásait lelohasztják egy olyan, korábban kívülálló csoport elképzelései, amely felemelkedik és képviselőit egy új szinten létrejövő beágyazott réteg pozíciójába segíti. A régi felvilágosodási eszme öröksége szintén szerepet játszik az elmélet fejlődésének akadályozásában. Annak ellenére, hogy minden bizonyíték ellene szól, az a megnyugtató hit, hogy az emberi lények, nem csak egyéni- leg, hanem csoportosan is, normális esetben racionálisan cselekszenek, még mindig erősen

meghatározza a csoportok közötti viszonyokról alkotott elképzelést. A racionalitás ideálja az emberi viselkedést illetően még mindig gátolja a hozzáférést a beágyazott-kívülálló figurációk struktúrájához és dinamikájához és az általuk teremtett túlzó csoportfantáziákhoz, amelyek *sui generis* társadalmi adatok, melyek se nem racionálisak, se nem irracionálisak. Jelenleg a csoportfantáziák még mindig átcúsznak a koncepcionális hálónkon. Olyan sokarcú történelmi fantomoknak tűnnek, amelyek látszólag tetszőleges módon jelennek meg és tűnnek el. Az ismeretek jelenlegi szintjén még nem jutottunk el annak belátásáig, hogy az egyes emberek affektív élményei és fantáziái nem tetszőlegesek – hogy saját struktúrával és dinamikával rendelkeznek. Megtanultunk akképpen tekinteni erre, hogy egy személy korábbi életszakaszának efféle tapasztalatai és fantáziái alapjaiban befolyásolhatják érzelmeit és viselkedését későbbi életszakaszokban. Viszont még nem került kidolgozásra egy olyan igazolható elméleti keret, amely segítségével rendszerezhetőek lennének a csoportok kialakulásával kapcsolatos csoportfantáziákról született megfigyelések. Ez meglepőnek tűnhet, mivel a kollektív dicséző és hibáztató képzetek olyannyira egyértelmű és alapvető szerepet játszanak a hatalmi egyensúlyi viszonyok minden szintjén megjelenő viselkedésben; és, nem kevésbé egyértelműen, mindegyiküknek diakronikus, fejlődő jellege van. Globális szinten például létezik az amerikai álom és az orosz álom. Valaha létezett az európai országok civilizáló küldetéstudata, illetve a Harmadik Birodalom álma, amely az Első és a Második Birodalmat követte. Az egykori kívülállókra jellemző egyfajta ellenstigmatizáció, például az afrikai országok keresik közös kulturális gyökereiket, a saját álmukat.

Létezik, egy másik szinten, ahogyan azt a könyvben megismerhetjük majd, egy a Winston Parva őslakosairól kialakult elképzelés is, akik a saját értékesebb emberi mivoltuk okán elutasítják a jövevényekkel való érintkezést, és megbélyegzik őket – enyhébben ugyan, de mégis kérlelhetetlenül – mint alacsonyabb rangú embereket. Miért teszik mindezt?

Sok különböző probléma hozhat felszínre feszültségeket és konfliktusokat beágyazottak és kívülállók között. Mégis, alapvetően ezek mindig hatalmi egyensúllyal kapcsolatos harcok. Eképpen megnyilvánulhatnak a két csoport közötti megszokott együttműködés színpala mögötti csendes kötélhúzásban az intézményesült egyenlőtlenségek keretén belül. Vagy pedig akár az a célból folytatott nyílt küzdelemként, hogy megváltozzanak azok az intézményi keretek, amelyek megtestesítik ezeket a hatalmi különbségeket és a velük járó egyenlőtlenségeket. Bármely megnyilvánulási formáról legyen is szó, a kívülálló csoportok (mindaddig, amíg teljesen megfélemlítettek) az alárendelt helyzetükért felelős hatalmi differenciák csökkentéséért, míg a beágyazott csoportok ugyanezek megőrzéséért vagy növeléséért gyakorolnak néma nyomást, vagy intéznek nyílt támadást.

Mindamellet, amint felszínre kerül a beágyazottak és a kívülállók közötti feszültségek és konfliktusok mélyén rejtőző, a hatalmi esélyek megoszlásával kapcsolatos probléma, könnyebb felfedezni emögött még egy, gyakran szem elől tévesztett problémát. Azokat a csoportokat, amelyeket effajta beágyazott-kívülálló figuráció köt egymáshoz, egyének alkotják. A probléma középpontjában az a kérdés áll, hogy emberek miképpen és miért tekintenek egyes személyekre, mint velük azonos csoportba tartozóra, és helyezik bele egymást ugyanazon csoport határai közé - melyeket a „mi” kifejezés használatával teremtenek meg a kölcsönös kommunikáció során -, miközben más személyeket, akiket egy másik csoporthoz tartozónak tekintenek, és akikre „ők”-ként utalnak, kirekesztenek belőle.

Ahogy látni fogjuk, az első Winston Parvaba érkezett jövevények nem érzékelték, hogy az őslakosok bármiben is különböznenek tőlük. Megpróbálták némelyikükkel kapcsolatot teremteni, ahogyan azt gyakran teszi az ember, amikor új helyre költözik. Ám visszautasításban részesültek. Ily módon tudatosult bennük, hogy az őslakosok egy zárt csoportként tekintettek önmagukra, akikre „mi”-ként utaltak, a jövevényekre pedig mint betolakodókra tekintettek, akikre mindig „ők”-ként utaltak, és akiktől távolságot akartak tartani. Ha az ember meg szeretné érteni, hogy miért viselkedtek így, akkor ráébred arra, hogy az idő dimenziója, más szavakkal egy csoport kialakulásának folyamata döntő tényezőként alakítja e kapcsolat struktúráját és jellemzőit. A Winston Parva „régis családjai” által alkotott csoportot (amelynek a tagjai között számos fiatal is volt) összekötötte közös múltjuk; a jövevényekét nem. Ennek a különbségnek nagy a jelentősége, mind az egyes csoportok belső szerveződése, mind pedig a két csoport egymáshoz fűződő viszonya szempontjából. Az őslakosok beágyazott csoportja olyan családokból állt, amelyek két vagy három generáció óta éltek a környéken. Egy csoportfejlődési folyamaton mentek át együtt – amely a múltban kezdődött és a jelenen át a jövőbe mutatott – melynek köszönhetően egy sor közös emléken, kötődésen és ellenérzésen osztoztak. Anélkül, hogy a csoport e történeti dimenzióját figyelembe vennénk, az általuk egymás megnevezésére használt „mi” személyes névmás alapvető értelmét és jelentését nem érthetjük meg.

Mivel meglehetősen hosszú ideje éltek együtt, a régi családok csoportjára jellemző volt egy olyan fajta összetartás, ami az újonnan érkezettek esetében hiányzott. Az a fajta ellentmondásos és versengő bizalmas viszony fűzte őket egymáshoz, amely régi családok köreire mindenhol jellemző, legyen szó arisztokrata, városi nemesi, kispolgári vagy, ahogyan ez esetben is, munkásosztálybeli családokról. Rendelkeztek egy saját belső rangsorral és hierarchiával. Mindegyik család és a családok egyes tagjai egy adott pillanatban rögzített pozícióval rendelkeztek a csoport ranglétráján. Egyes kritériumokat elmagyaráz ez a könyv; másokra pedig közvetetten utal. Mind magát a rangsort, mind pedig a hozzá kapcsolódó kritériumokat magától értetődő módon minden csoporthoz tartozó ismerte, különösen pedig a hölgyek. Ám ezek csupán a társadalmi gyakorlat szintjén, vagy más szóval az elvonatkoztatásnak csak egy alacsony szintjén tudatosultak, nem pedig az absztrakciónak egy viszonylag magas szintjén, amelyet az olyan kifejezések képviselnek, mint „a családok társadalmi megítélése” és „egy csoport belső státusz-sorrendje”. Sok társadalmi adat fogalmi ábrázolására még ma is egy ahhoz hasonló szint jellemző, melyet őseink értek el akkor, amikor képesek voltak különbséget tenni négy vagy öt alma, illetve tíz vagy húsz elefánt között, ám még nem tudtak az absztrakció egy magasabb szintjén működni, és a három vagy négy, tíz vagy húsz számokat tisztán arányok szimbólumaként használni bármely konkrét, megfogható tárgyra való vonatkoztatásuk nélkül. Ehhez hasonlóan ez esetben a beágyazott csoport tagjai képesek voltak egymás felé a másik csoportrangsorban betöltött helyéről való elképzelésüket egy személyes találkozás során közvetlenül viselkedésük által közölni. Valamint ha olyasvalakiról beszéltek, aki nem volt jelen, rövid szimbolikus szófordulatokat és hanglejtésük alakítását használták erre, nem pedig explicit kijelentéseket arra vonatkozóan, hogy egyes családok és egyének milyen alacsonyabb vagy magasabb rangot töltenek be a csoport belső rangsorán és hierarchiáján belül.

Emellett a régi családok csoportjának tagjait az érzelmi bizalmasság olyan kötelékei fűzték össze, amelyek a tartós barátságok intimitásától a régi ellenszenvek bizalmasságáig terjedtek. Mint ahogyan az ezekhez társuló státuszért folyó versengések, ezek a kötelékek szintén jellem-

zően csak olyan emberek között alakulnak ki, akik már egy bizonyos ideje zajló csoportfolyamatot éltek meg együtt. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, nem érthetjük meg teljesen azokat a határokat, amelyeket Winston Parva beágyazott csoportjának tagjai felállítottak, amikor magukról „mi”-ként, a kívülállókról pedig „ők”-ként beszéltek. Mivel az őket egymáshoz fűző kötelékek, amelyek egy ilyen csoportfolyamat eredményeként jöttek létre, láthatatlanok voltak, a jövevények, akik az őslakosokat először egyszerűen csak magukhoz hasonló emberekként értékelték, sohasem értették igazán a kirekesztésük és megbélyegzésük okát. Az őslakosok a maguk részéről csak a közvetlen érzéseik szintjén tudták ezeket az okokat megmagyarázni, miszerint úgy érezték, hogy a környéken őket elsőbbségi helyzet illeti meg azon szabadidős elfoglaltságok során, egyházi intézményekben és a helyi politikában, amelyeket mindenki kedvelt, és hogy a magánéletben nem kívántak a környék alsóbbrendű részein élő emberekkel vegyülni, akiket maguknál kevésbé tiszteletreméltónak és normakövetőnek tekintettek.

Azt, hogy milyen magas fokú kontrollt képes egy nagy kohéziójú csoport gyakorolni a tagjai felett, jelzi az, hogy a vizsgálat során egyszer sem hallottunk olyan esetről, hogy a „rég” csoport tagja megtörte volna az arra vonatkozó tilalmat, hogy az „új” csoport tagjaival nem a munkaköréből adódó, személyes kapcsolatot létesítsen.

Bármely nagymértékben összetartó csoport belső véleménye, az érzelmeiket és a viselkedésüket szabályozó erőként, jelentős befolyással bír annak tagjaira. Amennyiben ez egy beágyazott csoport, amely monopol módon saját tagjainak tartja fenn a hatalmi erőforrásokhoz és a csoportkarizmához való, jutalmazó hozzáférést, akkor ez a hatás különösen markáns. Ez részben annak a ténynek tudható be, hogy egy csoporttagnak csökken a hatalomból való részesedése, ha a viselkedése és az érzése a csoport véleményével ellentétesen alakulnak, melynek eredményeképpen a csoportvélemény ellene fordul. Mivel az egymás közötti versengés¹³ – akár mérsékelt, akár nyílt és hangos formában – a nagy kohéziót mutató csoportok állandó jellemzője, ezért egy csoporttag rangjának csökkenése a csoport belső státuszrendjében meggyengíti a csoporttag arra vonatkozó képességét, hogy kitarson a csoport belső hatalomért és státuszért folyó versengésben. Súlyos esetekben előfordulhat, hogy mindez kiszolgáltatja őt a suttogó vádaskodás nyomásának, esetleg a csoporton belüli nyílt megbélyegzésnek (a visszavágás lehetősége nélkül), ami ugyanolyan könnyörtelen és sebző tud lenni, mint a kívülálló stigmatizációja. Mint ahogyan azt a Winston Parva-ról szóló tanulmány során látni fogjuk, a csoport jóváhagyásának elnyeréséhez előfeltétel a csoport normáihoz történő alkalmazkodás. A csoportéhoz viszonyítottan deviáns viselkedés, olykor még a feltételezett deviancia¹⁴ is büntetéképpen hatalomcsökkenést és az egyén státuszcsökkenését vonja maga után.

Mindazonáltal a csoport belső véleményének hatása az egyes tagokra továbbmegy ennél. A csoport véleménye bizonyos tekintetben, szerepét és jellegét tekintve, egy személy saját lelkiismeretére hasonlít. Valójában ez utóbbi, melyet a csoportfolyamat is alakít, rögzítve marad az előbbihez egy rugalmas, bár láthatatlan kötéllel. Ha a hatalmi különbség elég nagymértékű,

13 Lásd Norbert Elias – John L. Scotson *The Established and the Outsiders* (Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 4. kötet, UCD Press, Dublin, 2008) 180. oldalon – A szerk.

14 Lásd Norbert Elias – John L. Scotson *The Established and the Outsiders* (Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 4. kötet, UCD Press, Dublin, 2008) 78. oldalon annak a nőnek az esetét, aki behívta lakásába a szemétszállítókat. – A szerk.

előfordulhat, hogy egy beágyazott csoport tagja meglehetősen semleges viszonyul ahhoz, hogy mit gondolnak róla a kívülállók, de szinte sohasem viszonyul semleges a bennfentesek véleményéhez – azokéhoz, akiknek hozzáférésük van azokhoz a hatalmi erőforrásokhoz, melyeknek monopolizáló szabályozásában maga is részt vesz, vagy megpróbál részt venni, és akikkel osztozik a csoporttal kapcsolatos büszkeség érzésén, avagy a csoportkarizmán. Egy csoporttag önképe és önérzete attól is függ, hogy mit gondolnak róla a csoport többi tagjai. Habár változó és rugalmas módon, mégis csak a józan ész összeomlása esetén képzelhető el, hogy a kapcsolat egyrészt az egyén saját viselkedésének és érzelmeinek önszabályozása – a lelkiismeret tudatosabb, sőt néhány kevésbé tudatos rétegének működése – másrészt pedig az őt körülvevő mi-csoportok egyikének vagy másikának norma-meghatározó belső véleménye között felbomoljon. Más szóval csak akkor omlik össze, ha a realitásérzéke – az a képesség, hogy megkülönböztesse, mi történik a képzeletben és mi ettől függetlenül – eltűnik. Az adott egyén viszonylagos autonómiája, vagyis az, hogy milyen mértékben függ a gyakorlatban saját viselkedése és érzékenysége, önbecsülése és lelkiismerete azoknak a csoportoknak a véleményétől, amelyekre „mi”-ként utal, nagyon változó lehet. Az a manapság széles körben elterjedt nézet, hogy egy épelméjű személy teljesen függetlenedni tud minden őt tagjának tekintő csoport belső véleményétől, és ebben az értelemben teljes mértékben autonómmá válhat, ugyanolyan félrevezető, mint az az ezzel ellentétes nézet, hogy az autonómiája teljes mértékben eltűnhet egy robotok alkotta közösség tagjaként. Erre gondolunk, amikor azoknak a köteleknek a rugalmasságáról beszélünk, amelyek egy személy önszabályozását a mi-csoport szabályozási kényszeréhez fűzik. Ez a rugalmasság véges, de nincs nullpontja. E kétfajta szabályozó funkció (melyeket gyakran a „társadalmi” és „pszichológiai” jelzőkkel különböztetnek meg) egymáshoz való viszonya a „társas fejlődésnek” hívott csoportfolyamat különböző fokain külön tanulmányt érdemel. E probléma néhány aspektusát már másutt vizsgáltam.¹⁵ Ami ez esetben a legszembéltetősebben látszik, az az a mód, ahogyan egy szorosan összetartó beágyazott csoport tagjainak önszabályozása a csoport belső véleményével összekapcsolódik. A mi-csoportjuk nyomására való érzékenység ebben az esetben különösen nagymértékű, mivel egy ilyen csoporthoz tartozás egy a kívülállókéhoz képest magasabb rendű emberi érték tudatát csepegteti bele a tagokba.

Egy korábbi korszakban az a hatás, amelyet egy csoportnak a saját, kívülállókkal szembeni kizárólagos kegyében és erényességében való hite gyakorolt az egyes tagok érzelmeire és viselkedésére vonatkozó önszabályozására, legszembeszökőbben a papi vezetők által uralt csoportok esetében mutatkozott meg, akiket ekképpen egyesített a kívülállókkal szemben egy közös hit emberfeletti értékükben. A mi korunkban az effajta csoportkarizmával kapcsolatos hit csoporttagokra gyakorolt hatása a legpéldaszerűbben a pártokra épülő kormányzati, beágyazott csoportosulás által uralt, nagyhatalmú nemzetek esetében mutatkozik meg, akiket a kívülállókkal szemben egyesít egyedi nemzeti erényükben és méltóságukban való közös társadalmi hitük. Winston Parva-ban miniatűr méretben figyelhettünk meg egy belső csoportot, amelyet a régi családok tagjai alkottak, egy központi beágyazott réteget, amely az egész Falu különleges eré-

15 Ld. N. Elias, *The Civilizing Process* [A civilizáció folyamata] (átdolgozott kiadás, Oxford: Blackwell, 2000 [Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 2. kötet] [és később a *The Society of Individuals* [Egyének társadalma] (London: Sage, 1981 [Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 13. kötet]) – A szerk.]

nyessége és tiszteletreméltósága felett örködött. A Falu mint alacsonyabb szintű beágyazott csoportosulás pedig szilárdan bezárta sorait egy kevésbé tiszteletreméltó környék tagjai előtt, mivel azt emberileg kevésbé értékes személyek lakták. Ebben az esetben a csoportvélemény által képviselt kontroll annál is inkább erőteljesen tudott megnyilvánulni, mivel a beágyazott csoport kisméretű, egymást személyesen ismerő tagokból állt. A beágyazott csoport egyetlen tagja sem pártolt el a csoporttól, egyetlen esetben sem törték meg a kívülállókval való közelebbi személyes ismeretség tilalmát, ami azt mutatja, hogy egy ilyen helyzetben milyen hatékonyan kordában lehet tartani az egyes tagok önkontrollját annak a „mézesmadzag és korbács” módszernek a segítségével, amelyre korábban utaltam. Kordában lehet tartani azáltal, hogy jutalmazásképpen engedik a tagokat részesülni a csoport magasabb rendű emberi értékéből és az egyének önszeretetének és önbecsülésének ezzel együtt járó növekedéséből, amit tovább erősít a folyamatos belső csoportvélemény jóváhagyása és, ezzel egyidejűleg, azok a korlátozások, amelyeket az egyes tagok magukra alkalmaznak a csoport normáival és előírásaival összhangban. A Winston Parva-i beágyazott csoport tanulmányozása ilyenformán kisebb léptékben megmutatja az egyéni önkontroll és a csoporttítelek összekapcsolódásának mikéntjét.

Freudnak nagy előrehaladást köszönhetünk azoknak a csoportfolyamatoknak a megértésében, melyek során az emberek önszabályozó eszközei formát öltenek. Ugyanakkor maga Freud a tapasztalatait nagyrészt olyan értelmezési keretbe helyezte, amely minden embert független egységként, *homo clausus*-ként látta. Felismerte azt az egyedi emberi képességet, hogy az ember meg tudja tanulni, hogyan kontrollálja és egy bizonyos mértékig alakítsa képlékeny libidinális ösztöneit egy normaadó csoportban szerzett élményei alapján. Ám ő úgy határozta meg azokat az általa megfigyelt önszabályozó funkciókat, amelyek ezeknek az élményeknek a segítségével fejlődtek ki, mintha a veséhez vagy a szívhez hasonló szervek lennének. Röviden egy olyan hagyományt követett, amely máig ugyanolyan széles körben elterjedt az orvosi szakmában, mint a laikusok körében általában. Fogalmilag úgy jelenítette meg az emberi szervezet személyiségi szintjén működő szabályozó és orientáló funkciókat, amelyek a tanulás által nyerik el mintázatukat, mintha azok a szervezet egy alacsonyabb szintjén működő szervei lennének, amelyeket kevésbé befolyásol a tanulás. Felfedezte azt, hogy az apa-anya-gyerek viszony csoportfolyamatának kora gyerekkorban döntő hatása van egy személy alapvető ösztönei mintázatának kialakulására és önszabályozó eszközeinek kifejlődésére. Ám, amint kialakultak, számára úgy tűnt, hogy ezek maguktól működnek, egészen függetlenül azoktól a további csoportfolyamatoktól, amelyekben minden személy gyerekkorától idős koráig továbbra is folyamatosan részt vesz. Ennek eredményeképpen addig a pontig fejlesztette az ember önszabályozó funkcióinak fogalmát – amelyeket egónak, szuperegónak vagy én-ideálnak nevezett – hogy úgy tűnt, mintha azok az egyénen belül látszólag teljesen autonóm módon működnek. Ám a személyiség struktúrájának az a rétege, amely a legközvetlenebb és a legszorosabb kapcsolatban áll azokkal a csoportfolyamatokkal, amelyekben egy személy részt vesz, mindenekelőtt egy személy mi-képe és mi-ideálja, túlmutatott az ő megértési horizontján. Fogalmilag nem definiálta ezeket, és valószínűleg beleértette ezeket mindabba, amit ő valóságnak hívott, ellentétben az érzelmi fantáziákkal és álmokkal, amelyeket valószínűleg valódi vizsgálódási területének tekintett. Bármilyen nagymértékben járult is hozzá azoknak a kötelékeknek a megértéséhez, amelyek az embereket egymáshoz fűzik, az emberekről alkotott fogalma nagyrészt akkor is egy elszigetelt individuális személy képét fedte. Az ő látóterében a személy mint strukturált jelenség jelent

meg, a társadalmak pedig, amelyeket egymástól kölcsönösen függő személyek alkotnak, háttérként, strukturálatlan „valóságként”, amelynek a dinamikája látszólag nem gyakorolt hatást az egyénre.

Egy személy mi-képe és mi-ideálja ugyanúgy részét képezi önképének és én-ideáljának, mint ahogy az az önmagáról mint egyedi személyről alkotott kép és ideál, amelyekre „én”-ként utal. Nem nehéz belátni, hogy az olyan kijelentések, mint „Én, Pat O'Brien, egy ír férfi vagyok” fogalmilag mind egy énképet, mind pedig egy mi-képet magába foglalnak. Ugyanígy az olyan kifejezések is, mint hogy „mexikói vagyok”, „buddhista vagyok”, „munkásosztálybeli vagyok”, vagy „Mi egy régi skót család vagyunk”. Egy személy csoportidentitásának ezen és más aspektusai ugyanolyan szerves részét képezik a személyes identitásának, mint azok a további aspektusok, amelyek megkülönböztetik őt a mi-csoportja többi tagjától.

Freud egyszer megjegyezte azt, hogy, ellentétben a normális működéssel, a személyiségstruktúra szétesése esetén, például a neurotikus vagy pszichotikus kórképeknél, a megfigyelő számára lehetővé válhat az egymással összefüggő funkciók tisztább észlelése. *Mutatis mutandis*, ugyanezt állíthatjuk a mi-képpel és a mi-ideállal kapcsolatban is. Ezek mindig érzelmi fantáziák és valószerű képek tömörített változatai. Ám a legélesebben akkor válnak láthatóvá, amikor a képzelet és a realitás széthullnak. Ez esetben ugyanis a képzelethez tartozó tartalom nagyobb hangsúlyt nyer. A különbség az, hogy amíg az olyan személyiségi funkciók esetén, mint az ego-kép és az ego-ideál, az érzelmi fantáziák a csoportfolyamatnak tisztán személyes élményeit képviselik, addig ezek a mi-kép és a mi-ideál esetében a kollektív fantáziák személyes változatai.

Egy szembeötlő példa napjainkból azoknak az egykor nagyhatalmú nemzeteknek a mi-képe és mi-ideálja, akik többiekhez viszonyított felsőbbrendűsége le hanyatlott. Tagjaik évszázadokon át küszködhetnek, mivel az a csoportkarizmatikus mi-ideál, amelyet a nagyságuk napjaiban alakítottak ki egy saját magukról alkotott kép alapján, még sok generáción át megmarad egy olyan modellként, amelynek úgy érzik, hogy meg kell felelniük, habár erre már nem képesek. Nemzetként való kollektív életük ragyogása elmúlt; más csoportokhoz viszonyított hatalmi felsőbbrendűségük, amelyet érzelmileg úgy értelmeztek, mint saját magasabb emberi értékük jelét mások alsóbbrendű értékéhez képest, visszahozhatatlanul elveszett. Különleges karizmájuk álmát azonban különböző módokon életben tartják – a történelemről, a régi épületekről, a nemzet dicsőséges időszakában keletkezett mesterművekről való tanítással, vagy olyan új teljesítmények által, amelyek látszólag igazolják múltbeli nagyságukat. Ez a képzeletbeli védőburok, amelyet egy vezető, beágyazott csoport képzelt karizmája jelent, egy időre erőt adhat egy hanyatló nemzetnek a folytatáshoz. Ebben az értelemben értékes lehet a túlélés szempontjából. Ám egy csoport tényleges és képzelt helyzete közötti eltérés, más tényezőkkel együtt, a hatalmi erőforrások rossz felbecsülését is maga után vonhatja, és következésképpen olyan csoportstratégiát sugalmazhat a saját nagyságukon alapuló fantáziaképet hajszolva, amely önpusztításhoz, valamint más, tőlük kölcsönösen függő csoportok megsemmisítéséhez vezethet. A nemzetek (ugyanúgy, mint más csoportok) álmai veszélyesek.¹⁶ A túljellett mi-ideál egy kollektív kór tü-

¹⁶ A mi-kép merevsége és a csoportok ebből következő képtelensége arra, hogy azt az élet változó körülményeihez alakítsák, nem csak az olyan nagy csoportok sorsában mutatkozik meg, mint a társadalmi osztályok és a nemzetek, hanem kis csoportosulások esetében is. Egy sokatmondó példa a „De trage-

nete. Sokat nyerhetnénk azzal, ha jobban megértenénk a beágyazott-kívülálló figurációk dinamikáját, és ezáltal azokat a problémákat, amelyek a csoportok egymáshoz képesti helyzetének változásával járnak együtt. Ha megértenénk például egyes csoportok felemelkedését egy monopol hatalmi pozícióba, amelyből mások ki vannak rekesztve, valamint a hanyatlást vagy bukást egy ilyen pozícióból egy másik helyzetbe, amelyben ők maguk is, bizonyos tekintetben, kirekesztett kívülállókka válnak. A „racionalitás” eszménye, amely a régi felvilágosodás korának öröksége, ebből a szempontból is még mindig gátat szab az effajta problémák jobb megértésének. Fenntartja annak a képzetét, hogy a nemzetek és vezetőik is egészében véve „racionálisan” cselekednek, ami ebben a kontextusban valószínűleg inkább realiztikust jelent.

Azok a fogalmak, amelyeket ehelyütt a beágyazott-kívülálló elmélet részeként előterjesztünk, például a csoportkarizma és a mi-ideál fogalmai, elősegíthetik ezeknek a csoportviszonyoknak egy precízebb értelmezését. Annak példája, hogy olyan beágyazott, nagy hatalommal bíró szervezetek, mint a nemzeti csoportok, elvesztik a nagyhatalmi helyzetüket és visszasüllyednek a másod- vagy harmadrangú államok sorába, újra megmutatja a szoros kapcsolatot a csoportok hatalmi részesedése és tagjaik mi-képe között. Ezeknek a kapcsolatoknak a felszínre hozatala nem jelenti azt, hogy az emberi természet változhatatlan részét alkotnák. Valójában minél inkább tudatában van az ember annak, ahogyan egyfajta érzelmi egyenlőségjel kerül a nagyobb hatalom és a jelentősebb emberi érték közé, annál inkább alkalma adódik a kritikus újraértékelésre és változtatásra. A nemzetek, a társadalmi osztályok és más emberi csoportosulások vezető rétegei hatalmuk teljében hajlamosak átadni magukat saját magasztosságuk eszméjének. A nagy hatalmi fölény önmagát erősítő jellege táplálja a kollektív önszeretetet, amely a jutalom azért, hogy valaki aláveti magát a csoport-specifikus normáknak, az érzelmi önmérséklet adott csoportra jellemző mintáinak, amelyről azt gondolják, hogy hiányzik a kevesebb hata-

die der Puttenaren” című tanulmány, amely egy holland pszichiáter A. van Dantzig által írt kötetben jelent meg, a címe *Normaal is niet gewoon: beschouwingen over psychiatrie en psychotherapie* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1974), 21-7. o. A szerző leírja egy 452 főből álló csoport sorsát, akik egész életüket egy kis holland falusi közösségben (Puttenben) élték, amikor 1944 novemberében hirtelen elűzték őket otthonaikból és megtorlásképpen csoportostul egy koncentrációs táborba küldték őket. Magától értetődően hűek maradtak a régi falusi normákhoz, tehát olyan keményen dolgoztak, mint előtte, szüneteket tartottak, amikor azt indokoltak tartották, kimutatták méltatlankodásukat a tábori élet több aspektusával kapcsolatban stb. Röviden, mivel együtt voltak, képtelenek voltak olyan módon viselkedni, amelyet a falujukban érvényes közvélemény elítélt volna. A falubeliek automatikus kölcsönös kontrollja egymás felett nem engedte őket, hogy viselkedési szabályaikat egy koncentrációs tábor életének teljesen más feltételeihez igazítsák. Csak 32-en tértek vissza közülük Puttenbe, ahol még hárman meghaltak. Természetesen nem lehetünk biztosak abban, hogy a túlélési arányuk magasabb lett volna, ha nem egy még meglehetősen integrált csoportként lettek volna odaküldve. Ami elmondhatunk ugyanakkor, az ez a tény – a tény, hogy egy csoportként kerültek egy koncentrációs táborba (amelyet más esetekben a túlélés szempontjából gyakran pozitívnak értékelnek) – ebben az esetben hozzájárult a nagyon alacsony túlélési arányukhoz. Összefoglalva, ahogyan a szerző írja: „Putten sok lakosa nem volt képes kivonni magát azok alól a törvények alól, amelyek olyan sokáig meghatározták az életük menetét és a közösségük felépítését.” Van Dantzig teljesen jogosan jelenti ki: „A pszichoanalízis és a szociológia egymásra találhattak volna ebben az esetben.” Ez az eset, amelyet nagy részletességgel ír le, igen tisztán rámutat arra, hogy a mi-ideált az én-ideállal együtt kell szükséges figyelembe venni a személyiség struktúrájának részeként.

lommal rendelkező, „alsóbbrendű” csoportok, a kívülállók és a kirekesztettek esetében. Épp ezért az önmérséklet hagyományos mintái, egy régi felsőbbrendű csoport megkülönböztető viselkedési normái könnyen törékennyé válhatnak vagy össze is omolhatnak, amikor a jutalmazó önszeretet, az egykor nagyhatalmú csoport különleges karizmájában való hit rogyadozni kezd nagy hatalmi fölényük csökkenésével. Ám egy ilyen folyamat eltarthat egy ideig. Lehet, hogy sok időt igényel, mire a valóság sokkja tudatosul. A saját csoport különleges erényében, méltóságában és küldetésében való jutalmazó hit még generációkon keresztül megóvhatja egy megállapodott csoport tagjait megváltozott pozíciójuk teljes érzelmi belátásától, annak a tudatosulásától, hogy az istenek kudarcot vallottak, hogy a csoport nem tartotta meg a bennük való hitét. Lehet, hogy *tudnak* a változásról mint tényről, miközben a különleges csoportkarizmában való hitük – az ahhoz kapcsolódó attitűdökkel és viselkedési stratégiával együtt – továbbra is változatlanul fennmarad egy képzeletbeli védőburokként. Mindez pedig megakadályozza azt, hogy *érezzék* a változást, ekképpen pedig azt is, hogy képesek legyenek alkalmazkodni a csoport-képük és csoportstratégiájuk megváltozott feltételeihez. Épp ezért, mivel a reális alkalmazkodás egy olyan feltétel, amely nélkül lecsökkent hatalmi erőforrásokkal rendelkező csoportként nem érhetnek el semmit, ami maguk, illetve mások számára bizonyíthatná emberi értéküket, a változás érzelmi tagadása, a szeretett csoport karizmatikus képének hallgatólagos megőrzése önpusztító.

Előbb vagy utóbb a valóság sokkja betör a tudatukba; és az érzékeése gyakran traumát okoz. Megfigyelhetünk olyan csoportokat – korunkban mindenekelőtt olyan nemzeti csoportokat – amelyek tagjai közül sokan, ha nem is tudatosan, látszólag az elveszett nagyság feletti gyász állapotában maradnak. Mintha azt mondanák: ha nem tudunk megfelelni annak a mi-képnek, amely nagyságunk korszakában jellemzett minket, akkor nem is igazán érdemes tennünk semmit.

Az olyan esetekre való utalás segítségével, amelyekben egy csoport más csoportok közötti pozíciójának változásai növelik a kollektív képük és eszményük irreális vonatkozásait, talán jobban megérthető egy beágyazott csoport mi-képének és mi-ideáljának a működése az alább következő tanulmányban. Ebben az esetben egy effajta csoporttal olyan helyzetben találkozunk, amelyben fölényes helyzete a kívülállókhoz viszonyítva még egészében fennáll. A tőlük kölcsönösen függő viszonyban álló kívülállók pusztá léte, akik nem osztoznak sem a felgyülemlett közös emlékeikben, sem, úgy tűnik, ugyanazokon a tiszteletreméltóság feltételeként állított normákban, amelyek a beágyazott csoportot jellemzik, csak ingerli őket; létezésüket ez utóbbi csoport tagjai saját mi-képük és mi-ideáljuk elleni támadásként fogják fel. A kívülállók éles elutasítása és megbélyegzése ellentámadás. A beágyazott csoport úgy érzi, kénytelen visszavágni azoknak, akiket fenyegetésként él meg mind a hatalmi fölényére (ami a kohéziójukban és a helyi hivatalok és szabadidős tevékenységek kisajátításában nyilvánul meg), mind pedig az emberi felsőbbrendűségére, a csoportkarizmájára nézve, egy ellentámadás formájában, a másik csoport folyamatos visszautasítása és megalázása által.

A vádaskodó pletykák terjedése és a kívülállók besározódott „ők”-képe az effajta figuráció állandó jellemzőiként tekinthetőek. Más esetekben mindez egy bevett szokássá alakul, és századokon át fennmaradhat. Az egyik legárulkodóbb jellemzője a beágyazott csoportok stratégiájának az, hogy a kívülállóknak szemrehányásként olyan dolgokat rónak fel, amelyek részei az ő saját mérvadó viselkedésformáiknak, és amiért gyakran éppen dicséretet kapnak. Például egy

indiai faluban az érinthetetleneknek le kellett venniük a cipőjüket, amíg áthaladtak a kasztrendszerbe tartozó hindu utcákon, mivel a cipő viselése „dicsekvéssel” ér fel. Másutt a férfi kaszton kívülieknek nem volt szabad felfelé mutató bajuszt hordaniuk, mivel az magabiztosságot sugall.¹⁷

Ehhez hasonlóan egy amerikai író, aki nem volt teljesen független az amerikai elittől¹⁸, teljesen ártatlanul úgy emlegette a fekete értelmiségieket, mint akik „sóvárognak a hatalom ízére”, egészen megfeledkezve arról a tényről, hogy a fehér amerikaiak saját hatalmi fölényüket régóta arra használták, hogy a rabszolgák leszármazottait kirekesszék az általuk kisajátított hatalmi erőforrásokhoz való hozzáférésekből.

A „faji” konnotációt is hordozó, beágyazottak és kívülállók közötti viszonyok jelenlegi megközelítésének egyik legszembeötlőbb aspektusa az, hogy e viszonyokat az „itt és most” jegyében tárgyalja. A hosszútávú csoportfolyamat – amely nem tévesztendő össze azzal, amit „történelemnek” hívunk – kihagyása a beágyazottak és a kívülállók e típusú kapcsolatának tanulmányozásából hajlamos eltorzítani a problémát. „Faji” jellegű problémák megvitatása során az emberek hajlanak arra, hogy úgymond fordítva üljék meg a lovat. Az érvelés rendszerint úgy hangzik, hogy az emberek azért érzékelik úgy, hogy a többiek más csoportba tartoznak, mert a bőrük színe más. Ésszerűbb lenne azt a kérdést feltenni, hogyan terjedt el ebben a világban az a szokás az emberek között, hogy más bőrszínű embereket más csoporthoz tartozónak érzékeltek. Ez a probléma egyszerre helyezi középpontba azt a hosszú folyamatot, melynek során embercsoportok a Föld különböző részein fejlődtek, különböző fizikai feltételekhez alkalmazkodtak, majd, hosszú elszigeteltséget követően kapcsolatba léptek egymással, gyakran mint hódítók és meghódítottak, emiatt pedig ugyanazon társadalom részeiként mint beágyazottak és kívülállók. Éppen ennek a hosszú összevegyülési folyamatnak az eredményeképpen, amelyben különböző fizikai jellemzőkkel bíró csoportok egymással kölcsönösen függő viszonyba kerültek mint gazdák és rabszolgák, vagy más, nagy hatalmi különbségekkel együtt járó pozíciók birtokosai, állt elő az, hogy a fizikai megjelenés különbségei immár azt jelezték, hogy az emberek különböző hatalmi részesedéssel, másféle státusszal és eltérő normákkal rendelkező csoportokhoz tartoztak. Ez ismételten eszébe juttatja az embernek azt, hogy szükséges a csoportokat újból az időbeliség jellemzőjével felruházva, viszonyaikat pedig az idő síkján kialakuló jelenségként értelmezni, ha meg szeretnénk érteni azokat a határokat, amelyeket az emberek általt állítanak fel, hogy különbséget tesznek egy olyan csoport között, amelyikre „mi”-ként utalnak, és egy másik között, amelyikre „ők”-ként.

Az indiai kasztbli-kaszton kívüli figuráció kialakulása jó példa lehet ennek szemléltetésére. Ez az egyik leghosszabb effajta csoportfolyamat, amelyről néhány, a korszakunk előtti második évezredre visszanyúló írásos bizonyíték is fennmaradt. Az ember aligha képes megérteni és elmagyarázni az Indiában jelenlegi formájában létező, több szintű beágyazott-kívülálló viszonyrendszert, amely a magas szintű kasztoktól a kaszton kívüliekig terjed, anélkül, hogy ne utalna arra a hosszú csoportfolyamatra, melynek során ez a figuráció mostani formája kialakult. A ki-

17 Az Elayaperumal Bizottság beszámolója, 1969, Dilip Hiro hivatkozásában a *The Untouchables of India* [India érinthetetlenjei] (London: Minority Rights Group, 1975) c. kötetében, 8. o.

18 Ld. Eric Hoffer, *The Temper of Our Time* [Korunk hangulata] (New York: Harper & Row, 1969), 64. o.

indulási pontot az jelentette, hogy az északról érkezett hódító betolakodók fokozatosan leigázták India korábbi lakosait. Úgy tűnik, hogy Dél-Oroszország sztyeppéiről érkeztek Iránon keresztül, egy indoeurópai nyelvet beszéltek, és néhány dokumentumban úgy utaltak magukra mint világos bőrű árijákra, akiket fizikai megjelenésük alapján egyértelműen meg lehetett különböztetni azoktól a sötét bőrű törzsektől, akiket az uralmuk alá vontak. Ezek között az áriják között, ellentétben az ugyanazon népcsaládból származó más ágakkal, akiket mi hellén és germán törzsekként ismerünk, a harcosok és a papság közötti ősi küzdelemből a papság került ki győztesen. Ez, valamint az a tény, hogy a hódító csoportok valószínűleg sokkal alacsonyabb létszámúak voltak, mint az alárendelt lakosság, és emellett talán túl kevés nő volt köztük, a módszeres összezárás és kirekesztés eljárás módjához vezetett a beágyazott csoport részéről az alárendelt emberekkel való viszonyuk során. Kivéve a hódítóknak az alárendelt nőkkel való kapcsolatában, ami a testi, az úgynevezett faji különbségek generációkon át történő, egyenletes csökkenéséhez vezetett anélkül, hogy ez a kirekesztés csökkenését vonta volna maga után. Hagyománnyá szilárdulva, ez az eljárás mód egy olyan helyzetet eredményezett, amelyben minden csoport összezárta sorait bármely másik olyan csoporttal szemben, amelyet alacsonyabb rangúnak tekintett. Mindegyik, a többítői rangban és társadalmi funkcióban megkülönböztetett csoport örökletes csoporttá vált, amely, legalábbis elvben, ha a gyakorlatban nem is mindig, áthatolhatatlan volt azok számára, akik nem odaszülettek.

Ekképpen, ahogyan az indiai társadalom egyre differenciáltabb lett, egyre inkább örökletes kasztbeliek, a legalacsonyabb szinteken pedig örökletes kaszton kívüliek hierarchikus rendszereként működött. A csoportkirekesztés hagyományának merevsége elsőként abból adódhatott, hogy a világos bőrű hódítók, különösképpen a papjaik, félték az identitásuk, valamint privilegizált helyzetük elvesztésétől. Így tehát a hódítók arra kényszerítették a leigáztatottakat, hogy saját faluikon kívül éljenek. Kirekesztették őket a vallási szertartásokon, az istenekhez intézett áldozati ceremóniákon és imákon való részvételből, és ennél fogva azokból az áldásokból, amelyekben a jelenlévők részesültek. Azáltal, hogy megtagadták tőlük a saját csoportkarizmájukban és a saját normáikban való részvételt, olyan helyzetbe kényszerítették a meghódítottakat, amelyben az ő szemükben anómikus embereknek tűntek, és akiket egyúttal megvetettek azért, mert nem engedelmeskedtek azoknak a normáknak, amelyeknek ők megfeleltek. A papi hatalmi réteg, a brahminok, akik kizárólagosan rendelkeztek a láthatatlan erők orientációjának és irányításának eszközeivel, ezt módszeresen a hatalom eszközeként és a kirekesztés fegyvereként használták. A beágyazottak és a kívülállók közötti viszony hagyománya, amely a kezdetekben a hódítóknak a meghódítottakkal szembeni eljárás módjához kapcsolódott, az idők során áthatotta az egyre differenciáltabb kaszt-hierarchiát, egészen a társadalmi piramis alján található kaszton kívüliekig. Egyedien merev jellegét az indiai esetben azért öltötte magára, mert azt a papi hatalmi réteg szilárdan vallási hiedelmekbe és bűvös szertartásokba ágyazta be.

Ellentétben az olyan vallások hatalmi szervezeteinek hagyományos eljárásrendjével, mint a kereszténység vagy az iszlámé, amely a kívülállók megtérítésére és asszimilációjára irányult, a brahminok a kezdeti időktől fogva a kirekesztés politikája felé hajlottak; eljárásrendjük a csoportok szigorú, hierarchikus rend szerinti elkülönítésére irányult, saját hatalmi fölényük feltételeként. Ahogyan a kezdeti időkben a nem árja alattvaló népeket mereven kirekesztették az uralkodó csoportok rítusaiból és imaszertartásaiból, úgy később az indiai társadalmon belüli összes szerepfelosztást, a papokétól kezdve az utcaseprőkéig, egy egyházilag jóváhagyott kire-

kesztő eljárás, a magasabb és az alacsonyabb kasztok közötti örökletes társadalmi elkülönülések jegyében alakították ki. A különbségeket a korábbi életben elkövetett „jó” és „rossz” tettekkel magyarázták. Például az egyik szent könyv, a *Manusmriti* kifejti:

„Amennyiben egy ember sok rossz tettet követett el a teste által, akkor valami élettelen dolog alakjában születik újjá; a szóban elkövetett rossz tettek következtében madár vagy vadállat formájában; képzeletben elkövetett bűnök következtében újjászületésekor egy alacsony kasztba kerül.” A brahmanikus hatalmi szervezet eképpen megparancsolta az alacsonyabb kasztok számára, hogy az életben betöltött szerepüket kérdés nélkül fogadják el és emlékezzenek arra, hogy ha követik a számukra előírt *dharm*a-t (kötelességet) jelen életükben, akkor jobb léthelyzet lesz a jutalmuk elkövetkező életükben.¹⁹

Az egyik alapvető eszköze egy nyomás alatt álló beágyazott csoportnak az, hogy még inkább szigorít azokon a korlátozó magatartásformákon, amelyeket a tagjaik vállalnak magukra, illetve rónak ki az általuk uralt szélesebb csoportra, és ezeknek a korlátozásnak a betartását egyaránt használhatják saját csoportkarizmájuk jelzéseként és a kívülállók megszegényítésére. Valamikor i. e. 100 és i. sz. 100 között a brahminikus hatalmi szervezet nyomás alá került a rivális buddhista térítőkről, amely nyomás már a buddhista császár, Asóka uralkodása óta növekvőben volt. Ebben az időszakban történt az, hogy maguk a brahminok is megtagadták a húsevést, a lakosság kasztokba tartozó része elkezdett tartózkodni a marhahúsevéstől és a tehenek immár az istenség szimbólumának státuszát töltötték be, ezért nem volt szabad megölni őket. Ahogyan Japánban is, korábban is léteztek olyan foglalkozási csoportok, amelyeket tisztátlannak tekintettek, és emiatt társadalmilag szennyezőnek ítélték. Az állatok megevésének és megölésének fokozott tilalma véglegesítette kasztból kirekesztett státuszukat. A mészárosokat, a bőrműveseket, a halászokat, az ítéletvégrehajtókat, a hulladékgyűjtőket és a hasonló foglalkozású csoportokat olyan embereknek tekintették, akikkel az érintkezés szennyező hatással volt a többiekre. Tagjaikat századokon át örökletes kaszton kívülieknek, páriáknak tekintették.

Valakinek, aki egy viszonylag jómódú ipari társadalomban él, eléggé meg kell erőltetnie a képzelőerejét ahhoz, hogy megjelenítse maga előtt az ilyen helyzetben lévő emberek létezmódját és érzéseit. Viszont érdemes megpróbálni. Egy személy terhelt mi-képe századokra visszanyúlóan uralta és színezte énképét. Beárnyékolta a hozzá, mint egyéniséghez kötődő képet olyan módon, amelyet egy olyan társadalomban élő ember talán nem tud könnyen elképzelni, ahol a társadalmi kívülállók általi szennyezés érzését nem szentesíti az uralkodó hitrendszer. A terhelt mi-képnek e lázálomba illő világa könnyen tűnhet számunkra idegennek. Mégis, a Winson Parva „patkányfészkében” (ahogyan azt a megállapodott csoport nevezte) felnövő gyerekek valószínűleg egy ugyanilyen terhelt mi-képtől szenvedtek és lettek ennek eredményeképpen deviánsak. Bárhol, ahol beágyazott-kívülálló viszonyok léteznek, az ehhez hasonló érzések jelenléte sohasem zárható ki teljesen. A kívülálló csoportok tagjaival való érintkezés keltette mélyen nyugtalanító érzés talán kevésbé erőteljes, de még a vallási szankciók nélkül is hasonló vonásokat mutat. A gyökereinél megtalálható a félelem egy olyan csoporttal való érintkezéstől,

19 D. Hiro, *Untouchables of India* [India érinthetetlenjei], 6. o.

amely az ember saját szemében, csakúgy, mint a társaiban, anómikus. A csoport tagjai megszegnek olyan szabályokat, amelyek betartására az ember saját maga is kötelezve van, és amelynek a betartásán múlik mind az ember önbecsülése, mind pedig a megbecsülés a társak részéről. Az is ezen múlik, hogy az ember részesülhet-e a csoportja különleges méltóságából és erényességéből, vagyis karizmájából.

Ezek közül a sajátságok közül néhányat egy olyan kis közösségben is fel lehet fedezni, mint Winston Parva. Hasznosnak tűnt azzal a módszerrel élni, amely engedi, hogy egy kis közösség mikrokozmosza új megvilágításba helyezzen teljes társadalmakat és fordítva. Ez a gondolatmenet amögött, hogy a kis közösséget mint tapasztalati paradigmát használjuk a beágyazott-kívülálló viszonyokat illetően, amelyek gyakran, eltérő mértékben máshol is megtalálhatóak. Így néhány részlet jobban előtűnik, mintha nagyobb közösségben vizsgálnánk meg az ezekhez hasonló viszonyokat. Mások pedig a nagyobb közösségben vizsgálva körvonalazódnak tisztábban. Együtt segíthetnek jobban megérteni a beágyazott-kívülálló viszonyok szociodinamikáját. Mivel egy ilyen tanulmány egyetlen fogalmi ernyő alá hoz olyan viszonyokat, amelyeket hagyományosan csupán különbözőként fogunk fel, ennek eredményeképpen mindegyik élenkben körvonalazódhat.

Világosabban átláthatjuk például azt, hogy a normákban, különösen az önuralomra vonatkozó előírásokban mutatkozó különbségek milyen szerepet játszanak a beágyazott-kívülálló viszonyban. A beágyazott csoport hajlamos ezeket a különbségeket zavaró tényezőként megélni, részben mivel az ő normakövetésük kapcsolódik önszeretetükhöz, csoportkarizmával kapcsolatos hitükhöz. Részben pedig azért, mert ha mások nem tartják be az ő normáikat, az könnyen meggyengítheti a védelmüket saját az irányú vágyuk ellen, hogy vétsenek az előírt norma ellen. Azokat a kölcsönösen függő helyzetben lévő kívülállókat tehát, akik elnézőbbek, vagy csupán ez gyanítható róluk azoknak a megszorításoknak a betartását illetően, amelyeknek a szigorú követése létfontosságú a megállapodott csoport tagjai számára, ha ők meg akarják tartani társaik közötti helyzetüket, úgy élik meg, mint veszélyt a saját helyzetükre, a beágyazott csoport által birtokolt különleges erényre és méltóságra nézve. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy Winston Parva esetében a beágyazott csoport válaszreakciója miért volt olyan erőteljes. Jogosan vagy nem jogosan ők is, mint sok más beágyazott csoport, úgy érezték, hogy egy háromirányú támadásnak vannak kitéve – az általuk monopolizált hatalmi erőforrások ellen, csoportkarizmájuk ellen, illetve csoportnormáik ellen. Azáltal verték vissza az általuk támadásként megélt jelenséget, hogy összefűrték soraikat a kívülállókkal szemben, kirekesztették és megalázták őket. Maguknak a kívülállónak aligha állt szándékában megtámadni az őslakosokat. Ám egy boldogtalan és sok esetben megalázó helyzetben találták magukat. A két szembenálló oldal úgy játszotta el az egész drámát, mintha zsinog mozgatott bábuk lettek volna.

NORBERT ELIAS

Amszterdam, 1976. március

Fordította Sáfrány Réka.

MAGYAR NYELVEN ELÉRHETŐ NORBERT ELIAS-BIBLIOGRÁFIA

- 1974 (Eric Dunning-gel), 'Sportcsoportok dinamikájáról különös tekintettel a labdarúgócsapatokra', In: Balyi István – Takács Ferenc (szerk.) *Sportszociológia. Válogatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest*, pp. 99–116. [Angolról fordította Borbély Györgyné: Dynamics of Sport Groups with Special Reference to Football, British Journal of Sociology 17(4), December 1966, pp. 388–402.]
- 1987 *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat Kiadó, Budapest. [Németről fordította Berényi Gábor: Über den Prozess der Zivilisation. I–II. (Frankfurt am Main, Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 1982).]
- 1990 'Az időről', In: Gellériné Lázár Márta (szerk.), *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Hermész Könyvek. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 15–47. [Németről fordította Berényi Gábor: Über die Zeit. Vorwort (Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1984) pp. VII–XLVIII.]
- 1991 'Túl későn vagy túl korán. Gondolatok a folyamat- és figurációelmélet helyéről'. *Világosság* 32. (12), pp. 905–916. [Németről fordította Berényi Gábor: 'Notizen zum Lebenslauf', Chapter V. In: Gleichmann, Peter et al. (eds.) Macht und Zivilisation. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1984, pp 58–81.]
- 1992 'A húsevés a civilizáció folyamatában'. *Jó Hír* 1, pp. 66–68. [Fordította Berényi Gábor]
- 1995 'A sport eredete mint szociológiai probléma', In: Fóti Péter (szerk.), *Bevezetés a sportszociológiába. Szöveggyűjtemény I*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, pp. 96–111. [Fordítás angolról: 'The Genesis of Sport as a Sociological Problem', In: Dunning, Eric (ed.) The Sociology of Sport. A Selection of Readings. Frank Cass & Co., London, 1971) pp. 88–115. A fordító neve nem szerepel.]
- 1995 'Az alakzatról', In: Fóti Péter (szerk.), *Bevezetés a sportszociológiába. Szöveggyűjtemény I*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, pp. 126–127.
- 1995 'A támadókedv változásairól', In: Fóti Péter (szerk.), *Bevezetés a sportszociológiába. Szöveggyűjtemény I*. (Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó) pp. 128–136.
- 1995 'Összefoglalás. Egy civilizációelmélet vázlata', In: Fóti Péter (szerk.), *Bevezetés a sportszociológiába. Szöveggyűjtemény I*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, pp. 137–147.
- 1996 'A „civilizáció”- és a „kultúra”-fogalom szociogeneziséről', In: Hidy Péter (szerk.) *Szociológiai történeti olvasókönyv*. JPTE, Pécs, pp. 180–189. [Fordította Berényi Gábor]
- 1996 'Változások a nő és férfi kapcsolatát illető beállítottságban', In: Tóth László (szerk.) *A szex: Szociológia és társadalomtörténet. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest*, pp. 170–188. [Fordította Berényi Gábor]
- 1998 'A „kultúra” és a „civilizáció” ellentétének szociogenezise Németországban', In: Wessely Anna (szerk.), *A kultúra szociológiája*. Szemeszter. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, pp. 41–51. [Németről fordította Berényi Gábor és Wessely Anna: Über den

- Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977, pp. 1–10, 23–26, 36–42.]
- 1998 (március), 'A sport eredete mint szociológiai probléma'. *Replika. Társadalomtudományi folyóirat*, 29, pp. 41–54. [Ez a fordítás eltér az 1995-ös verziótól mivel az eredeti szöveg kissé rövidített változatát közli. Angolról fordította Kovács Lola: 'The Genesis of Sport as a Sociological Problem', In: Dunning, Eric (ed.), *The Sociology of Sport. A Selection of Readings*. Frank Cass & Co., London, 1971, pp. 88–115.]
- 1999 *A szociológia lényege*. Társtudomány. Napvilág Kiadó, Budapest. [Németről fordította Berényi Gábor of Was ist Soziologie? Juventa Verlag, München, 1996, 8th edition]
- 2000 *A haldoklók magányossága*. Helikon Huszonegy. Helikon Kiadó, Budapest. [Németről fordította Glavina Zsuzsa: Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1982]
- 2000 'A „kultúra” és a „civilizáció” ellentétének szociogenezise Németországban', In: Bauer Béla (szerk.) *Süsü a társadalomban: társadalomismereti olvasókönyv*. Új Mandatum, ELTE TÓFK, Budapest, pp. 24–34. [Németről fordította Berényi Gábor és Wessely Anna.]
- 2000 (május), 'A nagy lépés. Mozart, a „szabad művész”'. *Muzsika*, 43. (5), pp. 12–15. [Részlet a 'Mozart. Egy zseni szociológiája' című könyvből.]
- 2000 *Mozart. Egy zseni szociológiája*. Mérleg. Európa Könyvkiadó, Budapest. [Németről fordította Györi László: Schröter, Michael (ed.) Mozart. Zur Soziologie eines Genies. Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1991]
- 2000 'A civilizáció folyamata', In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.) *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. Vol 1: Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandatum Könyvkiadó, Budapest, pp. 616–638.
- 2002 *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik-huszedik században*. Universitas. Helikon Kiadó, Budapest. [Németről fordította Györi László: Schröter, Michael (ed.) Studien über die Deutschen: Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989]
- 2003 'Visszaemlékezés Mannheim Károlyra', In: Gellériné Lázár Márta et al. (szerk.) *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Társtudomány. Napvilág Kiadó, Budapest, pp. 93–110. [Németről fordította Berényi Gábor: Notizen zum Lebenslauf. Alfred Weber und Karl Mannheim 1–2., In: Elias, Norbert: Über sich selbst. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989, pp. 134–158]
- 2004 *A civilizáció folyamata*. Társadalomtudományi Könyvtár Új Folyam. Gondolat Kiadó, Budapest. [Második kiadás. Németről fordította Berényi Gábor: Über den Prozess der Zivilisation. I–II. Suhrkamp Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1982]
- 2005 *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Szociológia és történettudomány címmel bevezető tanulmánnyal ellátva. Társtudomány. Napvilág Kiadó, Budapest. [Németről fordította Gellériné Lázár Márta et al.: Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königstums und der höfischen Aristokratie. Mit einer Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft. Suhrkamp Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1994, 7th edition]
- 2005 *A szociológia lényege*. Társtudomány. 2. kiadás. Napvilág Kiadó, Budapest. [Fordította Berényi Gábor]

ROMÁN NYELVEN ELÉRHETŐ NORBERT ELIAS-BIBLIOGRÁFIA

- 2002 *Procesul civilizării. Cercetări sociogenetice și psihogenetice*, 2 volume. Polirom, Bukarest. [Németről fordította Monica-Maria Aldea].
- 2012 *Societatea de curte: sociologia monarhiei și a aristocrației de curte*. „Alexandru Ioan Cuza” Egyetemi Kiadó, Jászvásár. [Németről fordította Hans Neumann].

NORBERT ELIASRÓL SZÓLÓ VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

1. Brown, Richard (1987). Norbert Elias in Leicester: Some Recollections. *Theory, Culture and Society* 4. (2) 533–539. doi: 10.1177/026327687004002018.
2. Dunning, Eric (2006). ‘Working With Elias: Reminiscences of Elias’s View of the Sociology–Anthropology Interface’, Paper presented at the *Elias in the 21st Century Conference*, University of Leicester, April, 10th 2006.
3. Dunning, Eric – Hughes, Jason (2013). *Norbert Elias and Modern Sociology: Knowledge, Interdependence, Power, Process*. Bloomsbury, London.
4. Goodwin, John – Hughes, Jason (2011). Ilya Neustadt, Norbert Elias and the Leicester Department: Personal Correspondence and the History of Sociology in Britain. *The British Journal of Sociology* 62. (4) 677–695. doi: 10.1111/j.1468–4446.2011.01386.x
5. Goudsblom, Johan (1977). *Sociology in the Balance: A Critical Essay*. Columbia University Press, New York.
6. Korte, Hermann (2013). Norbert Elias at the University of Leicester. *Cambio – Rivista sulle trasformazioni sociali* 5. 119–122.
7. Loyal, Steven – Quilley, Stephen (eds) (2004). *The Sociology of Norbert Elias*. Cambridge University Press, Cambridge.
8. Mennell, Stephen (1992). *Norbert Elias: An Introduction*. Blackwell, London.
9. Rojek, Chris (2004). An Anatomy of the Leicester School of Sociology: An Interview with Eric Dunning. *The Journal of Classical Sociology* 4. (3) 337–359. doi: 10.1177/1468795X04046971.
10. Smith, Dennis (2001). *Norbert Elias and Modern Social Theory*. Sage, London.
11. Szokolczai, Árpád (2000). Norbert Elias and Franz Borkenau: Intertwined Life-Works. *Theory, Culture and Society* 17. (2) 45–69. doi: 10.1177/02632760022051103.
12. Van Krieken, Robert (1998). *Norbert Elias*. Routledge, London.

HASZNOS OLDALAK, HONLAPOK

Norbert Elias Alapítvány / Norbert Elias Foundation
<http://www.norberteliasfoundation.nl/>

Figurációk Hírlevél / Figurations Newsletter
<http://www.norberteliasfoundation.nl/figurations.php>

Figurációk Folyóirat / Human Figurations: Long-term Perspectives on the Human Condition

<http://quod.lib.umich.edu/h/humfig/>

Cambio Folyóirat / Cambio – Rivista sulle trasformazioni sociali

<http://www.cambio.unifi.it/>

HyperElias© WorldCatalogue

<http://hyperelias.jku.at/>

Norbert Elias Összegyűjtött Munkái / The Collected Works of Norbert Elias

<http://www.ucdpress.ie/display.asp?isbn=9781906359850&>

Norbert Elias Konferencia / From the Past to the Present and towards Possible Futures: The Collected Works of Norbert Elias

<http://eliasconference.com>

Figurációk Kutatói Közösség / Figurational Research Network

<http://www.norberteliasfoundation.nl/network/index.php>

Norbert Elias Blog

<http://norberteliasfoundation.nl/blog/>

Norbert Elias Facebook

<https://www.facebook.com/norberteliaspage/>

Norbert Elias Twitter

<https://twitter.com/neliasresearch>

English Abstracts

MICHAEL DUNNING

‘TERRORISM’ AND ‘CIVILISATION’: JIHADISM AS A ‘DECIVILISING’ PROCESS

The growth and relative success of the ‘jihadist’ group calling itself ‘Islamic State’ (IS) has, at the time of writing, contributed to an escalation of conflicts in Iraq and Syria. An estimated 2000 of its fighters are Westerners who have travelled to those countries to undertake jihad. Media reports, including social media, suggest that at least some of them have been involved in a variety of brutal acts of violence, including rapes, videoed beheadings, crucifixions and mass executions. How and why people from the West, who have grown up in relative security and relatively violence-free societies come to undertake such acts, and actively seek to become involved in violent conflicts is a hugely complex problem.

By examining some of the figurational conditions under which Westerners become involved in global jihad and, in some cases, acts of extreme violence some light can be shed on the issue. There are some specific processes and relationships that play important roles in the Westerners becoming ‘jihadists’. These include ‘civilising’ and ‘decivilising’ processes and associated established-outsider relations.

Keywords: Terrorism, Jihadists, Civilising, Decivilising, Established-Outsider Relations, Brutalisation, Norbert Elias

JUDIT DURST

„WE FEAR THAT IT IS THROUGH THEM THAT THEY WILL SEND US HOME”: THE INTERPLAY BETWEEN DIFFERENT LEVELS OF ESTABLISHED AND OUTSIDER RELATIONS IN THE CASE OF THE HUNGARIAN ROMA MIGRANTS

This paper examines how applicable is Norbert Elias’s established-outsider figurational theory for explaining the situation of Hungarian Roma migrants in Canada and in the UK. It explores how this theory can contribute to our understanding of the exclusionary „stranger-making” attitudes towards Roma in the examined two settings, not only from the part of the host society, but also among Roma migrants themselves. Through outlining the first results of a pilot study of a long-run migration study, based on ethnographic fieldwork in a Canadian metropolis and a British industrial city, the paper illustrates the interplay of different levels of established-outsider figurations. It demonstrates the process through which a first ‘invisible’ minority group becomes a ‘visible’ migrant group, perceived as a threat for the host society’s security and well-being. After outlining the latest chapter of the Canadian and British migration stories of the Hungarian Roma people, the paper concentrates on how the Roma migrants themselves construct their own discriminatory and exclusionary mechanisms inside their own group. They separate the „lowest of the low” group of the Gypsies – called „scavenger” or „Vlah

Gypsies” – from themselves in their fear of being lumped together with the latter, and as a result never reaching the desired ‘established’ position.

Keywords: Established and Outsiders, Figurational Theory, Migration, Roma, Mechanisms of Distinction, Migration to Canada and to the UK

OTTÓ GECSE

AMERICAN PEPPER, INDIAN CURRY AND HUNGARIAN PAPRIKA: LOCAL AND GLOBAL FIGURATIONS IN THE SOCIAL HISTORY OF CULINARY TASTE

The overall diffusion of foodstuffs, dishes and cooking styles of foreign origin, which are partially or entirely regarded as exotic, constitutes one of the most conspicuous phenomena of cultural globalization. The multicultural diversification of food supply is intertwined, among other things, with a shift in the sources of immigration and the transformation of modes of social integration typically expected from immigrants, the growth of tourism to the third world and its presence in the media, the production and trade of exotic ingredients, as well as the phenomenon of “omnivorousness” identifiable in all forms of cultural consumption. Nevertheless, similar global processes have already shaped the foodways of distant but relatively well-connected societies and social groups for centuries. The article examines earlier forms of culinary globalization and attempts to identify their differences from the present one through the analysis of changes in the use of spices, especially hot spices. It describes the characteristics of flavouring food in Middle Ages and its divergence from modern culinary taste as perceivable from the seventeenth century onwards and now undergoing radical changes again; then, concentrating on one single spice, chilli pepper, the article reconstructs the processes of its early diffusion and those of its becoming an exotic, as well as a national (multinational) seasoning.

Keywords: Use of Spices, Heterophilous Diffusion, Culinary Taste, Culinary Globalisation, Food Culture

JOHN GOODWIN – HENRIETTA O’CONNOR – RÉKA PLUGOR

YOUTH AND ELIAS: THE *YOUNG WORKER* PROJECT

In this paper we offer a short introduction to Elias’s ‘lost’ research project, undertaken while he was at Leicester in the early 1960s, on *The Adjustment of Young Workers to Work Situations and Adult Roles*. Through archive research, and the discovery of lost interview schedules, we have pieced together the background to the project and Elias’s theoretical position about youth. We outline part of his theoretical model focusing on his shock hypothesis and the separation of children from the world of adults.

Keywords: Norbert Elias, Adjustment to Work, Shock Hypothesis, Young Worker Project

MIKLÓS HADAS

VIOLENCE-CONTROL AND INTIMACY. CRITICAL REMARKS ON NORBERT ELIAS’ CIVILISATION THEORY

How did the significance of interpersonal violence change in the Western world over the past centuries? How can we explain these changes? – these are the overriding questions of this study. I rely, first of all, on Norbert Elias’ civilisation theory and his figurational paradigm. In the last few decades, historians of crime have almost entirely confirmed the relevance of the Eliasian violence-control thesis. However, while Elias convincingly explores several key elements of the

civilising process, he does not ascribe due importance to the gender order in the intimate sphere. On the basis of the sentiments approach-literature I intend to prove that, from the 17th century onwards, the centre of family-life shifts from paternal authority to maternal care, mutual sentiments, and psychological harmonization, and the ethos of romantic love becomes the foundation of marriage. Consequently, while the power of the female agent increases, the legitimacy of masculine violence monopoly decreases. This process implies that man had to control his violent impulses also in the intimate sphere, and to incorporate dispositional elements that were associated with women in previous millennia. Thus, the growing psychologisation and pacification of social life is not independent of the radical transformation of the gender order in the intimate sphere.

Keywords: Civilising Process, Violence Control, Homicides, Intimate Sphere, Gender Order, Pacification, Psychologisation, Female Agent

JASON HUGHES

THE ERASURE OF SMOKE FROM SMOKING: E-CIGARETTES, SELF-REGULATION, SOCIAL REGULATION AND CIVILISING PROCESSES

I explore the rise of electronic cigarettes as part of a wider set of processes involving the ‘civilising’ of tobacco use. I centrally argue that the growing popularity of e-cigarettes can only properly be understood when placed in the context of a broader set of historical developments that have centrally involved the “sanitisation” of tobacco in which smoke has become effectively erased from ‘smoking’. In relation to this undertaking, I explore the curious convergence between devices which are intended to stop smoking (nicotine replacement therapies) and technologies designed to keep smoking (electronic nicotine delivery systems). I argue that regulatory and classificatory distinctions between nicotine ‘therapies’ and ‘drugs’ have increasingly come to collapse, highlighting the importance of exploring the social and psychological uses of tobacco in understanding, and informing, policy debates about tobacco regulation. The paper centrally draws upon the work of Norbert Elias and his concept of ‘civilising processes’. Where many analyses of changing patterns of drug use, consumption and regulation adopt the lens of medicalisation, this paper explores the utility of Elias’s key concepts in explaining long-term transitions and developments in the practice.

Keywords: Smoking, Civilization, Regulation, Norbert Elias

A szerzőkről

MICHAEL DUNNING nemrég fejezte be doktori tanulmányait a londoni Brunel Egyetemen. Doktori tézise a terrorizmus fejlődésével járó folyamatokat és kapcsolatokat vizsgálta Nagy-Britanniában. Jelenlegi kutatási érdeklődése többek között Norbert Elias szociológiájára, a terrorizmusra és a médiára irányul. E-mail: michaeldunning25@hotmail.com

DURST JUDIT, PhD, szociológus, vendégkutató a University College London antropológia tanszékén. Főbb kutatási területei: antropológiai demográfia (etnicitás, társadalmi kirekesztés és reprodukció), gazdaság antropológia (szegénység és informális gazdaság), migráció. E-mail: judit_durst@yahoo.co.uk

GECSER OTTÓ adjunktus az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszékén. Érdeklődési területei: kultúraszociológia, művelődéstörténet, társadalomtörténet, történeti szociológia, tudománytörténet. E-mail: gecsero@tatk.elte.hu

JOHN GOODWIN a Leicesteri Egyetem szociológia professzora. Sokat publikált az ifjúság, foglalkoztatás és kutatási módszerek területén. Különösen érdeklik a „nem szokványos” kutatási módszerek, például levelek szociológiai elemzése. E-mail: jdg3@le.ac.uk

HADAS MIKLÓS, DSc, egyetemi tanár a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetében. Érdeklődési területei: társadalmi nemek szociológiája, szociológiaelmélet, történeti férfikutatások, kultúra szociológiája. E-mail: miklos.hadas@uni-corvinus.hu

JASON HUGHES a Leicesteri Egyetem professzora és a Szociológia Tanszék vezetője. Széleskörű tudományos érdeklődése magában foglalja a problémás fogyasztás; drogok, függőség és egészség; érzelmek, munka és identitás; figurációs szociológia és szociológiaelmélet; módszerek és módszertan; morál pánik és szabályozás témákat. E-mail: jason.hughes@le.ac.uk

HENRIETTA O’CONNOR a Leicesteri Egyetem szociológia professzora. Kutatási területei közé tartozik az ifjúság, munka és közösség. Sokat publikált az internetes kutatási módszerek használatáról. E-mail: hso1@le.ac.uk

PLUGOR RÉKA a Leicesteri Egyetem tudományos munkatársa. Főbb kutatási területei: átmenetkutatások, felsőoktatás és munkaerőpiac, fesztiválkutatások, ifjúságszociológia, nemzetközi összehasonlító kutatások, narratív elemzések és életútvizsgálatok. E-mail: reka.plugor@le.ac.uk